

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

3 (41) • 2020

ЗМІСТ

Соціально-демографічні процеси та розвиток сучасних мегаполісів

РУДНИЦЬКИЙ О.П. Історична еволюція чисельності населення України у світлі теорії демографічного переходу	3
КУРИЛО І.О. Демографічне старіння у столиці України, його особливості та сучасні виклики.	17
АКСЬОНОВА С.Ю., СЛЮСАР Л.І. Особливості народжуваності та шлюбності у столицях східноєвропейських країн.	37
СІРОЙЧ З., НОВІКОВ В.М. Розвиток сучасних китайських мегаполісів	59
SHEVCHUK P. E., YEHORCHENKOV O.V. Probabilistic Demographic Forecasts for Metropolises of Ukraine.	76

Соціальні інновації

ГОРЕМИКІНА Ю.В. Інноваційні практики соціальної роботи з вразливими групами населення в Україні	91
ХМЕЛЕВСЬКА О.М. Освітні новації: масштабування та інституційні практики. .	114
MENABDISHVILI L.E., MENABDISHVILI N.E., GOMELAURI N.A. Peculiarities of Georgia's Student Youth's Self-Preservative Behavior.	132

Енергетичні аспекти якості життя

ЧЕРЕВАТСЬКИЙ Д.Ю. Залежність якості життя від енергоспоживання: міждержавні варіації.	144
НОВАК І.М. Деприваційні індикатори енергетичної бідності	158
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ	173
GUIDELINES FOR AUTHORS.	176

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

3 (41) • 2020

CONTENTS

Socio-demographic Processes and Development of Modern Megapolises

RUDNYTSKIY O.P. The Historical Evolution of the Population of Ukraine in the Light of the Theory of Demographic Transition	3
KURYLO I.O. Demographic Aging in the Capital of Ukraine, its Features and Modern Challenges	17
AKSYONOVA S.Y., SLYUSAR L.I. Features of Fertility and Marriagin the Capitals of Eastern European Countries	37
SIROJCH Z., NOVIKOV V.M. Development of Modern Chinese Metropolises.	59
SHEVCHUK P.E., YEHORCHENKOV O.V. Probabilistic Demographic Forecasts for Metropolises of Ukraine	76

Social Innovation

HOREMYKINA Yu.V. Innovative Social Work Practices for Vulnerable Groups of the Population in Ukraine	91
KHMELEVSKA O.M. Educational Novations: Scaling Up and Institutional Practices.	114
MENABDISHVILI L.E., MENABDISHVILI N.E., GOMELAURI N.A. Peculiarities of Georgia's Student Youth's Self-Preservative Behavior	132

Energy Aspects of Quality of Life

CHEREVATSKYI D.Yu. Quality of Life Dependence on Energy Consumption: Inter-country Variations	144
NOVAK I.M. Deprivation Energy Poverty Indicators	158
GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.)	173
GUIDELINES FOR AUTHORS	176

Cite: Rudnyiyskiy, O. P. (2020). The Historical Evolution of the Population of Ukraine in the Light of the Theory of Demographic Transition. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 3-16.

УДК 303.436

JEL Classification: C55

О.П. РУДНИЦЬКИЙ, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: lvluschik@ukr.net

ORCID 0000-0001-5661-8596

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ

Викладено основні результати наукової розвідки довготривалих змін чисельності людності України та компонентів її формування у глибокій історичній ретроспективі. Завдання статті — розширити уявлення щодо трансформаційних змін складових формування чисельності населення України як за статистичний час, так і у достатистичну еру вітчизняної історії. Демостатистичним підґрунтям дослідження є реконструйовані автором історичні ряди демографічної динаміки нашої країни, які вперше дали можливість відтворити реальну траєкторію кількісних змін населення України від початку нашої доби. Досліджено трансформацію показників відтворення людності країни у контексті теорії демографічної модернізації та у порівнянні зі змінами аналогічних індикаторів в інших країнах Європи. Новизна: вперше з'ясовано, що загальний тренд у чисельності населення України упродовж тисячоліть був неозначним, особливо у минулому. Пертурбації (війни, голод, епідемії, природні катаклізми) зробили лінію тренду хвилюподібною; упродовж другого тисячоліття річні темпи приросту 150 разів опускалися нижче нульової позначки. Результати дослідження дали змогу вперше здійснити коректну періодизацію демографічного й епідеміологічного переходів: науково встановлено, що демографічний перехід бере свій відлік з середини 1890-х років, а епідеміологічний — з середини 1920-х років. У ході аналізу встановлено, що демографічний розвиток України триває у руслі загальносвітових тенденцій демографічного переходу і під впливом національних відмінностей. Український шлях модернізації в ХХ ст. виявився дуже драматичним — наша країна з 1990-х років опинилася в авангарді держав, чиє населення скорочується і буде зменшуватись надалі. Специфіка динаміки демографічної модернізації в Україні у ХХ ст. полягає насамперед у тому, що вона, через багатомільйонну гекатомбу людських жертв, має деформований

переривчастий характер, а останнім часом відбувається і демодернізація процесів відтворення населення нашої держави.

Ключові слова: еволюція, чисельність населення, реконструкція, динаміка, ретроспектива, Україна.

Актуальність теми. Демографічною модернізацією у світовому просторі нині охоплена переважна більшість країн. Однак модернізаційні процеси у сфері відтворення на державному рівні мають як загальні, так і специфічні риси, обумовлені відмінностями їхнього історичного та суспільно-економічного розвитку. Тому всебічне вивчення особливостей демографічного переходу в різних країнах, зокрема і в Україні, є вельми актуальною темою. У цьому плані дослідження історичної еволюції чисельності людності України та компонентів її формування дадуть змогу об'єктивніше періодизувати стадії демографічного переходу з допомогою адекватного інформаційного ресурсу у вигляді довготривалих рядів демографічних показників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення динаміки чисельності і трансформації процесів відтворення населення України започаткували ще у 1920-х роках фундатори вітчизняної демографії: М.В. Птуха (М.В. Ptukha), Ю.О. Корчак-Чепурківський (Yu.O. Korchak-Chepurkivsky), П.І. Пустоход (P.I. Pustokhod), М. Трацевський (M. Tratsevsky), С.А. Томілін (S.A. Tomilin), А.П. Хоменко (A.P. Khomenko), І.З. Коваленко (I.Z. Kovalenko).

Результати їхніх наукових розвідок демографічного розвитку українських земель з останньої чверті XIX ст. до 1920-х рр. опубліковано у працях та особистих монографіях — це безцінний скарб української демографії [1—6].

У другій половині XX — на початку XXI ст. проблему довготривалих змін чисельності населення України та компонентів його формування поглиблено висвітлили науковці академічних інституцій економічного профілю й Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України: В.П. Огоновський (V.P. Ogonovsky), В.С. Стешенко (V.S. Steshenko), В.П. Піскунов (V.P. Piskunov), Л.В. Чуйко (L.V. Чуйко), С.І. Пирожков (S.I. Pirozhkov), Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), О.М. Гладун (O.M. Gladun), І.О. Курило (I.O. Kurylo), Н.М. Левчук (H.M. Levchuk), П.Є. Шевчук (P.Ye. Shevchuk), О.Г. Рогожин (O.G. Rogozhin), Ф. Месле (F. Mesle), Б.О. Крімер (B.O. Creamer) та інші [7—18].

Вивчення динаміки населення нашої країни в контексті демографічної модернізації у вітчизняній літературі вперше виконав автор даної статті ще 1973 р. [19], дослідивши початок розвитку, етапність і загальні закономірності демографічного переходу в Україні.

Мета цієї роботи — всебічно розглянути історичну динаміку чисельності населення нашої держави та її детермінанти у глибокій ретроспективі

з позицій теорії демографічного переходу на основі відновлених автором рядів показників історичної статистики населення України.

Методи. Інформаційну основу роботи склали реконструйовані автором історичні часові ряди демографічної динаміки України у сучасних її кордонах. Методологічним підґрунтям реконструкції динамічних рядів є концепція демографічної модернізації.

Основним методичним апаратом в ході реконструкції були такі демографічні та статистичні методи: метод демографічного балансу, компонентний метод, метод демографічних таблиць, метод очікуваної чисельності населення, референтний метод, методи екстраполяції, інтерполяції, апроксимації та імпутації (поповнення даних).

Для відтворення динаміки оцінок чисельності людності на сучасній території України у достатистичну добу її історії використано методи ретроспективного прогнозування, економіко-математичного моделювання, наближених обчислень і багатовимірних кореляційно-регресивних оцінок, які разом із методом середньої густоти людності та методом середнього показника природного приросту становлять методичний інструментарій непрямої демографічної реконструкції.

Наукова новизна роботи. Уперше досліджено еволюторні тенденції історичної динаміки чисельності людності України у сучасних кордонах за два тисячоліття нашої ери на підставі інформативного потенціалу довготривалих рядів динаміки населення. В ході виконання роботи закладено наукові підвалини формування нового розділу вітчизняної статистики населення — побудови історичних часових рядів демографічної динаміки з глибокою ретроспективою. Принагідно відзначимо, що цей розділ статистичної науки досить успішно формується в розвинутих країнах світу (США, Японія, Швеція, Велика Британія, Франція, Канада, Росія та ін.) [20].

До новацій роботи належить і виконане автором у процесі реконструкції історичних часових рядів динаміки людності оцінювання втрат населення України під час п'яти демографічних катастроф (друга половина XII ст., друга половина XVII ст. і трьох катастроф першої половини XX ст.).

Виклад основного матеріалу. Про зміни чисельності населення України у достатистичну добу, тобто до початку запровадження обліку населення у межах сучасної території нашої держави можна вести мову з певним застереженням. Варто взяти до уваги, що автор розглядає у науковій розвідці вельми широкий часовий масштаб (роки, десятиріччя, століття, тисячоліття), як це зроблено у подібних історико-демографічних дослідженнях [21, с. 210—214]. Тому виявлені в ході дослідження закономірності й еволюторні тенденції історії населення України в укрупнених періодах загалом об'єктивно відображають демографічні реалії певних історичних епох.

Водночас виходити треба з того, що в історичній ретроспективі зростання населення України могло призупинятися або навіть зменшуватись,

але лише протягом певних проміжків часу. Щойно особливо несприятливі пертурбаційні чинники зникали, зростання чисельності відновлювалось і загальна тенденція історичної динаміки чисельності населення до початку 1990-х років продовжувала зберігати позитивну спрямованість (табл. 1).

Населення України у більшості періодів повільно, але зростало. У першій половині першого тисячоліття його чисельність збільшилася у 1,5 рази, а у другій половині першого тисячоліття — у 1,8 раза. Позитивною була тенденція зміни чисельності людності й у княжу добу (початок другого тисячоліття). На час виникнення Київської Русі людність на сучасній українській території становила 3,2 млн осіб, а перед монгольською навалою — 5,8 млн осіб. Отже, загальний приріст населення на сучасній території України у княжу добу становив 2,6 млн осіб за середньорічного темпу приросту 0,2 %.

Україн критична ситуація склалася у зв'язку з навалою монголів. Політика завойовників щодо підкореного населення спричинила його різке скорочення: із 5,8 млн осіб напередодні навали до 4,6 млн осіб наприкінці XIII ст., тобто зменшення на 1,2 млн осіб.

Довготривале знекровлення монголами українських земель призвело до величезних втрат населення, яке винищували фізично і масово забирали у полон.

Таблиця 1. Динаміка чисельності населення на сучасній території України від початку першого до початку третього тисячоліття

Період	Чисельність населення на початок періоду, млн осіб	Загальний приріст, млн осіб	Середньорічний темп приросту, %	Щільність населення, осіб на 1 км ²
1—500	2,0	0,6	0,052	3,3
501—1000	2,6	1,6	0,096	4,3
1001—1100	4,2	0,7	0,154	7,0
1101—1200	4,9	0,5	0,097	8,1
1201—1300	5,4	-0,8	-0,160	8,9
1301—1400	4,6	0,7	0,142	7,6
1401—1500	5,3	0,7	0,124	8,8
1501—1600	6,0	0,5	0,080	9,9
1601—1700	6,5	-1,5	-0,262	10,8
1701—1800	5,0	6,0	0,792	8,3
1801—1900	11,0	19,4	1,022	18,2
1901—2000	30,4	18,7	0,472	50,4
2001—2013	48,7	-3,5	-0,572	81,3
2014	45,2	—	—	74,5

Джерело: розраховано на основі реконструйованих автором історичних рядів демографічної динаміки України.

Подолання спричинених монгольським пануванням явищ демографічного регресу в Україні було непростим і відбувалося довго: за три століття населення України у сучасних межах збільшилося лише на 1,9 млн осіб.

Надто складною у демографічному плані була ситуація в Україні у середині та другій половині XVII ст. Для України цей період був часом катастрофічного скорочення чисельності людності, і його можна характеризувати як чергову демографічну катастрофу, виникнення якої зумовлено подіями Хмельниччини, російсько-польської війни 1654—1667 рр., походами турків, кримських татар, військ Речі Посполитої тощо. Чисельність населення українських земель у XVII ст. скоротилася на 1,5 млн осіб.

У формуванні чисельності людності України упродовж I—XVII ст. були задіяні чинники природного та міграційного руху населення, значною мірою детерміновані пертурбаційними факторами (війнами, голодом, масовими епідеміями, насильницькою міграцією, масштабними стихійними лихами).

В історичній ретроспективі смертоносна тріада — війна, голод та епідемія — відігравала роль визначального чинника у демографічних процесах в Україні. Часто голод не виникав самостійно, а був поєднувальною ланкою між війною й епідемією. Війна призводила до занепаду сільського господарства, що викликало голод, і, як наслідок, епідемію.

Кожна складова тріади окремо чи всі разом призводили до значного убутку населення. Хоча були періоди, коли пертурбаційні фактори зумовлювали не лише убуток приросту, а й значне скорочення самої чисельності людності. В результаті Україна відкочувалася на багато років назад.

Загальна стабілізація політико-економічного становища на українських землях у XVIII—XIX ст. справила позитивний вплив на демографічну ситуацію. Воєнні дії тих часів практично не торкнулися більшості її регіонів. У XVIII ст. звелися до мінімуму татарські набіги, а після 1768 р. — припинилися. Це були два століття накопичення демографічного потенціалу.

Україні до кінця XIX ст. був притаманний традиційний тип відтворення населення, який характеризувався дуже високою смертністю (загальний коефіцієнт смертності у безкризові роки — 35 ‰, коефіцієнт смертності немовлят — 320 на 1000 новонароджених, очікувана тривалість життя чоловіків становила 29, жінок — 30 років), ранньою і загальною шлюбністю, нерегульованою на внутрішньосімейному рівні народжуваністю (загальний коефіцієнт народжуваності — 50 ‰, коефіцієнт сумарної народжуваності — 7,5 дитини на одну жінку).

Однак зростання численності населення досягалося ціною високого марнотратства людського капіталу. Відтворення поколінь було розширеним, але високозатратним, оскільки близько половини дівчаток із числа народжених не мали шансів дожити до віку, в якому вони могли замінити матерів. Тому за порівняно стабільної динаміки рівнів народжуваності

зміни чисельності населення до початку Першої світової війни визначалися переважно рівнями смертності людності.

Збільшення населення України у XIX — на початку XX ст. не раз порушувалося демографічними кризами, деякі з них були природними для свого часу, зумовленими неврожаннями та епідеміями, яким українська людність в умовах напівфеодалізму Російської та Австрійської імперій не мала змоги ефективно протидіяти.

В еволюції чисельності населення України в 1795—1913 рр. чітко виділяються два періоди. У першому з них — часи занепаду феодалізму (1795—1860) — населення українських земель збільшується стрибкоподібно, з доволі значним природним убутком в деякі роки (1812, 1813, 1831, 1848, 1849, 1855), сукупна величина якого становить 2,5 млн осіб.

Протягом другого періоду (1861—1913) чисельність населення нашої країни зросла на 19,6 млн осіб, або у 2,2 рази за середньорічного темпу 1,5 % (табл. 2). Загалом ситуацію, коли чисельність населення України за роки підготовчої стадії демографічної модернізації (1861—1895) і 18 років першої фази демографічного переходу (1896—1913) подвоїлась, цілком слушно можна назвати початковою стадією демографічного вибуху.

Рівень народжуваності, близький до фізіологічного максимуму, з 1896 р. починає повільно спадати. Одночасно знижується, щоправда, не набагато швидше за народжуваність, і рівень смертності, даючи у підсумку стале зростання природного приросту.

Суттєвим фактором зміни чисельності людності України протягом 1861—1913 рр. є міграційні процеси. Так, зі східноукраїнських земель в Азіатську Росію за вказаний період переселилися понад 2,5 млн осіб, а із

Таблиця 2. Динаміка чисельності населення України та його компоненти за період 1795—2013 рр.

Період	Чисельність населення на початок періоду, тис. осіб	Загальний приріст, тис. осіб	У тому числі		Середньорічний темп приросту, %
			міграційний	природний	
1795—1860	10 539	6 178	–48	6 226	0,701
1861—1913	16 718	19 581	–1 621	21 202	1,474
1914—1922	36 298	–1 004	–153	–851	–0,311
1923—1940	35 294	6 945	–515	7 460	1,003
1941—1945	42 240	–8 897	–2 273	–6 624	–4,620
1946—1958	33 343	8 520	2 393	6 126	1,766
1959—1990	41 862	9 761	808	8 953	0,657
1991—2013	51 624	–6 378	–396	–5 981	–0,572

Джерело: розраховано на основі реконструйованих автором історичних рядів демографічної динаміки України.

західноукраїнського регіону на американський континент — майже 1,0 млн осіб, з них понад 0,4 млн припадає на етнічних українців.

Одночасно з еміграцією людності відбувався приплив мігрантів із європейської частини Росії на територію східноукраїнських земель, а жителів Західної Галичини — на західноукраїнські землі. Загалом сальдо міграції людності за період 1861—1913 рр. було від'ємним і становило 1,6 млн осіб (табл. 2).

Еволюційний розвиток демографічного переходу, що розпочався в Україні 1896 р., був перерваний першою демографічною катастрофою 1914—1923 рр. Демографічна руїна часів Першої світової війни і національно-визвольних змагань разом із катастрофами 1932—1934 та 1937—1947 рр. породила феномен розривності еволюційного ходу модернізації процесів у демографічній сфері нашої держави.

За роки першої демографічної катастрофи відбувся відкат від скромних передвоєнних позитивних результатів демографічної модернізації. Структура причин смерті в роки війни унаслідок посилення в її складі інфекційного компоненту набула ще більшої архаїчності. Погіршилися кількісні параметри природного руху населення: загальний коефіцієнт народжуваності скоротився на 25,6 %, а рівень загального коефіцієнта смертності зріс на 30 %. Очікувана тривалість життя при народженні за роки катастрофи зменшилася у чоловіків на 23 %, а у жінок на 13 % (табл. 3).

Кризова ситуація у сфері відтворення населення вплинула на скорочення чисельності і обумовила значні прямі та непрямі демографічні втрати. Втрати населення через надсмертність дорівнюють 4,5 млн осіб, з них 3 млн — чоловіки, 1,5 млн — жінки.

Таблиця 3. Основні показники відтворення населення України у першій половині XX ст.

Період	Загальний коефіцієнт народжуваності, ‰	Сумарний коефіцієнт народжуваності, кількість дітей, народжених 1 жінкою	Загальний коефіцієнт смертності, ‰	Очікувана тривалість життя при народженні, років	
				Чоловіки	Жінки
1909—1913	43,8	6,4	27,1	35,6	37,5
1914—1923	33,0	4,4	33,6	24,3	33,8
1927—1931	35,6	4,3	18,9	43,1	46,9
1932—1934	24,6	2,7	49,6	25,9	32,0
1935—1936	28,9	3,1	13,9	46,4	51,8
1937—1947	26,1	3,2	34,2	33,5	46,5
1948—1952	23,4	2,5	9,5	57,2	64,2

Джерело: розраховано на основі реконструйованих автором історичних рядів демографічної динаміки України.

Особливо значною була величина дефіциту народжень через обвальне падіння дітородної активності населення під час воєн і революцій: вона дорівнювала 3,2 млн осіб.

Після лихоліть 1914—1923 рр. наступив компенсаторний період у сфері відтворення населення України, загальний рівень народжуваності людності підвищився на 9,2 %. Динаміка смертності в Україні впродовж 1923—1928 рр. характеризується позитивними зрушеннями, особливо для жіночого населення. Загальний рівень смертності у вказаному періоді зменшився на 46,8 %, показник тривалості життя чоловіків підвищився на 3,4 року, а жінок — на 4,1 року.

У середині 1920-х років відновився процес трансформації традиційної структури причин смерті у сучасну. Чисельність населення України у 1927—1931 рр. зросла на 5788,9 тис. осіб, тобто на 13,5 %.

Однак закріпити плавний розвиток демографічного переходу в Україні у 1920-х роках не вдалося: колективізація і Голодомор 1932—1933 рр. знову порушили природний хід демографічних процесів. Загальний показник смертності людності України у сучасних кордонах підвищився з 18,9 ‰ у 1927—1931 рр. до 46,4 ‰ в 1932—1934 рр., або у 2,6 раза. В межах УРСР загальний коефіцієнт смертності населення у 1933 р. становив 135,3 ‰ і зріс порівняно з 1931 р. у 7,4 раза. До небачених в історії значень скоротилася 1933 р. очікувана тривалість життя населення в Україні — 8,3 року, у чоловіків — 6,7, жінок — 10,9 року. Чисельність людності УРСР на початок 1935 р. у порівнянні з 1932 р. скоротилася в абсолютному вимірі на 3,5 млн осіб, тобто на 10,8 %. Загальні демографічні втрати населення на сучасній території України за 1932—1934 рр. становили 4,9 млн осіб, у тому числі в результаті обвального зниження народжуваності — 0,9 млн осіб.

Під час демографічної катастрофи 1932—1934 рр. рівень народжуваності у радянській Україні зазнав неординарних зрушень. Так, число народжень 1934 року було майже вдвічі меншим, ніж 1930 р.

Демографічна катастрофа, що охоплює період Великого терору, Другої світової війни та повоєнного голоду 1946—1947 рр., радикально позначилася на всіх сторонах демографічного розвитку України. Рівень народжуваності за роки цієї катастрофи скоротився з 28,9 ‰ у 1935—1936 рр. до 26,1 ‰ у 1937—1947 рр. Загальний коефіцієнт смертності в означеному періоді зріс з 13,9 ‰ у 1935—1936 рр. до 34,2 ‰ у 1937—1947 рр., або у 2,5 рази, а очікувана тривалість життя зменшилася у чоловіків на 12,9, у жінок — на 5,3 року. Чисельність населення України за роки німецько-радянської війни (1941—1945) зменшилася на 8,9 млн осіб. Загальні демографічні втрати населення під час цієї демографічної катастрофи обчислюються в 11 млн, з них 2,1 млн осіб становить дефіцит народжуваності.

Сучасна вітчизняна демографічна історія розпочалася у повоєнну добу, коли в Україні настали відносно «спокійні» часи, без воєн, масових

репресій, епідемій та інших катастрофічних явищ. Зміни процесів у демографічній сфері у цей період мали еволюційний характер і визначалися переважно механізмами об'єктивних закономірностей.

На цьому тлі відбувся сплеск народжуваності, спричинений так званим повоєнним компенсаторним піднесенням. Народжені у 1950-ті роки покоління мали значний вплив на демографічну динаміку аж до кінця 1980-х років.

Режим смертності людності України у перших десятиліттях другої половини ХХ ст. теж детермінований еволюційними чинниками: смертність до середини 1960-х років неухильно знижувалася, а тривалість життя підвищувалася.

На цей час припадає завершення першої фази демографічного переходу в Україні, яка характеризувалася переважним зниженням рівня смертності порівняно з показниками народжуваності, що забезпечувало значне підвищення природного приросту і, відповідно, зростання чисельності населення.

Після завершення першої фази демографічного переходу у сфері відтворення нашої держави розпочалося формування другої його фази, для якої характерним є прискорене зниження рівня народжуваності порівняно з показниками режиму вимирання людності. У перспективі така ситуація загрожувала виникненню депопуляційного тренду у динаміці населення.

У 1960—1980-х рр. природний приріст ще залишався відносно високим — в основному через вагому частку осіб молодого репродуктивного віку. Але в міру того, як у результаті тривалого зниження народжуваності на заміну багаточисельним поколінням приходили малочисельні, потенціал демографічного росту вичерпувався.

Поступове зниження темпів приросту спостерігалось ще у 1960-х рр., та особливо інтенсивно вони стали зменшуватись у 1980-ті роки. У повоєнний період (до 1959 р.) середньорічний темп приросту чисельності населення України становив 1,6 %, в 1959—1969 — 1,1 %, в 1970—1978 — 0,6 % і в 1979—1988 — 0,3 %. Обумовлено це в основному зниженням природного приросту. Так, у 1948—1958 рр. середньорічний природний приріст дорівнював 514,1 тис. осіб, у 1959—1969 — 424,3, в 1970—1978 — 263,6, у 1979—1988 рр. тільки 179,5 тис.

Інший визначальний чинник еволюції чисельності людності нашої країни у другій половині ХХ ст. — міграція. Загалом упродовж 1950—1990 рр. Україна мала позитивне сальдо у міжреспубліканському міграційному обміні населенням (табл. 2).

Поеднання у часі природного та міграційного убутку населення за останні десятиліття призвело до формування сталого депопуляційного тренду у динаміці чисельності населення нашої країни у 1990—2010 рр. Середньорічний темп скорочення чисельності населення України у 1993—1995 рр. становив 0,6 %, у 1996—2002 — 0,9, а у 2003—2018 — 0,5 %. Найінтенсивнішим цей процес був у 2000—2001 рр., коли чисельність жите-

лів країни скоротилась на 1,1 %. Середньорічний природний убуток населеності України у 1991—1995 рр. дорівнював 173 тис. осіб, у 1996—2001 — 341, а в 2002—2018 рр. — понад 240 тис.

Зміни чисельності людності України від здобуття державою незалежності визначалися також міграційними процесами: міграційний приріст у 1991—1992 рр. досяг 439 тис. осіб, перекрив природний убуток і забезпечив у підсумку зростання чисельності населення за цей час майже на 300 тис. осіб. Після 1993 р. формування значних потоків еміграції за межі країни суттєво поглиблювало процес скорочення чисельності людності. Загалом міграційний вплив з України у 1994—2002 рр. становить понад 1,0 млн осіб. Тому зменшення чисельності населення у цей період у розмірі 4,0 млн осіб на чверть обумовив міграційний чинник.

З 2003 р. вектор міждержавного міграційного обміну населенням змінюється з негативного на позитивний для України. За 2003—2013 рр. сальдо міграції населення України було додатнім, але незначним (0,2 млн осіб) і тому неістотно впливало на формування чисельності населення.

Унаслідок затяжної демографічної кризи Україна зазнає великих втрат населення — прямих і непрямих. Втрати через надмірну смертність за роки незалежності перевищують 1 млн осіб, а через дефіцит народжень — понад 5 млн потенційних громадян.

Необнадійливою у світлі останніх прогностичних розробок є очікувана динаміка чисельності людності нашої держави. Вердикт вітчизняних і зарубіжних експертів однастайний — людність в Україні й надалі буде зменшуватися. Наприклад, за медіанним варіантом прогнозу ООН (перегляд 2017 р.) прогнозована чисельність населення на кінець ХХІ ст. визначається у 29,3 млн осіб, що відповідає фактичній чисельності людності України на зламі ХІХ—ХХ ст.

Висновки і подальші напрями досліджень. У ході цієї наукової розвідки вперше досліджено історичну динаміку чисельності населення України за два тисячоліття нашої ери у контексті теорії демографічної модернізації. Вивчення історії населення нашої держави у глибокій ретроспективі стало можливим завдяки реконструюванню автором історичних часових рядів демографічної динаміки України від початку християнського літочислення і до наших днів.

Установлено, що формування режиму відтворення людності в межах кожної з епох вітчизняної історії відбувалося внаслідок дії комплексу політичних, суспільно-економічних, демографічних і пертурбаційних детермінант. Еволюція чисельності людності України не була плавною, а мала розривний характер. Чисельність населення могла призупинятися у зростанні або навіть зменшуватися, але в цілому загальна тенденція історичної динаміки чисельності людності до 1990-х років продовжувала зберігати позитивну спрямованість.

Згідно з теорією демографічного переходу в її класичній інтерпретації у вітчизняній демографічній історії виразно простежується триетапний розвиток населення: демографічний режим традиційного суспільства, перехід від традиційного до модерного режиму, режим модерного суспільства. Темп зростання й чисельність населення України набирає форму логістичної кривої з триетапним розвитком демографічних процесів. Якщо традиційний режим відтворення української людності, що був притаманний їй упродовж I—XIX ст., характеризується високими народжуваністю та смертністю, то модерний відзначається низькими показниками інтенсивності цих демографічних процесів. В обох випадках маємо справу із рівновагою показників смертності й народжуваності на високому рівні у першому випадку і на низькому у другому. Натомість перша фаза переходного етапу модернізації, що розпочалась в Україні з середини 1890-х і тривала до 1960-х років характеризується порушенням демографічної рівноваги і прискоренням збільшення кількості населення.

Друга фаза демографічного переходу в Україні припадає на період від середини 1960-х до кінця 1980-х років. На цьому етапі демографічної модернізації процес зниження коефіцієнта народжуваності перевищує зменшення показників смертності. Приріст населення сповільнюється і чисельність зменшується.

Нині в Україні сформувалась особлива фаза демографічного переходу з типом відтворення людності, характерним для країн у стані тривалої війни: наднизька народжуваність, надмірно висока смертність, високий рівень депопуляції.

Питання еволюції чисельності людності нашої держави нині залишаються ще малодослідженими і тому заслуговують на більшу увагу, бо їх висвітлення може значною мірою полегшити розуміння специфіки феномену демографічної модернізації України у XX — на початку XXI ст. і її подальшої перспективи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Птуха М.В. Очерки по статистике населения. М.: Госстатиздат, 1960. 459 с.
2. Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. М.: Статистика, 1970. 387 с.
3. Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Київ: ВУАН, 1926. IV. 202 с. (Праці Демографічного інституту ВУАН. Т. 4).
4. Демографічний збірник / За ред. М.В. Птухи. Київ: ВУАН, 1930. VI. 324 с. (Праці Демографічного інституту ВУАН. Т. 7).
5. Томилин С.А. Демография и социальная гигиена / Отв. ред. В.С. Стешенко. М.: Статистика, 1973. 312 с.
6. Хоменко А.П. Населення України 1897—1927 рр. Харків: ЦСУ УСРР, 1927. 80 с.
7. Огоновський В.П. Еволюція населення Галичини. *Наукові записки Інституту економіки АН УРСР*. Т. I. Київ, 1946. С. 94—105.

8. Демографическое развитие Украинской ССР (1959—1970 гг.) / Отв. ред. В.С. Стещенко. Киев: Наук. думка, 1977. 221 с.
9. Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.) / Отв. ред. В.С. Стещенко. Киев: Наук. думка, 1987. 255 с.
10. Демографічна криза в Україні: проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За ред. В.С. Стещенко. Київ, 2001. 560 с.
11. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. Киев: Наук. думка, 1992. 173 с.
12. Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения (Опыт комплексного регионального исследования). Киев: Наук. думка, 1991. 200 с.
13. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. Київ, 2018. 224 с.
14. Гладун О.М., Кулик Н.В., Рудницький О.П. Чисельність, склад і рух населення. *Енциклопедія історії України*. Том «Україна — українці». Кн. 1. Київ, 2018. С. 50—101.
15. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / за ред. Е.М. Лібанової; Український центр соціальних реформ. Київ, 2006. 138 с.
16. Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання / Ін-т проблем національної безпеки при РНБО України. Київ, 2004. 296 с.
17. Месле Ф., Валлен Ж. Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті: пер. з франц. / за уч. Школьнікова В., Пирожкова С., Адамця С. Київ: Стилос, 2008. 416 с.
18. Крімер Б.О. Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 68—79. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.067>
19. Рудницький Е.П. Некоторые вопросы демографического развития УССР за 100 лет (1870—1970 гг.). *Методологические проблемы изучения народонаселения в социалистическом обществе: Материалы Всесоюз. конф.* (6—8 декабря 1973 г., Киев). Киев, 1973. С. 436—439.
20. Симчера В.М. Развитие экономики России за сто лет: 1900—2000. Исторические ряды, вековые тренды, периодические циклы. М.: Экономика, 2007. 683 с.
21. Турчин П.В. Историческая динамика: На пути к теоретической истории: пер. с англ. / Под ред. Г.Г. Малинецкого и др. М.: ЛКИ, 2010. 368 с.

REFERENCES

1. Ptukha, M.V. (1960). *Essays on population statistics*. Moscow: Gosstatizdat. 459 p. [in Russian].
2. Korchak-Chepurkovsky, Yu.A. (1970). *Selected Demographic Studies*. M.: Statistics [in Russian].
3. Ptukha, M.V. (1926). (Ed.). Demographic collection. *Proceedings of the Demographic Institute of the Ukrainian Academy of Sciences, Vol. 4*. Kyiv: VUAN, IV [in Ukrainian].
4. Ptukha, M.V. (1926). (Ed.). Demographic collection. *Proceedings of the Demographic Institute of the Ukrainian Academy of Sciences, Vol. 7*. Kyiv: VUAN, VI. 324 [in Ukrainian].
5. Tomilin, S.A. (1973). *Demography and social hygiene*. V. S. Steshenko (Ed.). Moscow: Statistics. 312 p. [in Russian].
6. Khomenko, A.P. (1927). The population of Ukraine in 1897-1927. Kharkiv: CSB of the USSR. 80 p. [in Ukrainian].
7. Ogonovsky, V.P. (1946). Evolution of the population of Galicia. *Scientific notes of the Institute of Economics of the USSR Academy of Sciences, Vol. I*, 94-105. Kyiv [in Ukrainian].

8. Steshenko, V.S. (Ed.). (1977). *Demographic development of the Ukrainian SSR (1959-1970)*. Kyiv: Naukova Dumka. 221 p. [in Russian].
9. Steshenko, V.S. (Ed.). (1987). *Demographic development of the Ukrainian SSR (1970-1979)*. Kyiv: Naukova Dumka. 255 p. [in Russian].
10. Steshenko, V.S. (Ed.). (2001). *Demographic crisis in Ukraine: problems of supply, coils, warehouses, direct protids*. Kyiv. 560 p. [in Ukrainian].
11. Pirozhkov, S.I. (1992). *Labor potential in the demographic dimension*. Kyiv: Naukova Dumka. 173 p. [in Russian].
12. Libanova, E.M. (1991). *Life expectancy of the population (Experience of a comprehensive regional study)*. Kyiv: Naukova Dumka. 200 p. [in Russian].
13. Gladun, O.M. (2018). *Essays on the demographic history of Ukraine in the twentieth century*. Kyiv. 224 p. [in Ukrainian].
14. Gladun, O.M., Kulik, N.V., & Rudnytsky, O.P. (2018). Number, composition and movement of the population. *Encyclopedia of the History of Ukraine. Volume "Ukraine - Ukrainians"*, Vol. 1, 50-101 [in Ukrainian].
15. Libanova, E.M. (Ed.). (2006). *Comprehensive demographic forecast of Ukraine for the period up to 2050*. Ukrainian Center for Social Reforms. Kyiv. 138 p. [in Ukrainian].
16. Rogozhin, O.G. (2004). *Demographic prospects of the Ukrainian village: historical preconditions, regional analysis and modeling*. Kyiv. 296 p. [in Ukrainian].
17. Mesle, F., & Wallen, J. (with Shkolnikov, V., Pirozhkov, S., & Adamets, S.). (2008). *Mortality and causes of death in Ukraine in the twentieth century*. Kyiv: Stylos. 416 p. (Transl. from French) [in Ukrainian].
18. Krimer, B.O. (2018). Birth rate transformation in Ukraine in the early stages of demographic transition. *Demography and Social Economy*, 2 (33), 68-79. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.067> [in Ukrainian].
19. Rudnitsky, E.P. (1973). Some questions of the demographic development of the Ukrainian SSR over 100 years (1870-1970). *Methodological problems of studying population in a socialist society. Materials of the All-Union Conference*, 436-439. Kyiv [in Russian].
20. Simchera, V.M. (2007). *The development of the Russian economy in a hundred years: 1900-2000. Historical series, centuries-old trends, periodic cycles*. Moscow. 683 p. [in Russian].
21. Turchin, P.V. (2010). *Historical Dynamics: Towards Theoretical History*. G. G. Malinetskiy et al. (Eds). Moscow: Publishing house LCI. 368 p. (Transl. from English) [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.03.2020.

O.P. Rudnytskiy, Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: lvluschik@ukr.net

ORCID 0000-0001-5661-8596

THE HISTORICAL EVOLUTION OF THE POPULATION OF UKRAINE IN THE LIGHT OF THE THEORY OF DEMOGRAPHIC TRANSITION

The main results of scientific investigations of long-time trends in population dynamics and population replacement in deep retrospect for Ukraine are presented. Perceptions of the transformational changes in the structure of population of Ukraine are expanding — both for the statistical era and for the population nonstatistical era of national history. The investigation is based on the author's reconstructions of historical series of demographic dynamics in Ukraine, which for the first time made it possible to reconstruct the real tra-

jectory of population trends in regions of Ukraine for the long time period (since beginning of Common Era). The transformation of population replacement in our country in the context of the theories of demographic modernization and comparison with similar changes in other European countries is investigated. Novelty: For the first time, it is clear that the overall trend in the numerical efficiency of our country has been ambiguous for thousands of years, especially in the past. The periods of perturbation (wars, famines, epidemics, natural disasters) made the trend undulatory; over the second millennium, annual growth rates have fallen 150 times below zero. The results of the study allowed for the first time to carry out correct periodization of the demographic and epidemiological transitions: it is scientifically established that the demographic transition has been going on since the mid-1890s, and epidemiological — since the mid-1920s. In the course it was established that demographic development of Ukraine continues in both the well-known tendencies of demographic transition and under the influence of national differences. The Ukrainian way of modernization in the twentieth century was very dramatic — our country has been described as one of the countries with the largest loss of population. The peculiarity of the dynamics of demographic modernization in Ukraine in the twentieth century lies primarily in the fact that it has a deformed intermittent nature due to the multimillion-dollar hecatomb of human victims, and in recent times there has been demodernization of the processes of reproduction of the population of our country.

Keywords: population, vital event, reconstruction, population growth, historical series, demographic modernization, Ukraine.

Cite: Kurylo, I. O. (2020). Demographic Aging in the Capital of Ukraine, its Features and Modern Challenges. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 17-36.

УДК 314-043.92 (477-25)

JEL Classification: J14

І.О. КУРИЛО, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

ORCID 0000-0002-5082-2024

ДЕМОГРАФІЧНЕ СТАРІННЯ У СТОЛИЦІ УКРАЇНИ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Мета роботи полягала в поглибленому комплексному аналізі сучасних характеристик демографічного старіння в місті Києві, встановленні його відмітних рис та специфіки зумовлюваних цим процесом викликів. Демографічне старіння в столиці проаналізовано в порівняльному контексті — на тлі міського населення країни (з виключенням із розрахунків населення столиці) й у порівнянні з міським населенням Київської області — та з використанням нетрадиційних методичних прийомів оцінки постаріння, які до цих об'єктів дослідження раніше не застосовувались. За комплексом традиційних індикаторів постаріння населення Києва наразі оцінюється як молодше за міське населення України (без Києва), але децю старіше за міське населення Київської області. В останні п'ять років у столиці та прилеглій області процес старіння прискорився, підвищилась і частка довголітніх осіб, що пов'язано як з деяким поліпшенням режиму дожиття, так і впливом «демографічної хвилі». Через переваги режиму дожиття в Києві перспективний вік старості для його населення є вищим. Тож індикатори постаріння й навантаження літніми за перспективним віком, які враховують досягнуту тривалість життя, засвідчують, що населення Києва є молодшим і ніж міське населення країни (без Києва), й ніж містяни Київської області, тож столиця має порівняно кращі демоекономічні передумови для соціально-економічного розвитку і потенційної підтримки осіб поважного віку трудоактивними. З використанням моделі стабільного населення, а також розрахунків за середньостроковим демографічним прогнозом для Києва встановлено, що надалі демографічне старіння в місті швидко прогресуватиме. Обґрунтовано, що столиці через специфіку її ролі та функцій в Україні притаманні підвищені потреби щодо розвитку системи медичної допомоги (особливо високоспеціалізованої) та різноманітних соціальних послуг, орієнтованих на літніх

людей. Визначено специфічні ризики для літніх людей у великому місті, зумовлені епідемією COVID-19, та відповідні виклики для системи медичної й соціальної допомоги, а також імперативи щодо перебудови міського простору задля досягнення санітарної безпеки, забезпечення доступності повсякденних зручностей для людей різного віку та загалом комфортного проживання літніх осіб у великому місті.

Ключові слова: демографічне старіння у столичних містах, середній вік населення, індекс постаріння, проспективний вік, показники постаріння та навантаження літніми за проспективним віком, наслідки та виклики старіння населення, політика адаптації великого міста до демографічного старіння.

Постановка проблеми та обґрунтування її актуальності. Столичні міста відіграють важливу роль у житті країн, виконуючи політичну, економічну, соціально-демографічну, культурну, наукову, військово-стратегічну й інші функції. Для України характерна висока концентрація економічного й соціального потенціалу в великих містах-метрополісах і в столиці зокрема. Київ — одне з найдавніших та найбільших міст Європи — являє собою адміністративний, політичний, соціально-економічний та духовний центр нашої держави.

Провідним і найціннішим ресурсом, що визначає розвиток будь-якого великого міста з метрополісними функціями, є його людський потенціал, а тому вивчення кількісних та якісних змін, що відбуваються в складі населення столиці, а також оцінка їх соціально-економічних наслідків має непересічне значення й актуальність, адже саме структура населення міста справляє чи не найбільший вплив на його інноваційний потенціал. При цьому відмітною рисою демографічної реальності поточного сторіччя і на наднаціональному рівні, й на рівні різних країн та їх субнаціональних одиниць є старіння населення як поступальний процес якісних зрушень у віковій, а відтак і інших соціально-демографічних структурах.

Аналіз наявних досліджень. Тематична царина старіння населення є однією з найактуальніших і активно розроблюваних у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі. Через багатоаспектність цієї проблематики до аналізу чинників, стану та викликів демографічного старіння долучаються дослідники різних спеціалізацій: демографи, економісти, геронтологи, фахівці з соціальної політики тощо. Однак зазвичай дослідження сфокусовані на вивченні відповідних проблем у глобальному контексті або ж на рівні різних країн чи їх груп, нерідко — на міжпоселенських та інших регіональних відмінностях демографічного старіння, при цьому специфіка процесу щодо таких об'єктів субнаціонального рівня як населення великих (зокрема столичних) міст здебільшого лишається поза увагою.

Разом з тим, серед сучасних зарубіжних досліджень даного тематичного напрямку виділяється комплексна робота з проблем демографічного старіння в містах світу, в якій висвітлено тенденції старіння в крупних містах / метрополійних зонах ряду розвинутих країн, а також роль і мож-

ливості міст щодо формування політики у відповідь на виклики демографічного старіння в контексті забезпечення сталого розвитку [1].

Низку зарубіжних публікацій останніх років на матеріалах великих міст світу присвячено деяким аспектам вирішення проблеми адаптації суспільства до умов демографічного старіння та, зокрема, до потреб літніх осіб [2—4], у тому числі й питанням розвитку міського простору в соціумі, який старіє [5, с. 271—281].

У нашій країні історіографія власне демографічних досліджень столиці й великих міст загалом не є особливо насиченою. Демографічні процеси, зокрема, смертність населення в найбільших містах України, у тому числі й Києві, свого часу досліджував ще М.В. Птуха (М. Ptoukha) [6, с. 369—371, 400—411]; йому ж належить і окрема робота з вивчення населення Київської губернії [7].

Надалі відтворенню населення великих міст України та соціально-демографічним аспектам урбанізації в цілому були присвячені роботи Г.Л. Глуханової (G. Glukhanova), однак у них розглянуто переважно тенденції природного руху населення, а не демографічні структури [8, 9].

Взірцем вирішення методичних питань демографічного аналізу змін саме чисельності й вікового складу населення на даних Києва можна вважати роботу Ю.О. Корчака-Чепурківського (Yu. Kortchak-Tchepurkivsky) [10], в якій вікову структуру столиці досліджено із застосуванням моделі стабільного населення.

Серед демографічних розвідок щодо столиці України від здобуття державою незалежності варто згадати комплексне дослідження демографічної ситуації, виконане колективом науковців ще на межі минулого й поточного століть [11]. У доробку вітчизняних демографів є також дослідження, де розглянуто новітню специфіку перебігу окремих демографічних процесів у містах-метрополісах України, у тому числі й Києві [12, 13] та поставлено питання щодо новітніх змін у віковому складі населення столиці [14], однак поглиблений аналіз демографічного старіння в Києві не здійснювався.

З огляду на зазначене вище, проблематику демографічного старіння та його наслідків у місті Києві можна вважати недостатньо розробленою, що є завадою формуванню цілісного уявлення про демографічний розвиток столиці нині й на перспективу, оскільки саме процес старіння населення є чи не найважливішою складовою й детермінантою всіх сучасних демографічних змін та зумовлюваних ними соціально-економічних викликів.

Мета, інформаційна база та методи дослідження. Мета роботи полягала в поглибленому комплексному аналізі сучасних характеристик демографічного старіння в Києві, встановленні його відмінностей від старіння міського населення столичної області та решти міського населення країни, а також у визначенні специфіки зумовлюваних цим процесом викликів.

У роботі використано масив статистичних індикаторів, що всебічно характеризують процес демографічного старіння в місті Києві, у Київській області та в міському населенні країни в цілому, а також у деяких інших столичних містах Європи. Використано дані Державної служби статистики України щодо чисельності та розподілу за статтю й віком постійного населення Києва, міського населення Київської області та міського населення України, дані Міністерства соціальної політики України, зокрема щодо розвитку системи соціальних послуг. До дослідження залучено як традиційні показники постаріння, так і його індикатори, ґрунтовані на концепції «проспективного віку», в розрахунках яких ураховано відмінності щодо досягнутої тривалості життя для різних територіальних (і інших) сукупностей населення, тому межа старості визначається віком, в якому очікувана тривалість життя не перевищує 15 років. У роботі розглянуто також показники, що характеризують надання соціальних послуг літнім особам, розвиток відповідної інфраструктури в Києві.

Для міжнародних порівнянь старіння населення Києва та інших столиць світу, а також для оцінок вразливості літніх осіб і населення великих міст щодо COVID-19 залучено дані Департаменту економічних та соціальних питань ООН, Статистичної служби Європейського союзу (*Cities (Urban) Audit*), ВООЗ, а також національних статистичних служб деяких європейських країн.

Порівняльний аналіз здійснено на основі широкого застосування відносних та середніх величин, показників демоетричних моделей (таблиці смертності, моделі стабільного населення), методів аналізу динаміки. Для розрахунків ряду досліджуваних показників на перспективу використано дані демографічного прогнозу для Києва до 2041 р., розробленого фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Наукова новизна даної роботи впливає зі специфіки порівняльного контексту дослідження, в якому демографічне старіння в Києві аналізується і на тлі міського населення країни (з виключенням із розрахунків населення столиці), й у порівнянні з міськими жителями Київської області, а також із використанням нетрадиційних методичних прийомів оцінки постаріння, які до даного об'єкта дослідження раніше не застосовувались.

Виклад основного матеріалу. Вікова структура населення — це той каркас, на який завжди «нанизується» вся сукупність різних демографічних подій, отже він визначає формування демографічних передумов соціально-економічного розвитку міста.

Серед узагальнених характеристик як вікового розподілу населення, так і власне рівня демографічного постаріння найчастіше використовуваним є середній вік населення. Його новітню динаміку в столиці на тлі міського населення Київщини та містян всієї країни (без м. Київ) відображено на рис. 1.

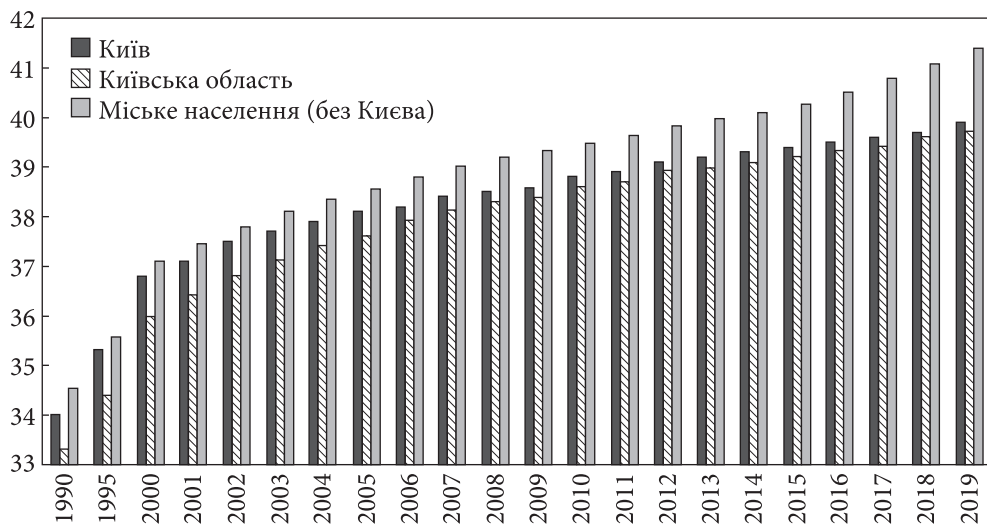


Рис. 1. Середній вік населення Києва, міського населення Київської області та міського населення України (без столиці) в 1990, 1995 та 2000—2019 рр., років
Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

Від здобуття Україною незалежності в цілому населення повсюдно постарішало доволі суттєво, при цьому найвищим середнім віком з-посеред вибраних об'єктів дослідження увесь час вирізнялось саме міське населення країни й воно ж за ці роки додало у віці найбільше — майже 7 років проти близько 6 років, на які постарішали кияни й киянки, та дещо більше 6 років — міські жителі Київщини.

Традиційним для міжстатевих співвідношень показників постаріння є помітне перевищення середнього віку жінок над чоловіками, але саме в столиці це перевищення є меншим, ніж деінде. Різниця між середнім віком жінок і чоловіків у динаміці збільшувалась повсюдно, однак порівняння базисних темпів зростання середнього віку за статтю засвідчує дещо більш прискорене старіння жінок за досліджуваний період лише щодо міського населення країни (без Києва) та щодо Київської області, але не Києва.

Зазначимо, що в столиці як «центрі тяжіння» студентської молоді (серед якої дещо переважають жінки) значно більш вираженим, ніж у містах прилеглої області та в міському населенні країни, є дисбаланс за ознакою статі «на користь» жінок. Починаючи з 17 років чисельність дівчат у Києві починає перевищувати число чоловіків, тоді як серед міських жителів Київщини таке перевищення фіксується десь з 25 років, а в міському населенні країни вік балансування чисельностей статей нині знаходиться на межі третього й четвертого вікового десятиліття (28—30 років).

Що ж до власне літнього населення, то в молодших групах післяпрацездатного віку (до 65 років включно) найбільшою чисельна перевага жінок є

в Києві, у віці від 66 до 72 років «лідерство» за статевим дисбалансом «перехоплює» все міське населення країни, а в старших групах осіб поважного віку максимальним перевищенням чисельності жінок над чоловіками вирізняється міське населення Київської області.

Загалом рівень постаріння населення за традиційною віковою межею старості (60 років) у 2019 р. у населенні Києва становив 21,1 %, у міського населення Київщини — 19,8, а всього міського населення країни (без врахування столиці) — 23,6 %. Рівні ж, обраховані з використанням осучасненого вікового критерію старості (65 років і старше) для досліджуваних територіальних об'єктів становлять 14,8; 13,4 та 16,7 % відповідно.

Значення коефіцієнта постаріння «згори» з використанням вікового порогу 65 років для населення столиці України зараз близьке до такого, приміром, у Стокгольмі (у 2018 р. — 14,7 %), є вищим, ніж показник для Брюсселя (13,1 %), однак при цьому відчутно нижчим за відповідний рівень багатьох інших європейських столиць, наприклад Риги, Будапешту, Валлетти та Мадриду, де частка осіб віком 65 років і старше перетнула відмітку 20 %; Риму, і літніх жителів понад 22 %; Лісабону, де їх частка перевищує 28 %.

Сучасні значення показників довголіття для жителів Києва, містян Київської області та всіх містян України демонструють вже звичні співвідношення між цими територіальними сукупностями населення: «лідирує» міське населення (без мешканців Києва), в якому частка довгожителів (80 років і старше) серед усіх осіб віком понад 60 років становить 17 %, друге місце за цим індикатором нині посіла столиця — 14 %, третє — міське населення Київщини, де станом на 2019 р. довгожителів серед літніх осіб було 12 %.

У динаміці зростання частки осіб віком старше 60 і старше 65 років у Києві, на Київщині й в усьому міському населенні набуло неухильного характеру з 2006 та 2011 рр. відповідно, тобто саме тоді, коли ці вікові пороги старості почали перетинати покоління народжених у повоєнний період. В останнє п'ятиліття процес демографічного старіння в містах країни, в тому числі у столиці та області, переважно прискорювався, підвищилась і частка довголітніх серед осіб поважного віку, що відображає як деяке поліпшення умов дожиття в старості, так і вплив «демографічної хвилі», адже зараз довгожителі представлені порівняно численнішими поколіннями народжених ще до Другої світової війни.

Результати дії безпосередніх демографічних детермінант старіння населення (коливань смертності й народжуваності та спричинених ними демографічних хвиль) якнайкраще віддзеркалюють індекси старіння, відображені на рис. 2 (використано показник співвідношення чисельності осіб віком 65 років і старше та дітей до 15 років з розрахунку на 100 осіб).

Загальне суттєве підвищення індексу постаріння населення за підсумками всього досліджуваного періоду відбулось на тлі хвилеподібних

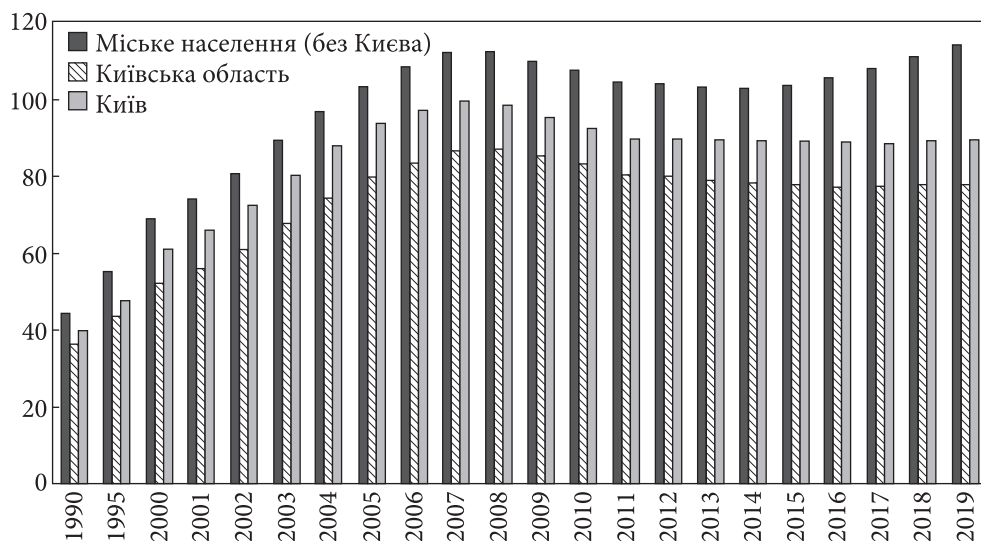


Рис. 2. Індекси постаріння для населення Києва, міського населення Київської області та України (без столиці) в 1990, 1995 та 2000—2019 рр., %

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

коливань рівня постаріння у певних часових проміжках під впливом різних факторів-складових. На початку століття підвищення цього рівня у міського населення країни (без столиці), Київщини та Києва відбувалось і за умов скорочення частки дитячого контингенту (внаслідок стрімкого зниження народжуваності в попереднє десятиліття), і за переважного збільшення частки літніх і старих осіб. Такий контекст демографічного старіння (насамперед як наслідку прискореного «старіння низу») мав місце в Києві до 2005 р., а в містах Київщини та щодо всього міського населення — аж до 2006—2007 рр.

Натомість у наступні роки й дотепер чисельність дитячого контингенту в населенні Києва й Київщини зростала за рахунок його поповнення порівняно численнішими поколіннями народжених з другої половини 2000-х. У всьому ж міському населенні ця чисельність теж переважно збільшувалась, але лише до 2016 р. Контингент старших осіб (віком 65 років і старше) в часовому проміжку між 2007 та 2010 рр. зазнавав певних коливань чисельності або й зменшувався, однак з початку 2010-х вже зростав із певним прискоренням темпів.

Потребує пояснень виявлена стала конфігурація рівня постаріння досліджуваних територіальних сукупностей населення: згідно зі значеннями всіх вищенаведених індикаторів, найстарішим є міське населення країни (без Києва), порівняно молодшими — кияни, а найнижчим є рівень постаріння міських жителів Київщини. Якщо зумовленість співвідношення показників для всього міського населення й жителів Києва доволі легко

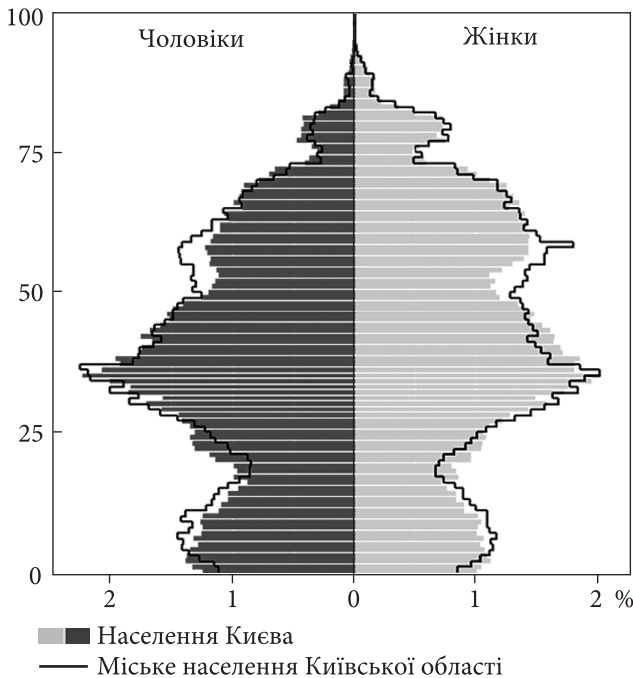


Рис. 3. Статеві-вікова піраміда для населення м. Києва та міського населення Київської області, 2019 рр., %
Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

пояснити роллю столиці як центру тяжіння студентської молоді та порівняно молодішої робочої сили з різних міст / регіональних центрів, то відмінності щодо постаріння населення Києва й містян Київської області потребують детальнішого розгляду.

Трохи молодший віковий профіль містян Київщини порівняно з жителями столиці нині сформований переважно за рахунок дещо більшої частки дітей віком від 4 до 16 років включно (рис. 3). Натомість у Києві, де не відбувалось зниження народжуваності останніми роками, вищою є частка у віковій структурі лише малюків віком 0—3 роки. Цілком природно виглядає відносна перевага серед киян молоді студентського (17—22 роки) та навіть раннього післястудентського (23—25 років) віку. Водночас частка старшої молоді (від 25 до 35 років включно) є вищою в структурі міського населення Київської області.

При тому, що за часткою груп середнього працездатного віку й до 50 років невелику перевагу мають столичні жителі, а щодо питомої ваги тих, кому від 50 до 60 — містяни Київщини, вже поза межами трудоактивного віку (після 65 і особливо понад 70 років) «лідерство» за внеском даних вікових груп у структуру населення переходить саме до Києва (особливо це стосується чоловіків), що й віддзеркалює виявлене раніше співвідношення основних індикаторів постаріння населення для столиці й для інших міст Київської області.

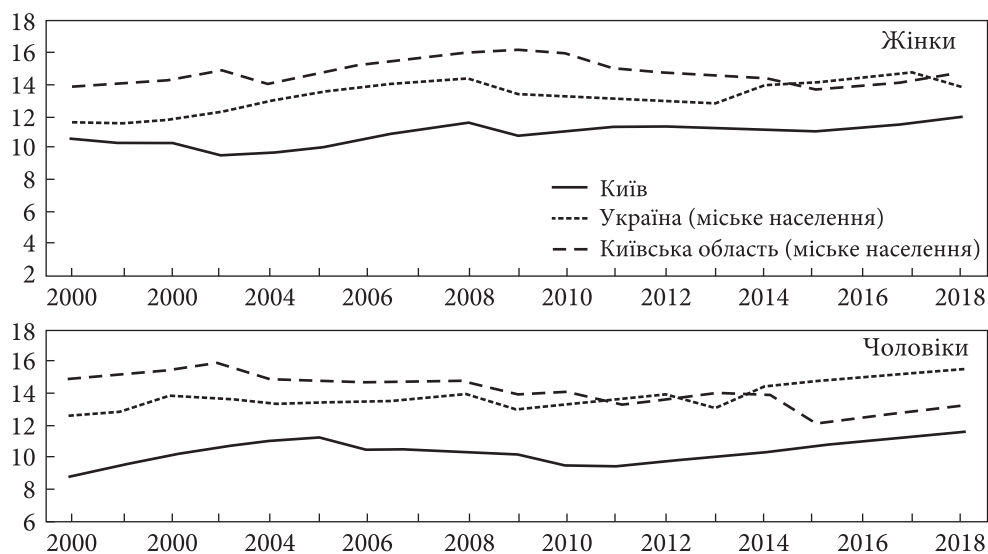


Рис. 4. Частка старих (за межею проспективного віку) в населенні Києва, міському населенні Київської області та міському населенні України за статтю в 2000—2018 рр. (%)
Джерело: авторські розрахунки.

Помітно вищий відсоток осіб поважного віку зі старших вікових груп, у тому числі власне довголітніх (віком понад 80 років), у Києві порівняно з міським населенням області асоціюється насамперед із певними перевагами режиму дожиття в столиці. Їх підтверджують зокрема, співвідношення показників порогових імовірностей дожиття в похилому віці в столиці й у столичній області: так, імовірність повністю прожити інтервал від 60 до 80 років для киянок в 2018 р. становила 0,628, а для містянок столичної області — 0,536; щодо чоловіків ці показники дорівнювали 0,426 та 0,277 відповідно.

Загалом і той сучасний віковий поріг старості, який, за концепцією проспективного старіння, визначається гнучко (залежно від досягнутої тривалості життя), в Києві є вищим, ніж у столичній області: за підсумками останніх років проспективний вік старості в столиці становив 65 років для чоловіків і 69 для жінок, а в Київській області — 60 та 67 років відповідно. Від початку поточного сторіччя цей віковий поріг старості для киян збільшився на 2 роки, для киянок і містянок столичної області — на рік, при цьому для чоловіків-жителів міст Київщини приросту не зафіксовано.

Значення індикатора постаріння, визначеного за проспективним віком для киян, містян столичної області та міського населення країни в цілому, представлено на рис. 4. Порівняння рівня постаріння за межею проспективного віку та його динаміки за статтю в досліджуваних сукупностях населення показує, що наймолодшими зараз є саме столичні жителі (з порів-

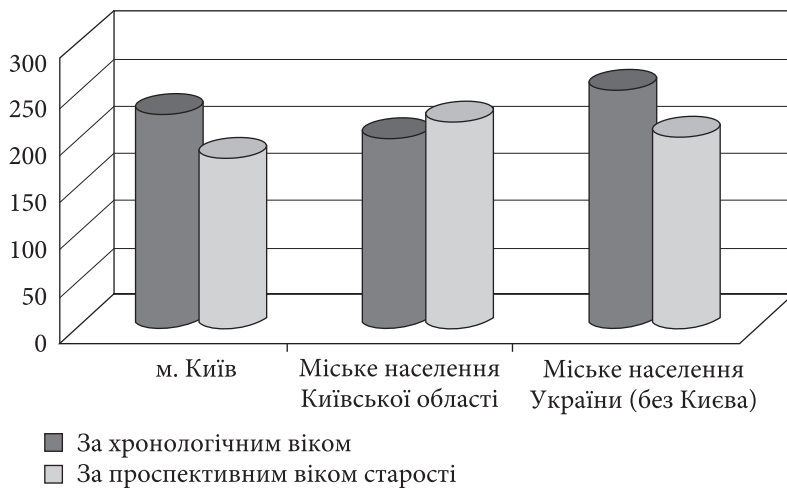


Рис. 5. Показники демоекономічного навантаження літніми, розраховані на основі хронологічного ($65+ / 20-64$) та проспективного ($X+ / 20-X$) віку для населення Києва, міського населення Київської області та міського населення України (без Києва), 2018 р. (на 1000 осіб)

Джерело: авторські розрахунки.

няно вищою межею старості), проміжну позицію за рівнем постаріння серед жінок посідає Київщина, серед чоловіків — міське населення України, а найвищою часткою осіб старше проспективного віку відзначаються: серед жінок — містянки України (з їх зовсім невеликим «відривом» за цим показником від жінок столичної області), серед чоловіків — міські жителі Київщини (поріг старості для яких є найнижчим).

У динаміці за роки, що минули в поточному сторіччі, рівень постаріння за межею проспективного віку істотніше зріс у чоловіків, ніж у жінок. Таке співвідношення темпів зростання справджується й для міського населення Київської області, але не щодо містян країни в цілому (через те, що для них більшим виявився саме приріст проспективного віку для чоловіків)¹.

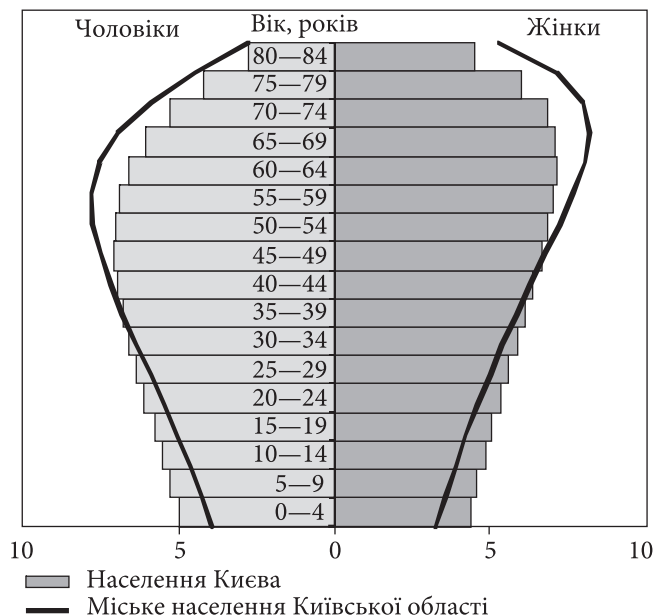
Відповідно по-різному виглядають і рівні (та територіальні співвідношення) демографічного навантаження літніми на трудоактивне за віком населення, розрахованого на основі хронологічного віку старості ($65+ / 20-64$) та з урахуванням різного проспективного віку X ($X+ / 20-X$)². Загалом

¹ Різкі зміни значення показника для всього міського населення України (особливо чоловіків) після 2014 р. зумовлені й впливом організаційно-облікових обставин (адже до розрахунків нині не потрапляють повні дані щодо Донецької та Луганської областей, що певною мірою спотворює картину як дожиття, так і статеві-вікового складу).

² Як зазначалось, проспективний вік X — це вік, в якому очікувана тривалість життя за моделлю смертності для даного населення не перевищує 15 років.

Рис. 6. Структура стабільного населення, яке відповідає параметрам народжуваності й смертності населення Києва та параметрам відтворення міського населення Київської області, 2018 р., %

Джерело: авторські розрахунки.



показник традиційного демографічного навантаження простіший для інтерпретації, але він доволі грубий і не дає змоги оцінити безпосередньо демоекономічне навантаження, вплив пенсійних реформ або потреб щодо охорони здоров'я. Показник проспективного демографічного навантаження дає змогу оцінити старіння в контексті досягнутої тривалості життя, отже почасти й стану здоров'я. Як показує порівняння значень цих показників для населення Києва, столичної області та всього міського населення країни (без жителів столиці), навантаження трудоактивного за віком населення з урахуванням досягнутої тривалості життя як для Києва, так і для міського населення країни (без столиці) нині є меншим, ніж традиційний показник демографічного навантаження. Натомість щодо міських жителів столичної області через несприятливий режим дожиття співвідношення досліджуваних показників є протилежним (рис. 5).

Переваги не лише режиму смертності, а й народжуваності в столиці порівняно зі столичною областю щодо формування рівня постаріння на перспективу засвідчують і відмінності вікової структури відповідних моделей стабільного населення, побудованих за сучасними параметрами відтворення населення Києва й міст Київської області (рис. 6).

Зіставлення обрисів гіпотетичної вікової структури населення Києва та міського населення Київської області, яких вона набуває в процесі стабілізації (тобто збереження параметрів режиму народжуваності й смертності протягом середньої довжини жіночого покоління) наочно демонструє те, як нижча народжуваність на Київщині зумовлює скорочення частки

наймолодших груп в обрисі піраміди й зрештою — формування вищого рівня постаріння населення. Так само порівняно вища смертність призводить до «вимивання» зі складу населення переважно осіб молодого працездатного віку за певного «обважнення» верхівки вікової піраміди (що відповідає старінню робочої сили й населення).

Утім, у найближчій і особливо середньостроковій демографічній перспективі частка літніх осіб і в населенні Києва поступально та доволі швидко зростатиме. Так, за середнім (реалістичним) варіантом демографічного прогнозу для Києва, розробленого групою фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України під керівництвом О.В. Позняка, частка осіб віком 60 років і старше в складі постійного населення столиці збільшиться, порівняно з 2018 р., у 2026 р. — на 2,3 відсоткових пункти, а в 2041 р. — більш ніж на 7 в. п. і сягне близько 28 %. Причому зі складу тих, хто перетне на початок 2041 р. віковий рубіж 60 років, у віці збереження залишкової (а подеколи — й повної) працездатності (60—70 років) а, отже — й потенційної трудоактивності перебуватиме менше 2/3 літніх киян (проти 3/4 — нині), тобто третина столичних жителів поважного віку потребуватиме повномасштабної матеріальної, а подеколи й інструментальної підтримки.

Тож усе більшій актуальності набуватиме розвиток системи відповідних соціальних послуг в столиці, створення комфортного для киян і киянок поважного віку середовища проживання шляхом пристосування об'єктів житлової, транспортної, соціально-культурної інфраструктури до задоволення їхніх потреб. Важливою передумовою як для забезпечення кращої якості життя літніх, так і для збалансованого соціально-економічного розвитку міста за прискореного старіння його населення є також створення умов для економічної активності літніх, подовження періоду їх трудової діяльності, а також для максимальної інтеграції в життя суспільства й місцевої громади зокрема.

Старіння населення зумовлює додаткові потреби в медичних і соціальних послугах, отже у створенні нових робочих місць у цих сферах. В умовах зростання значущості соціальних послуг (у тому числі для осіб поважного віку), доцільним є підвищення зайнятості самих літніх у цій сфері, що може бути вельми ефективним. Київський міський територіальний центр соціального обслуговування та 10 районних територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг) являють собою спеціальні державні установи, що здійснюють соціальне обслуговування та надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги за місцем проживання. Для столиці розвиток діяльності закладів соціального обслуговування та розширення переліку послуг для осіб поважного віку (зокрема інноваційних: денного догляду, паліативного догляду вдома, «соціального таксі» тощо) видається

особливо актуальним з огляду на те, що в великих містах загалом значно менше, ніж у сільській місцевості або невеличких містечках (де люди здебільшого добре знайомі один з одним й обізнані щодо наявних проблем), поширені практики взаємодопомоги в громадах з питань інструментальної підтримки найстарших членів громади, осіб із інвалідністю та ін. Стосовно ж розвитку медичної інфраструктури та підвищення доступності якісних медичних послуг для літніх осіб варто зважати й на те, що саме Київ у нашій країні відіграє роль основного центру надання високоспеціалізованої медичної допомоги (як амбулаторної, так і стаціонарної), в тому числі власне геріатричного профілю, забезпечуючи відповідні потреби не лише населення столиці й столичної області, а і, тією чи іншою мірою, жителів інших регіонів країни.

Вельми впливовою є роль столиці й у розвитку освіти для дорослих та університетів третього віку, зокрема. Останні функціонують при територіальних центрах соціального обслуговування Києва у кожному з районів міста й покликані забезпечувати не лише підтримку й розвиток фізичних, інтелектуальних, психологічних та соціальних спроможностей людей старшого віку, розширення їх світогляду та активне дозвілля, а й сприяти професійному навчанню за різними спеціальностями та зайнятості літніх. У 2019—2020 навчальному році на 76 факультетах та в 67 гуртках таких університетів навчалось понад 2,8 тис. осіб, при цьому якнайбільше слухачів київських університетів третього віку навчалось на факультетах «Мистецтвознавство» та «Здоровий спосіб життя», що, очевидно, відповідає інтересам та запитам літніх осіб і заслуговує на схвалення. Водночас задля модернізації змісту й підвищення практичної значущості освіти для літніх (в їхньому повсякденному житті та у контексті розширення можливостей зайнятості) доцільно було б, на наш погляд, посилювати в університетах третього віку насамперед освітні напрями, пов'язані з опануванням сучасних цифрових технологій, вивченням іноземних мов, набуттям певного мінімуму юридичних знань тощо та заохочувати літніх студентів обирати відповідні факультети.

Особливого прискорення в реалізації та найрадикальніших змін потребує такий значущий напрям адаптації життєдіяльності столиці України до умов демографічного старіння як створення комфортного для літніх людей міського простору й середовища проживання загалом. Це передбачає, зокрема, впровадження принципів універсального дизайну під час будівництва та ремонту житла, об'єктів транспортної, соціально-культурної інфраструктури, адже вони на сьогодні все ще залишаються здебільшого непристосованими (або недостатньо пристосованими) до потреб літніх, людей з інвалідністю тощо. У Стратегії розвитку міста Києва до 2025 року [15] фігурують завдання щодо «створення безбар'єрного, комфортного та безпечного пішохідного простору, доступного для всіх категорій корис-

тувачів, шляхом збільшення кількості регульованих та інженернообладнаних наземних пішохідних переходів», а також «поліпшення повсюдної доступності та комфортності міста для людей з інвалідністю до об'єктів соціальної, інженерно-транспортної інфраструктури міста», однак результати їх виконання доволі складно піддаються моніторингу, оскільки вони не представлені належним чином у системі цільових індикаторів виконання стратегії. Крім того, лише вищезокресленими завданнями потреби пристосування міського простору до умов демографічного старіння в місті не вичерпуються, тим більше що в стратегії не задекларовані жодні інші кроки, орієнтовані на поліпшення якості життя літніх киян та киянок як контингенту населення зі специфічними потребами та можливостями, чисельність і частка якого зростатиме.

Нові виклики щодо перебудови різних сторін життєдіяльності міста в умовах старіння населення, а також і власне перед літніми особами поставила сучасна пандемія COVID-19 та її ймовірні наслідки, що можуть бути довготривалими. По-перше, саме особи поважного віку найуразливіші до нового коронавірусу й значно частіше стають його жертвами, по-друге, ризики зараження є особливо високими здебільшого в великих (у тому числі столичних) містах з властивою їм високою щільністю населення / проживання, екстразавантаженістю транспортної інфраструктури, громадських місць тощо.

Віковій структурі смертності від коронавірусу притаманний суттєвий зсув у бік старших вікових груп [16, с. 397]. За повідомленнями ВООЗ, переважна більшість (понад 95 %) смертей від COVID-19 в Європі припадає на осіб віком від 60 років; в США понад 80 % померлих — особи віком 65 років і старше, при цьому повсюдно найвищий рівень летальності від ураження коронавірусом фіксується саме серед довголітніх осіб (що характерно й для нашої країни)³. Водночас Ухань, китайське місто, де почався спалах COVID-19, є найбільш густонаселеним у центральному Китаї; так само як і Нью-Йорк, який зазнав найгіршого спалаху в США. Наприклад, із загального числа підтверджених випадків COVID-19 у Швеції станом на 11.05.2020 року на Стокгольм припадало 36 %, а відповідна частка смертей у столиці становила понад 51 %⁴; в Іспанії на початку травня (05.05.2020) частка Мадриду в загальному числі випадків захворювання становила близько 30 %, серед госпіталізованих хворих — 34 %, та й серед помер-

³ Згідно з повідомленнями Центру громадського здоров'я МОЗ України наприкінці квітня поточного року, найвища летальність від COVID-19 фіксується в віковому інтервалі від 80 до 89 років (понад 18 %), дещо нижчими, однак високими (порівняно з молодшими групами) є й зафіксовані показники летальності для 70—79 річних пацієнтів (майже 12 %) та тих, кому за 90 (понад 13%).

⁴ Showing statistics from Sverige? Stockholm. URL: https://c19.se/en/Sweden/Stockholm?fbclid=IwAR3h46NCWnJko5GbKDJEAjR5rj8tfWVysAikmFArQ6S_zuCcO08JsDf821Y

лих — $1/3$ ⁵; у Російській Федерації понад 52 % всіх виявлених станом на 11.05.2020 інфікованих коронавірусом було зосереджено в Москві. У нашій країні частка столиці й Київської області в загальному числі зареєстрованих випадків COVID-19 на 10—11 травня 2020 р. становила близько 19 %.

Тож насамперед умови, що склались у зв'язку з поширенням COVID-19 в Києві й столичній області⁶, значно посилюють потреби літніх пацієнтів у медичній допомозі як з приводу захворювань на коронавірусну інфекцію, так і в подальшому — з приводу поширених хронічних захворювань, адже життєво необхідні саме для літніх осіб карантинні обмеження значно ускладнили або й унеможливили отримання планової медичної допомоги й послуг, а відтак — загрожують несприятливими наслідками щодо перебігу хронічних хвороб у літніх (і не лише) пацієнтів. Суттєво зросла потреба літніх осіб і в деяких видах соціальних послуг, зокрема, з придбання та доставки продуктів харчування та ліків, адже в умовах самоізоляції ця потреба виникла і в багатьох із тих, хто за звичних умов обходився без сторонньої допомоги. Задля вирішення проблеми ще можна було б скористатися фінським досвідом для допомоги особам найстарших вікових груп шляхом запуску спеціальної телефонної лінії, адресованої людям старше 70 років для запитів щодо їх потреб в допомозі в умовах COVID-19. На практиці для налагодження зв'язку зателефонували кожному мешканцю Хельсінкі старше 80 років, щоб обговорити ситуацію й допомогти у повсякденному житті та самообслуговуванні силами професійних соціальних працівників і волонтерів⁷.

Загалом же зосередження зусиль на збереженні життя, здоров'я й благополуччя киян і киянок старших вікових груп в умовах коронавірусної пандемії є вельми значущим як з точки зору гуманітарної відповідальності суспільства, так і з огляду на їх немалий соціально-економічний внесок у життя міста та ще більший — невикористаний потенціал літніх осіб, роль якого через старіння населення столиці повсякчас посилюватиметься.

Значно актуалізуються в умовах необхідності дотримання самоізоляції літніми особами їхні потреби у прискореному опануванні інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема Інтернету, що в умовах великого міста дає змогу здійснювати замовлення на покупку / доставку продуктів, сплачувати рахунки за житлово-комунальні послуги, налагодити найбільш зручну

⁵ COVID-19 Projections. United States of America. IHME. URL: <https://covid19.healthdata.org/>

⁶ Варто враховувати, що потреби не лише киян, а й жителів столичної області в спеціалізованій медичній допомозі за скільки-небудь тяжкого перебігу COVID-19 задовольняються здебільшого в Києві.

⁷ Город Хельсинки. Helsinki. URL: www.hel.fi/uutiset/ru/helsingissa-kaynnistetty-laajayhteisty-ikaantyneiden-auttamiseksi-poikkeusoloissa-ru?fbclid=IwARlcIvb59SHw2txMI-p0GWxq1mflLT3nhCZAT34L-LKaxiWYrAISsdw-2Qw

(під час карантину) комунікацію з близькими. Надалі ці умови мають стати каталізатором розвитку дистанційної освіти, орієнтованої на літніх людей.

Як надто важливим в умовах складної епідемічної ситуації, так і взагалі актуальним нині для Києва є оновлення / оздоровлення міських систем водопостачання та каналізації. З метою ж створення умов для збільшення «соціальної дистанції» та вивільнення пішохідного простору для прогулянок (що особливо актуально для літніх) можна було б ширше запровадити практику закриття для транспорту частини вулиць. Задля запобігання поширенню інфекцій доцільним видається розміщення пристроїв для миття (або принаймні дезінфекції) рук у парках, скверах, громадських місцях на постійній основі.

На триваліший час у процесі розбудови Києва слід враховувати цю необхідність перебудови міського простору задля досягнення санітарної безпеки, доступності повсякденних зручностей для людей різного віку тощо. Так, зокрема, під час забудови Києва варто враховувати імператив збільшення вільного простору, а в ході проектування багатоповерхівок доцільно розглядати можливість установавання кількох ліфтів на більшій відстані та декількох сходів, більших за розміром вікон, варто продумати можливості швидкої зміни маршрутів громадського транспорту на випадок епідемій, а також побудови тимчасових споруд (для перебування людей, або ж надання медичної чи соціальної допомоги), що мало б знайти повніше відображення в стратегії розвитку міста.

Висновки. У роботі проаналізовано рівень постаріння населення столиці України та його динаміку за роки незалежності, визначено особливості процесу демографічного старіння в Києві на тлі старіння міського населення Київської області, а також решти міського населення країни (за винятком столиці). Згідно зі співвідношенням основних традиційних показників постаріння (середнього віку, коефіцієнтів старіння та довголіття, індексів постаріння) населення Києва посідає проміжну позицію між найстарішою сукупністю міського населення країни (за мінусом столиці) та порівняно молодшим населенням Київської області й при цьому — вирізняється нижчими темпами старіння та відсутністю випереджального старіння жінок порівняно з чоловіками за досліджуваний період. В останні п'ять років у столиці та області процес старіння переважно прискорювався, підвищилась і частка довголітніх серед осіб поважного віку, що відображає як деяке поліпшення умов дожиття, так і вплив «демографічної хвилі».

Віковий профіль містян Київщини порівняно з жителями столиці вирізняється дещо більшою часткою дітей віком 4—16 років і часткою молоді старших вікових груп (25—35 років) у структурі населення. Столиці належить структурна перевага лише за наймолодшими дітьми (до 3 років) і молоддю студентського віку. Крім того, вже за межами трудоактивного віку (після 65 і особливо 70 років) Київ утримує «лідерство» щодо внеску

цих груп у структуру населення, що зумовлюється деякими його перевагами щодо режиму дожиття.

Тож за індикаторами старіння, що визначаються залежно від досягнутої тривалості життя, віковий поріг старості в Києві є вищим, ніж у столичній області, а власне рівень постаріння населення — нижчим, ніж міського населення Київщини та міського населення країни (за винятком Києва). При цьому вже від початку поточного сторіччя віковий поріг старості для киян збільшився на 2 роки, для киянок — на рік, і рівень постаріння за межею проспективного віку істотніше зріс у чоловіків, ніж у жінок.

Порівняння навантаження трудоактивного за віком населення літніми з урахуванням досягнутої тривалості життя та за традиційним віковим порогом (65+) показало, що, по-перше, навантаження за межею проспективного віку для Києва наразі є меншим, ніж традиційний показник демографічного навантаження та, по-друге, саме Київ з-поміж досліджуваних сукупностей міського населення має найнижче навантаження за межею проспективного віку, що пов'язано з перевагами режиму дожиття в цьому місті. Сучасні переваги як режиму дожиття, так і народжуваності в столиці зумовлюватимуть порівняно нижчий рівень постаріння населення Києва, ніж містян столичної області, й на перспективу, що засвідчує зіставлення вікових структур стабільного населення для столиці та області. Разом із тим, і в Києві в середньостроковій перспективі демографічне старіння прискорено прогресуватиме.

Як певні особливості вікового складу населення та демографічного старіння в столиці, так і специфіка зумовлюваних ним викликів тісно пов'язані з роллю Києва як центра тяжіння трудових мігрантів, студентської молоді, а також специфічного медичного та освітньо-культурного «туризму» (за маятниковим принципом) тощо. За результатами аналізу обґрунтовано підвищену потребу столиці в медичній допомозі (зокрема, високоспеціалізований) та розширенні переліку, механізмів надання й обсягів соціальних послуг, орієнтованих на літніх осіб. Задоволення відповідних потреб нині особливо актуалізується у зв'язку з пандемією COVID-19, що підвищує ризики для літніх осіб, які живуть у великих містах, та її ймовірними наслідками. Загалом важливо спрямувати реформи в сфері надання медичної допомоги та соціальних послуг таким чином, щоб вони максимально враховували потреби літніх людей і забезпечували їм комфортне проживання в великому місті. Необхідність прискорення процесів перебудови міського простору задля його адаптації до демографічного старіння в Києві нині диктується як особливими потребами та можливостями осіб поважного віку, так і специфічними епідемічними умовами, що вимагають збільшення «соціальної дистанції», вивільнення пішохідного простору для прогулянок, забезпечення доступності повсякденних зручностей для людей різного віку тощо.

Позаяк супутником демографічного старіння в Києві в перспективі буде скорочення частки осіб активного працездатного віку, доцільною є адаптація зарубіжного досвіду стимулювання зайнятості літніх людей. Нагальною стає необхідність удосконалення передпенсійної освіти та освіти для осіб «третього віку», а також розвитку її дистанційних форм. Не менш важливим є врахування в подальшому розвитку Києва великого споживчого потенціалу літніх людей.

Тож столиця України, яка за вітчизняною традицією є флагманом усіх економічних, технологічних і соціальних перетворень та інновацій в нашій країні, має не тільки нагальну потребу, а й ширші можливості для належної адаптації економіки, соціальної сфери, всього міського простору до неухильного демографічного старіння її жителів і загалом до прискореної розбудови «суспільства для всіх поколінь».

ЛІТЕРАТУРА

1. Ageing in Cities. OECD Publishing, Paris, 2015. <https://doi.org/10.1787/9789564231160-en>
2. Global Population Ageing: Peril or Promise?/ Beard J. et al. (Eds), World Economic Forum. Geneva, 2012. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-population-ageing-peril-or-promise>
3. Buffel T., McGarry P., Phillipson C., Donder L., Dury S., De Witte N., Smetcoren A., Verté D. Developing age-friendly cities: Case studies from Brussels and Manchester and Implications for policy and practice. *Journal of Ageing and Social Policy*, 2014, Vol. 26, No. 1—2, P.52—72. <https://doi.org/10.1080/08959420.2014.855043>
4. *Manchester: A Great Place to Grow Older*, 2010—2013. Manchester City Council. Manchester, United Kingdom, 2009.
5. Burian J., Zimmermannová J., Macků K. Demographic Development Planning in Cities. In: *Spatiality* /Pászto V., Jürgens C., Tominc P., Burian J. (eds). Springer, Cham, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-26626-4_14
6. Птуха М.В. Очерки по статистике населения. М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. 456 с.
7. Птуха М.В. Население Киевской губернии. *Бюллетень Киевского Губстатбюро*. № 4—5. Киев, 1925. 144 с.
8. Глуханова Г.Л. Особливості природного руху населення міст у демографічних зонах Української РСР. *Демографічні дослідження*. Вип. 5. Київ, 1977. С. 49—55.
9. Глуханова Г.Л. Соціально-демографічні аспекти урбанізації Української РСР. *Демографічні дослідження*. Вип. 6. Київ, 1978. С. 46—51.
10. Корчак-Чепурківський Ю.О. Розрахунок темпу зростання кількості і вікового складу тих, що живуть у стабілізованому населенні з постійним рівнем міграції (на прикладі м. Києва). *Демографічні дослідження*. Вип. 1. Київ, 1970. С. 24—41.
11. Соціально-демографічна ситуація у м. Києві в умовах переходу до ринкової економіки. Київ, 2000. 115 с.
12. Шевчук П.Є. Особливості тривалості життя в метрополісах України на початку XXI століття. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 3 (37). С. 73—85. <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.073>

13. Шевчук П.Є. Динаміка та структура народжуваності в найбільших містах України на початку XXI ст. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 1(39). С. 3—19. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.003>
14. Думанська В. Демографічні тренди в мегаполісах: приклад столиць країн Європи. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 1(39). С. 20—32. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.020>
15. Стратегія розвитку міста Києва до 2025 року. URL: <https://dei.kyivcity.gov.ua/files/2017/7/28/Strategy2025new.pdf> (дата звернення: 01.05.2020).
16. Голубев А.Г., Сидоренко А.В. Теория и практика старения в условиях пандемии COVID-19. *Успехи геронтологии*. 2020. Т. 33. № 2. С. 397–408.

REFERENCES

1. OECD (2015). Ageing in Cities. *OECD Publishing, Paris*. <http://dx.doi.org/10.1787/9789564231160-en>
2. Beard, J. et al. (2012). Ageing and Urbanization. Global Population Ageing: Peril or Promise. *World Economic Forum*. Geneva.
3. Buffel, T., McGarry, P., Phillipson, C., Donder, L., Dury, S., De Witte, N., Smetcoren, A., & Verté, D. (2014). Developing Age-Friendly Cities: Case Studies from Brussels and Manchester and Implications for Policy and Practice. *Journal of Ageing and Social Policy*, Vol. 26, 1-2, 52-72. <https://doi.org/10.1080/08959420.2014.855043>
4. Manchester City Council (2009). *Manchester: A Great Place to Grow Older, 2010-2013*. Manchester. United Kingdom.
5. Burian, J., Zimmermannová, J., & Macků, K. (2020). *Demographic Development Planning in Cities*. V. Pászto, C. Jürgens, P. Tominc, J. Burian (Eds). Spationomy. Springer, Cham. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-26626-4_14
6. Ptukha, M.V. (1960). *Essays on population statistics*. Moskow: HosstatyzdatTsUSSSR [in Russian].
7. Ptukha, M.V. (1925). The population of the Kiev province. *Bulletin of the Kiev Gubstatburo*, 4-5. Kyiv [in Russian].
8. Hlukhanova, H.L. (1977). Peculiarities of natural movement of urban population in demographic zones of the Ukrainian SSR. *Demographic research*, 5, 49-55. Kyiv [in Ukrainian].
9. Hlukhanova, H.L. (1978). Socio-demographic aspects of urbanization of the Ukrainian SSR. *Demographic research*, 6, 46-51. Kyiv [in Ukrainian].
10. Korchak-Chepurkivskyi, Yu.O. (1970). Calculation of the growth rate of the number and age of those living in a stabilized population with a constant level of migration (on the example of Kyiv). *Demographic research*, 1, 24-41. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Socio-demographic situation in Kyiv in the transition to a market economy (2020). Kyiv [in Ukrainian].
12. Shevchuk, P.Ye. (2019). Life Expectancy in Metropolises in Ukraine in the Beginning of the XXI Century. *Demography and Social Economy*, 3(37), 73-85. <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.073> [in Ukrainian].
13. Shevchuk, P.Ye. (2020). Dynamics and Structure of Fertility in the Largest Cities in Ukraine at the Beginning of the XXI Century. *Demography and Social Economy*, 1(39), 3-19. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.003> [in Ukrainian].
14. Dumanska, V. (2020). Demographic Trends in Megapolis: a Case of European Countries. *Demography and Social Economy*, 1(39), 20-32. <https://doi.org/10.15407/dse2020.01.020> [in Ukrainian].
15. *Kyiv City Development Strategy until 2025* (n.d.). <https://dei.kyivcity.gov.ua/files/2017/7/28/Strategy2025new.pdf> [in Ukrainian].

16. Golubev, A.G. & Sidorenko, A.V. (2020). Theory and Practice of Aging Upon Covid-19 Pandemic. *Advantages of Gerontology*, Vol. 33, 2, 397-408 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 12.05.2020

I.O. Kurylo, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com
ORCID 0000-0002-5082-2024

DEMOGRAPHIC AGING IN THE CAPITAL OF UKRAINE, ITS FEATURES AND MODERN CHALLENGES

The purpose of this work is to conduct in-depth comprehensive analysis of the characteristics of demographic aging in the city of Kyiv, to identify its distinctive features and the specifics of the issues caused by this process. Demographic aging in the capital is analyzed in a comparative context - against the background of the urban population of the country (excluding the population of Kyiv) and in comparison with the urban population of the adjacent Kyiv region. Demographic aging is investigated with such methods of estimation which haven't been used in studies of these territorial objects yet. As it's shown by traditional indicators of aging, the population of Kyiv is estimated now to be younger than the urban population of Ukraine (without Kyiv), but somewhat older than the urban population of the Kyiv region. Over the past five years, the aging process has accelerated in the capital and the surrounding region. Also the proportion of the oldest among the elderly has increased. Above mentioned were caused by both some improvement in the survival and the influence of the "demographic wave". Due to the survival advantages in Kyiv, the prospective age for its population is higher. So the indicator of aging by prospective age and prospective old age dependency ratio show that the population of Kyiv is younger than the urban population of the country (excluding Kyiv) as well as the population of Kyiv region. The capital has relatively better demoeconomic conditions for social-economic development and for the potential support of elderly by the active population. The demographic aging in the city will progress rapidly in the future. This inference made using the model of the stable population and calculations on the medium-term demographic forecast for Kyiv. Capital city due to its specific role and functions is stated to have increased needs for the development of medical care (especially highly specialized) and various social services addressed to the elderly. Author identifies the specific risks for the elderly in the big city due to the COVID-19 epidemic and the corresponding challenges for the health and social care system. Also paper deals with the imperatives for restructuring the urban space to achieve sanitation norms, ensure the availability of everyday infrastructure for people of all ages and generally comfortable living conditions for elderly in big city.

Keywords: demographic aging in the capital cities, mean age, index of ageing, prospective age, aging by prospective age, prospective old-age dependency ratio, consequences and challenges of demographic aging, policy for adaptation of the big city to demographic aging.

Cite: Aksyonova, S. Y., & Slyusar, L. I. (2020). Features of Fertility and Marriage in the Capitals of Eastern European Countries. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 37-58.

УДК 314.146

JEL CLASSIFICATION: J13

С.Ю. АКСЬОНОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ORCID 0000-0003-0516-9078

Л.І. СЛЮСАР, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: SlyusarL@ukr.net

ORCID 0000-0002-1679-1674

ОСОБЛИВОСТІ НАРОДЖУВАНOSTІ ТА ШЛЮБНОСТІ У СТОЛИЦЯХ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Демографічні дослідження переважно спрямовані на вивчення розбіжностей шлюбності та народжуваності у міських поселеннях і сільській місцевості. Значно менше робіт, в яких розглядаються особливості перебігу цих демографічних процесів у межах великого міста. Особливий статус столичного міста посилює інтерес дослідників до нього. Втім столиця здебільшого розглядається на рівні з іншими регіонами і порівнюється з ними. Метою запропонованої роботи є намір з'ясувати особливості шлюбності та народжуваності у м. Києві та інших столицях окремих країн Східної Європи на тлі загальних характеристик цих процесів (середніх по країні та у міських поселеннях), виявити схожі риси і розбіжності. У представленому дослідженні вперше виявлено спільні та притаманні лише окремим столицям характеристики перебігу процесів шлюбності, розлучуваності та народжуваності у столичних містах країн Східної Європи. У дослідженні застосовувалися такі методи наукового пізнання як порівняння, аналіз, узагальнення, графічний метод. Для аналізу використано дані демографічних щорічників за 2009—2018 роки Польщі, Чехії, Болгарії, Білорусі, України та показники статистичних сайтів цих країн і Словаччини, до яких був вільний доступ і однакова методика розрахунку показників. Серед спільних рис розвитку демографічних процесів у столичних містах обраних країн привертає увагу більш масштабне, ніж у цілому у країні, розгортання постаріння шлюбності і материнства: такі показники як частка шлюбів, укладених після 30 років, частка дітей, народжених жінками у віці

35 років і старше, серед усіх народжених, середній вік матері при народженні дитини у столицях відчутно перевищують відповідні середні по країні показники. Відмінності між столицями в динаміці і структурі процесів утворення і розпаду шлюбів в значній мірі обумовлені національними особливостями шлюбно-сімейних поведінки населення їх країн. Представлене дослідження ставить під сумнів придатність для усіх країн до-сить поширеної тези, що великі міста порівняно із іншими регіонами країни зазвичай мають нижчі показники народжуваності, оскільки рівень народжуваності в окремих столицях може бути як нижчим за середній по країні показник, так і вищим за нього.

Ключові слова: народжуваність, шлюбність, розлучуваність, столиці, Східна Європа.

Постановка проблеми. Столиці країн Східної Європи, як і більшість столиць світу, мають особливе значення, адже являють собою не тільки адміністративні та політичні центри, але і фінансово-економічні, центри освіти, науки, соціального, культурного та етнічного різноманіття, що прискорює розвиток інновацій та сприяє збагаченню усієї країни. Порівняно з іншими поселеннями столицям притаманні більша конкурентоспроможність і рівень зайнятості. Вони задають «ритм усій країні, зумовлюючи її структуру разом із інститутами, вузлами концентрації влади, ресурсними центрами» [1, с. 22]. Столиці відіграють важливу організаційну роль у системах розселення, а у типології міст виокремлюються як структура.

Столичні міста країн найбільш привабливі для мігрантів, проте приріст населення у головному місті країни зазвичай зумовлюється поєднанням додатного сальдо міграції та відносно високого природного приросту. Від здобуття незалежності серед міських поселень України з населенням понад 100 тис. осіб лише у столиці чисельність населення зросла.

Актуальність дослідження. У більшості країн-членів Європейського Союзу столичне місто має суттєву перевагу над іншими поселеннями та регіонами. У зв'язку з цим регіональні дослідження, вивчення розміщення населення і проблем міграції аж ніяк не можуть оминати принаймні короткого огляду ситуації, що склалась у столиці країни у досліджуваний період. Столичне місто визначає головні тенденції демографічного розвитку. Вивчення особливостей шлюбності та народжуваності у столицях сприяє формуванню найбільш ймовірних сценаріїв подальших змін цих процесів на рівні країни.

Аналіз наявних досліджень. Все частіше з'являються публікації з урбаністики, в яких приціпну увагу приділено характеристикам розвитку саме столичних міст. Зокрема, у статистичному огляді «*Urban Europe: statistics on cities, towns and suburbs*» (Урбаністична Європа: статисти кавеликих і малих міст та передмість) зазначено, що моноцентричний розвиток столиць у певних європейських країнах зумовлює їх «магнетизм» для капіталу, адже саме у них найбільшою мірою зосереджуються інвестиції та ресурси. ВВП на одного жителя Варшави (Польща), Софії (Болгарія), Праги (Чехія), Братислави (Словаччина) у 2—3 рази перевищує середній показ-

ник по країні [2, с. 78] (зазначимо, що в Україні у 2017 р. ВВП на одного жителя столиці у 3,4 рази перевищував середній по країні показник [2, с. 14]).

У звіті Європейської комісії про стан міст у країнах-членах ЄС (*The State of European Cities 2016*) підкреслюється значущість міграційного руху для зростання столиць, оскільки завдяки цьому ці міста, як правило, вирізняються більшою часткою населення працездатного віку та порівняно невеликою часткою людей у віці 65 років і старше [3]. Принагідно зауважимо, що ця тенденція має важливе значення для з'ясування особливостей перебігу багатьох демографічних процесів, зокрема шлюбності та народжуваності.

Переважаюча більшість досліджень порівнюють показники народжуваності у міських поселеннях та сільській місцевості. На тлі цих досліджень привертає увагу робота Х. Кулу, П. Бойл та Г. Андерссон (Н. Kulu, P. Boyle & G. Andersson), які на основі сукупних та індивідуальних реєстрів даних вивчали народжуваність у передмісті і центральній частині міста у чотирьох північноєвропейських країнах: Данії, Фінляндії, Норвегії та Швеції. Аналіз показав, що рівень народжуваності значно вищий у передмісті, ніж у міських центрах. Така закономірність зберігалася протягом останньої чверті століття для всіх чотирьох країн, причому розбіжності у рівнях народжуваності центральних міст і передмість мали місце й після контролю за соціально-економічними характеристиками жінок [4].

У подальших роботах Х. Кулу (Н. Kulu) було встановлено, що соціально-економічні характеристики жінок та селективні міграції обумовлюють зовсім невелику різницю у народжуваності різних типів поселень; водночас житлові умови (*housing conditions*) пояснюють значну частину варіацій у рівнях народжуваності міських поселень та сільської місцевості у випадках перших народжень, але незначні зміни для другої та третьої черговості народження [5].

З метою поглиблення уявлень про дітородну поведінку Б. Ридерер і І. Бубер-Еннсер (B. Riederer & I. Buber-Ennser) провели дослідження, сфокусоване на тому, якою мірою були реалізовані наміри народити дитину протягом трьох років у мешканців різного типу поселень (насамперед, у містах та сільській місцевості). Вчені встановили, що загалом столиці мають велике значення, оскільки відіграють ключову роль у поширенні нових тенденцій та змін у соціальній поведінці [6].

В Україні у регіональних дослідженнях демографічного розвитку країни місто Київ розглядається окремо на рівні з іншими областями, наприклад, [7]. Глибинний аналіз соціально-демографічної ситуації у Києві у період переходу до ринкової економіки було проведено наприкінці минулого тисячоліття [8]. Однак, незважаючи на велику інформаційну змістовність монографії, у перелік її завдань не ввійшло порівняння перебігу демографічних процесів у столиці нашої країни із трансформа-

ційними процесами у царині народжуваності і шлюбності у столицях су-сідніх країн.

Заслуговує на увагу багатоваріантний демографічний прогноз чисельності й статеві-вікового складу населення Києва до 2050 р., в основу якого був покладений аналіз довготривалих тенденцій демографічних процесів у столиці та їх деформацій у роки соціально-економічної кризи [9]. Примітно, що у демографічний прогноз для м. Києва до 2050 р. було закладено «поступове підвищення вичерпаної плідності»: у песимістичному варіанті у 2020—2024 рр. передбачалось, що показник досягатиме 0,98 дитини у розрахунку на одну жінку, у середньому — 1,03 дитини, в найбільш оптимістичному — 1,33 дитини. «Народжуваність — це складова демографічного прогнозу, яка найменшою мірою піддаватиметься впливу», а тому вважалося, що реальність оптимістичного варіанту є проблематичною [9].

Доволі змістовним виявився аналіз тенденцій і впливу певних чинників на народжуваність у п'яти найбільших містах України: Дніпрі, Донецьку, Харкові, Одесі, Києві, проведений на статистичних даних 2001—2008 років [10]. На основі опрацьованої літератури і проведеної роботи було висловлено припущення, що репродуктивна поведінка жителів великих міст «формує стандарт демографічної поведінки, що поширюється на інші типи поселень» [10]. У дослідженні м. Київ здебільшого розглядається на рівні з іншими великими містами, а на його особливий статус увага звертається лише з приводу того, що, окрім столиці, у жителів найбільших міст країни спостерігається найнижчий рівень народжуваності, й пояснюється це тим, що «рівень життя в столиці значно вищий, ніж в інших містах, що також впливає на інтенсивність народжуваності». Відмінність перебігу демографічних процесів у столиці та інших великих містах спричинила інтерес до вивчення відповідностей і розбіжностей загальних для усієї території країни і притаманних лише столиці тенденцій шлюбності і народжуваності в деяких, близьких до України, державах.

Метою запропонованої роботи є намір з'ясувати особливості шлюбності та народжуваності у столичних містах країн Східної Європи на прикладі Братислави, Варшави, Києва, Мінську, Праги, Софії, на тлі загальних характеристик цих процесів у країнах розташування столиць, виявити схожі риси і розбіжності.

Зосередженість дослідження на слов'янських країнах Східної Європи зумовлена насамперед належністю України до цієї групи країн. Сама по собі територіальна близькість зумовлює швидке «запозичення» тих тенденцій, які виявили найкращу відповідність сучасному ритму життя, виявилися оптимальними для підтримки балансу різних сфер діяльності людини. Усі обрані столиці належать країнам, в історії яких був період соціалістичного розвитку. На сьогодні вони поєднують функції адміністративних, культурних, економічних і політичних центрів, що притягує

до них молодь, а це надає додаткових імпульсів розвитку демографічних процесів.

На жаль, статистична інформація, розміщена на спеціалізованих сайтах із вільним доступом для широкого кола користувачів, має різні форми її представлення (наприклад, виключно абсолютні дані, або лише відносні показники), різні набори показників, різні регіональні охоплення (наприклад, інформація стосується столичного округу, а не безпосередньо міста) тощо. У зв'язку з цим, до аналізу залучено столиці країн, статистична інформація яких є у вільному доступі та дає змогу здійснювати порівняння, необхідні для з'ясування особливостей розвитку народжуваності та шлюбності у столичних містах: Київ (Україна), Мінськ (Білорусь), Варшава (Польща), Прага (Чехія), Братислава (Словаччина), Софія (Болгарія).

Новизна полягає у тому, що вперше виконано дослідження з приділенням особливої уваги порівнянню ситуації щодо народжуваності та шлюбності у групі не країн, а столичних міст; з'ясовано спільні та індивідуальні характеристики перебігу цих демографічних процесів у столицях різних країн.

Методи дослідження. Вивчення особливостей народжуваності та шлюбності у столицях східноєвропейських країн відбувалось за допомогою таких методів наукового пізнання як порівняння, аналіз, узагальнення. Вагому роль також відігравав графічний метод досліджень. У представлений роботі було використано дані демографічних щорічників за 2009—2018 роки Польщі, Чехії, Болгарії, Білорусі та демографічні показники статистичного сайту Словаччини, до яких був вільний доступ [11—17]. Певні статистичні показники додатково уточнено на сайті Евростату. Опубліковані у передмові демографічного щорічника кожної країни методичні вказівки дали змогу з'ясувати методику розрахунку окремих демографічних показників й впевнитись у можливості коректного порівняння показників для різних країн.

Виклад основного матеріалу. Динаміка і структура демографічних процесів у містах-столицях Східної Європи — Празі, Братиславі, Варшаві, Києві, Мінську, Софії — значною мірою обумовлена національними особливостями шлюбно-сімейної і дітородної поведінки населення їх країн, поряд з цим існують унікальні, характерні лише для конкретної чи декількох країн, характеристики, що формуються під впливом особливостей життя у столичних метрополісах. Як правило у великих містах, та особливо у столицях, демографічна модернізація відбувається швидше, ніж у інших регіонах, що у шлюбно-сімейній сфері означає прискорену трансформацію форм шлюбу і сім'ї, «деформалізацію» шлюбних стосунків, поширення шлюбного партнерства без юридичної реєстрації.

Найвищий рівень як зареєстрованої шлюбності, так і розлучуваності має місце у Києві та Мінську. Схожий історичний шлях України і Білорусі,

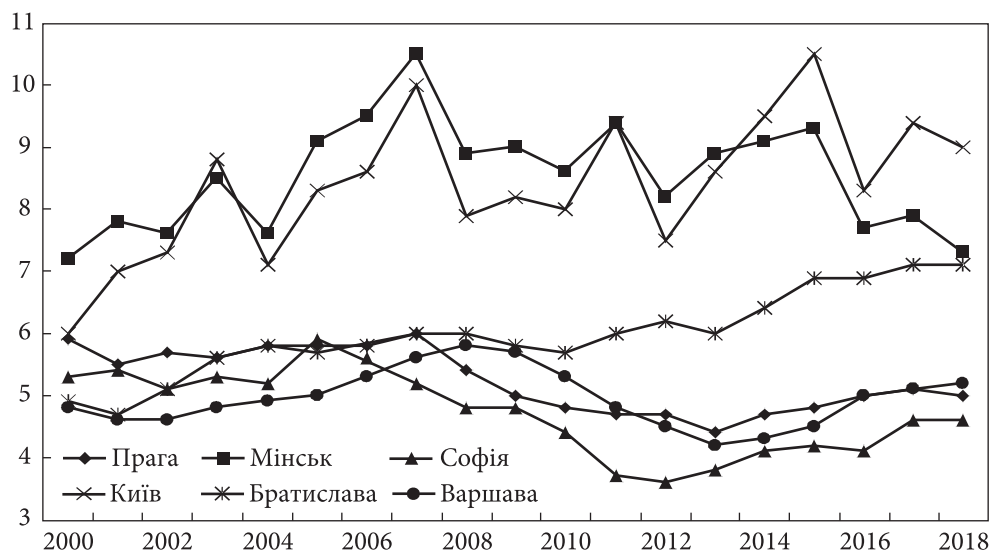


Рис. 1. Загальний коефіцієнт шлюбності у Варшаві, Києві, Мінську, Празі, Братиславі, Софії у 2000—2018 рр., ‰ (кількість шлюбів на 1000 осіб)

Джерело: [11—17].

існування протягом довгого періоду у складі однієї держави, стало причиною як подібності коефіцієнтів шлюбності й розлучуваності, так й окремих шлюбних традицій. В обох країнах високосний рік вважається несприятливим для укладання шлюбу, відповідно в Києві та Мінську крива загального коефіцієнта шлюбності має хвилеподібну форму, підвищуючись у передвисокосний рік і різко знижуючись у високосний (рис. 1).

У Софії, Варшаві і Празі рівень загального коефіцієнта шлюбності наближається до середньоєвропейського значення. Той факт, що у Софії (як і у Болгарії в цілому) найнижчі показники, може бути пов'язаний як з поширенням незареєстрованого шлюбного партнерства, так й з посиленням зовнішньої міграції молоді після приєднання Болгарії до Євросоюзу у 2007 р. Попри річні коливання показників, лінії трендів графічних кривих загальних коефіцієнтів шлюбності свідчать про чітку тенденцію зростання рівня шлюбності в останні вісімнадцять років (2000—2018 рр.) у Братиславі й Києві, відсутність суттєвих змін у Мінську і Варшаві, та певне зниження рівня зареєстрованої шлюбності у Софії і Празі. Зауважимо, що у Мінську (як і в цілому у Білорусі) після зростання рівня шлюбності у 2000—2010 рр., у наступні роки тенденція змін була протилежною (тобто зниження показників шлюбності).

Рівень загального коефіцієнта шлюбності у містах-столицях вище, ніж у країні у цілому та міських поселеннях країни, що зумовлено особливостями вікового складу населення столичних міст, їх привабливістю для мо-

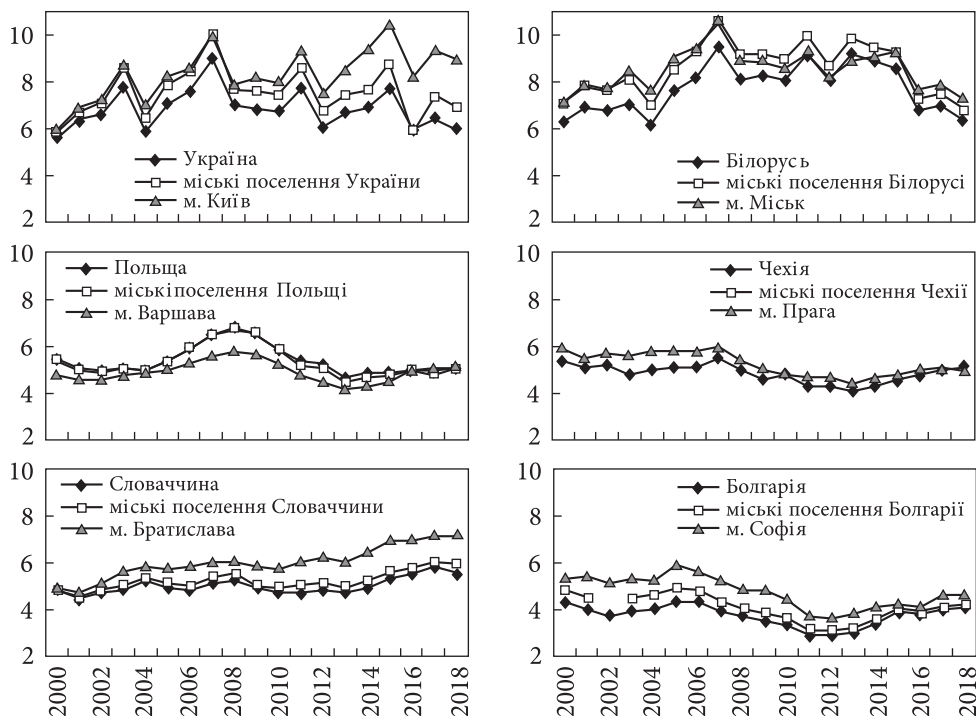


Рис. 2. Загальний коефіцієнт шлюбності в Україні, Білорусі, Польщі, Чехії, Словаччині, Болгарії, міських поселеннях та столицях цих країн у 2000–2018 рр., ‰ (кількість шлюбів на 1000 населення)

Джерело: [11–17].

лоді (рис. 2). Виключенням є Варшава, де окрім двох останніх років, рівень шлюбності нижчий, ніж середній по країні. З 2003 р. у Польщі державою визнаються і статистично обліковуються «цивільні шлюби» та «релігійні шлюби» (у 2018 р. більше 60 % всіх укладених шлюбів), однак поки не вдалося визначити, чи впливає цей факт на шлюбність мешканців столиці. Також у Білорусії в деякі роки рівень шлюбності міського населення був дещо вище, ніж у столиці.

Вплив столиці на розвиток шлюбно-сімейних процесів у країні значною мірою залежить від ступеня концентрації населення у столиці. Так, у Мінську і Софії, де проживає п'ята частина населення країни, реєструється більше ніж 20 % усіх шлюбів, у Братиславі, Києві й Празі — 10–12 %, що відповідає ступеню концентрації в них населення, у Варшаві — менше 5 %. Втім такий вплив не обмежується лише «внеском» столичного міста у загальну кількість шлюбів та розлучень, які реєструються протягом певного календарного періоду (найчастіше — року), а є складнішим і глибинним, ніж це може здаватися на перший погляд: стиль демографічної поведінки, у т. ч. шлюбної, репродуктивної і сексуальної, що притаманний населенню

Таблиця 1. Розподіл шлюбів за віком осіб, які уклали шлюб, у Варшаві, Києві, Мінську, Празі, Софії у 2009, 2013 і 2018 рр., %

Столиця	до 20	20—24	25—29	30—34	35—39	40 років і старші
<i>2018 р., чоловіки</i>						
Прага	0,1	3,0	20,8	28,2	19,3	28,6
Мінськ	0,8	16,4	32,3	22,4	11,3	16,8
Софія	0,3	5,7	27,7	30,8	14,7	20,8
Київ	0,6	14,5	30,7	22,9	12,1	19,2
Варшава	0,1	5,2	29,9	29,9	15,1	19,8
<i>2018 р., жінки</i>						
Прага	0,3	6,9	30,1	28,3	15,2	19,2
Мінськ	2,7	26,9	31,6	17,3	9,1	12,4
Софія	1,6	12,7	37,1	24,6	9,8	14,2
Київ	2,6	24,2	31,7	19,5	9,6	12,4
Варшава	0,3	9,8	38,4	26,8	10,9	13,9
<i>2013 р., чоловіки</i>						
Прага	0,2	3,8	20,8	31,2	19,6	24,4
Мінськ	1,1	23,0	36,0	17,3	8,5	14,1
Софія	0,3	6,8	33,1	28,4	15,4	16,0
Київ	0,8	17,5	35,5	20,7	10,2	15,3
Варшава	0,2	6,9	34,2	26,0	12,9	19,8
<i>2013 р., жінки</i>						
Прага	0,5	8,2	32,4	29,2	13,7	16,0
Мінськ	3,7	34,9	32,6	13,1	5,9	9,8
Софія	1,5	16,5	42,1	20,7	9,7	9,5
Київ	2,8	29,4	36,0	15,5	6,9	9,3
Варшава	0,8	13,0	41,0	22,2	9,3	13,8
<i>2009 р., чоловіки</i>						
Прага	0,2	4,1	23,5	34,0	14,6	23,6
Мінськ	1,4	35,0	44,0	13,3	3,9	2,4
Софія	0,3	8,8	35,4	30,6	12,6	12,3
Київ	1,1	21,7	33,6	18,4	9,8	15,4
Варшава	0,2	10,9	40,1	24,1	9,3	15,4
<i>2009 р., жінки</i>						
Прага	0,9	9,1	34,9	29,5	9,6	16,0
Мінськ	5,2	49,6	32,7	8,4	2,4	1,7
Софія	1,8	22,5	40,3	22,2	6,9	6,3
Київ	4,5	34,3	32,3	13,3	6,0	9,6
Варшава	1,2	20,5	43,4	18,7	5,5	10,7

Джерело: [11—17].

столиці-метрополіса, його сучасні трансформації поступово поширюються серед усього населення країни.

Щодо вікових характеристик шлюбності, то в усіх столицях, які розглядаються, відбувається «постаріння шлюбності», тобто шлюб відкладається до завершення періоду навчання та набуття професії та економічної самостійності. Це знаходить відображення у розподілі шлюбів за віковими групами: і у чоловіків, і у жінок зменшується частка шлюбів, укладених особами до 25 років, і зростає — після 30 років. Разом з тим зберігаються гендерні відмінності: серед жінок більша частка тих, хто бере шлюб до 25 років (табл. 1).

Підвищення віку вступу до шлюбу відбувається і в цілому у кожній з країн східної Європи, але дослідження свідчать, що мешканці столиць укладають шлюб у старшому віці, ніж в цілому населення країни і населення міських поселень. Отже модернізація моделі шлюбності, яка відбувається у кожній з країн Східної Європи, у столицях відбувається прискореними темпами.

Ранні шлюби (коли наречений менше 18 років) зараз у Східній Європі відбуваються рідко, а у столицях це лише окремі випадки: у 2018 р. у Софії було 5 таких шлюбів, у Празі та Варшаві не було жодного, у Мінську — 43 шлюби, у Києві — 9.

Щодо повторної шлюбності, то найбільше вона поширена у Києві, Мінську і Празі, де приблизно кожен четвертий шлюб є повторним (дещо вищі показники у Мінську), і значно менше таких шлюбів у Варшаві й Софії (табл. 2). Ця різниця обумовлена в першу чергу відмінностями у рівні розлучуваності, адже переважна більшість осіб, що беруть повторний шлюб, є розлученими (близько 90 %).

Нестійкість шлюбів, поширення розлучень є характерною рисою матримоніальної поведінки населення більшості розвинених країн сучасного світу. Це є наслідком модернізації соціального і економічного життя в

Таблиця 2. Частка повторних шлюбів у Варшаві, Києві, Мінську, Празі, Софії у 2009, 2013 і 2018 рр., %

Міста	Чоловіки			Жінки		
	2009*	2013	2018	2009	2013	2018
Прага	27,9	24,8	23,2	24,7	21,2	19,6
Мінськ*	27,1	27,0	29,6	24,9	24,3	29,3
Софія	13,1	14,6	14,9	11,5	12,9	13,3
Київ	27,4	26,0	26,8	23,2	23,2	26,0
Варшава	19,1	20,9	18,1	15,4	17,5	14,9

*Мінськ — дані за 2011 р.

Джерело: [11—17].

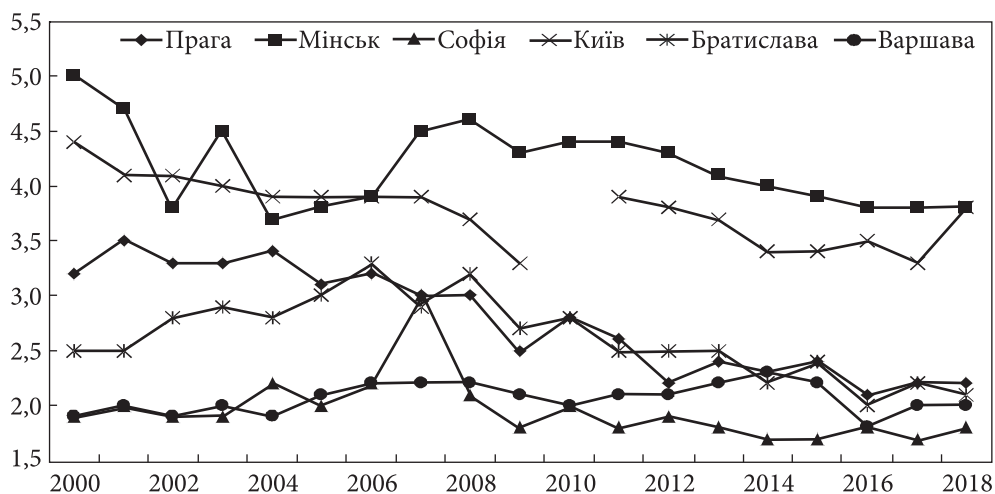


Рис. 3. Загальний коефіцієнт розлучуваності у Варшаві, Києві, Мінську, Празі, Софії, Братиславі у 2000—2018 рр., ‰ (кількість розлучень на 1000 населення)
Джерело: [11—17].

умовах сучасного режиму відтворення населення. Основні принципи організації соціального середовища сучасного суспільства — свобода особистості, емансипація, секуляризація — створили мотивацію для зміни поглядів на стосунки у шлюбі, репродуктивні плани, націлили людину на пошук особистого щастя і рішучість щодо змін у особистому житті, якщо стосунки у шлюбі її не вдовольняють. Разом з тим, нестійкість шлюбу є одним із викликів сучасного світу, оскільки змінює умови утримання і виховання дітей у сім'ї, негативно впливає на народжуваність.

Як видно на рис. 3, найвищий рівень розлучуваності населення серед зазначених столиць спостерігається у Мінську та Києві, що є значною мірою спадком їх спільного радянського минулого, адже у 1970-ті–1980-ті рр. Україна і Білорусь були серед групи країн з найвищими показниками розлучуваності населення [18]. Стиль сімейної поведінки, гендерні та соціально-економічні проблеми, сформовані у ті часи, мають вплив на сучасні шлюбно-сімейні процеси. Найнижчий рівень розлучуваності мав місце у Софії і Варшаві: в цих містах рівень загального коефіцієнта розлучуваності був на рівні середнього показника країн Євросоюзу.

Зауважимо, що в усіх столицях з 2000 р., попри річні коливання, простежується тренд до зниження показників розлучуваності. Винятком є Варшава, де спостерігається незначне підвищення, хоча показники залишаються досить низькими для Східної Європи, а серед столиць, обраних для дослідження, схожі показники були лише у Софії. Принагідно згадаємо, що, відповідно до польського законодавства, у країні реєструються як розлучення, так і *separacje* (окреме проживання), однак це не має значного впливу

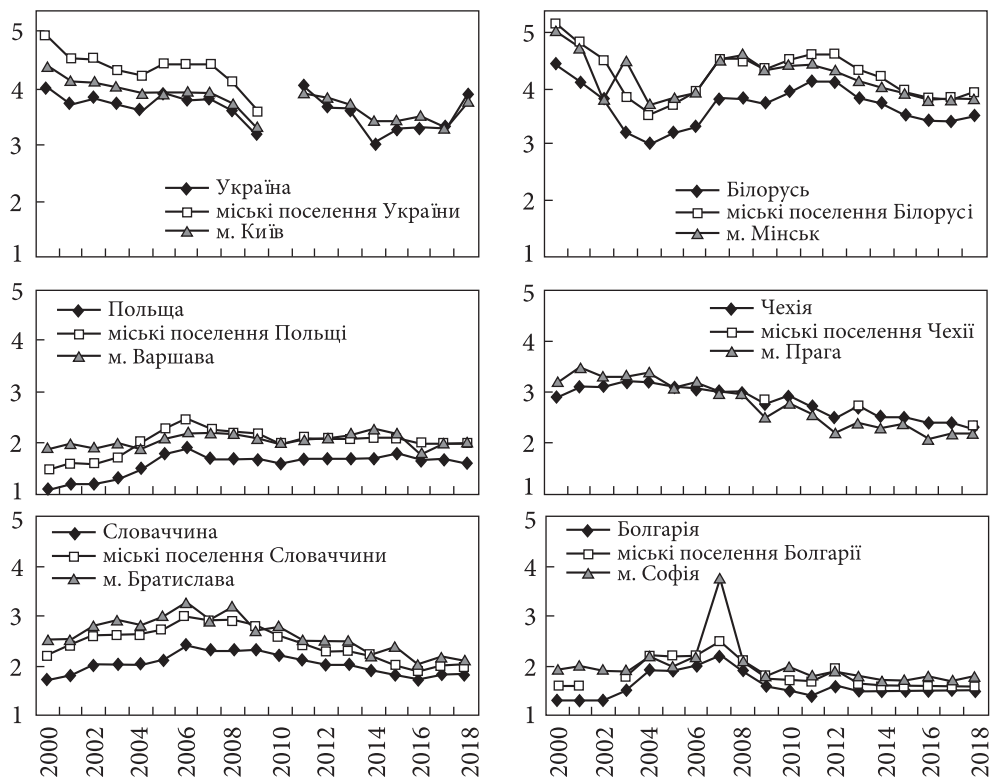


Рис. 4. Загальний коефіцієнт розлучуваності в Україні, Білорусі, Польщі, Чехії, Словаччині та Болгарії, міських поселеннях та столицях цих країн у 2000–2018 рр., % (кількість розлучень на 1000 населення)
Джерело: [11–17].

на рівень загальних показників. Так, у 2018 р. у країні було зареєстровано 1254 *separacje*, що дорівнювало 2 % кількості розлучень, а у Варшаві — 41 випадок, і це 1,4 % у порівнянні з кількістю розлучень у столиці.

Рівень загального коефіцієнта розлучуваності у столичних містах дещо вищий, ніж у країні у цілому, та мало відрізняється від показників, притаманних міському населенню країн (рис. 4). Винятком є Прага, де, починаючи з 2009 р., показник нижчий, ніж у цілому показник Чехії.

Київ, як і Україна у цілому, виділяється відсутністю статистичної інформації за 2010 р. та даних по міських поселеннях, починаючи з 2011 р., що стало наслідком невирішеності проблеми збору статистичної інформації щодо розлучень після змін у законодавстві у 2010 р. [19]. Звернемо увагу, що такої мізерної інформації щодо процесів розлучуваності населення, як у нашій країні, немає у жодній з країн Східної Європи. Демографічна статистика усіх країн, столиці яких стали предметом нашого дослідження, містить дані щодо віку, тривалості шлюбу, наявності дітей у осіб,

що розлучилися, а статистика Польщі й Чехії — ще й дані стосовно рівня освіти, причин розпаду шлюбу. На жаль, не усі дані, які необхідні для змістовного наукового аналізу, є у відкритому доступі на державних статистичних сайтах країн, які розглядаються, що дещо звузило коло питань нашого дослідження. В Україні з 2010 р. є лише інформація про загальну кількість розлучень, а щодо їх характеристик — лише про розлучення, які оформлені через РАЦСи, а це менше третини усіх розлучень.

Безперечно, що розпад шлюбу негативно впливає на шлюбну й дітородну ситуацію у країні, поширюючи безшлюбність і самотність. Найбільшу проблему становить розпад сім'ї, у якій проживають неповнолітні діти, адже висока вірогідність виникнення не лише економічних, але і психологічних і педагогічних проблем внаслідок змін традиційного середовища виховання і життєдіяльності дитини. Згідно статистичної інформації щодо характеристик шлюбів, які розпались у столичних містах, у половини шлюбних пар є спільні діти (відмінності щодо частки бездітних серед пар, які розлучились, незначні). Більшість цих пар одностатні, що є наслідком поширення одностатності, а частка тих, хто має двох і більше дітей, коливалась у 2018 р. від 26,4 % у Мінську до 47,1 % у Празі (табл. 3). Привертає увагу, що у містах, щодо яких є інформація за 2009—2018 рр., зростає кількість дітей на 1000 розлучень, і ця тенденція спонукає до проведення поглибленого аналізу із залученням детальнішої інформації.

Таблиця 3. Розподіл розлучень за кількістю спільних дітей у подружжя у Варшаві, Києві, Мінську, Празі у 2009, 2013 і 2018 рр., %

Місто	Подружжя без дітей	Подружжя з дітьми	З них мають дітей		На 1000 розлучень дітей
			одну дитину	двоє і більше	
2009 рік					
Прага	51,6	48,4	63,8	36,2	673
Мінськ	49,2	50,8	83,6	16,4	599
Київ*	51,8	48,2	86,2	13,8	544
Варшава	51,2	48,8	69,6	30,4	655
2013 рік					
Прага	52,9	47,1	57,9	42,1	691
Мінськ	51,1	48,9	79,7	20,3	598
Варшава	50,6	49,4	69,0	31,0	667
2018 рік					
Прага	47,7	52,3	52,9	47,1	795
Мінськ	44,9	55,1	73,6	26,4	717
Варшава	48,1	51,9	63,1	36,9	733

*Дані щодо Києва є лише за 2009 р.

Джерело: [11—17].

Великі міста та особливо столиці здатні впливати на формування і розвиток необхідного для батьківства середовища, адже пропонують більше можливостей для поєднання сімейних і професійних функцій, більше шляхів полегшення догляду та виховання дітей. Разом з цим, триваліші періоди навчання заохочують відкладати шлюб і батьківство на старший вік. Численні альтернативи способу життя у великих містах, широке коло перспектив на ринку праці можуть конкурувати із репродуктивними планами та сприяти не лише відкладанню дітонароджень, а й спонукати до відмови від попередніх намірів. Крім того, у багатьох містах вартість і доступність житла є головною проблемою, яка ще більше загострюється у столицях [3]. Столиці стикаються з такими проблемами, як злочинність, забруднення, соціальна нерівність. Унікальність обраних для аналізу країн, поряд із зазначеним раніше, полягає ще й в тому, що політичні і соціально-економічні перетворення в них певною мірою інтенсифікували розвиток адміністративних, культурних, наукових та інших функцій.

Україна виокремлюється серед країн, які розглядаються, більшими темпами зростання частки новонароджених у Києві серед усіх народжених в країні: навіть якщо не враховувати у загальній чисельності народжених сукупність народжених в АР Крим, то у 2018 р. порівняно із 2000 р. така частка збільшилась удвічі, а порівняно із 2009 р. — у 1,5 рази. Водночас, згідно даних Державної служби статистики України, питома вага мешканців столиці у загальній чисельності населення країни зросла на 15 %. Польща, Чехія, Словаччина також демонструють доволі істотне підвищення частки народжених у столичному місті серед усіх народжених, яке, до того ж, було більшим, ніж зростання частки населення столиці у загальній чисельності населення країни (табл. 4). Протилежна ситуація спостерігає-

Таблиця 4. Частка новонароджених у столичному місті серед усіх народжених в країні та частка мешканців столиці у загальній чисельності населення країни, у 2009, 2013 і 2018 рр., %

Країна	Частка новонароджених у столичному місті серед усіх народжених в країні, %			Частка мешканців столиці у загальній чисельності населення країни, %		
	2009	2013	2018	2009	2013	2018
Польща	4,5	5,0	5,5	4,5	4,5	4,6
Чехія	12,2	13,0	13,6	11,8	11,8	12,2
Словаччина	8,3	9,1	9,9	7,9	7,7	7,9
Болгарія	19,7	19,7	21,0	16,8	18,1	19,0
Білорусь	19,4	19,4	18,7	19,1	20,1	20,9
Україна	6,3	6,6	10,3	6,0	6,3	6,9

Джерело: розрахунки автора за статистичними даними [11—17].

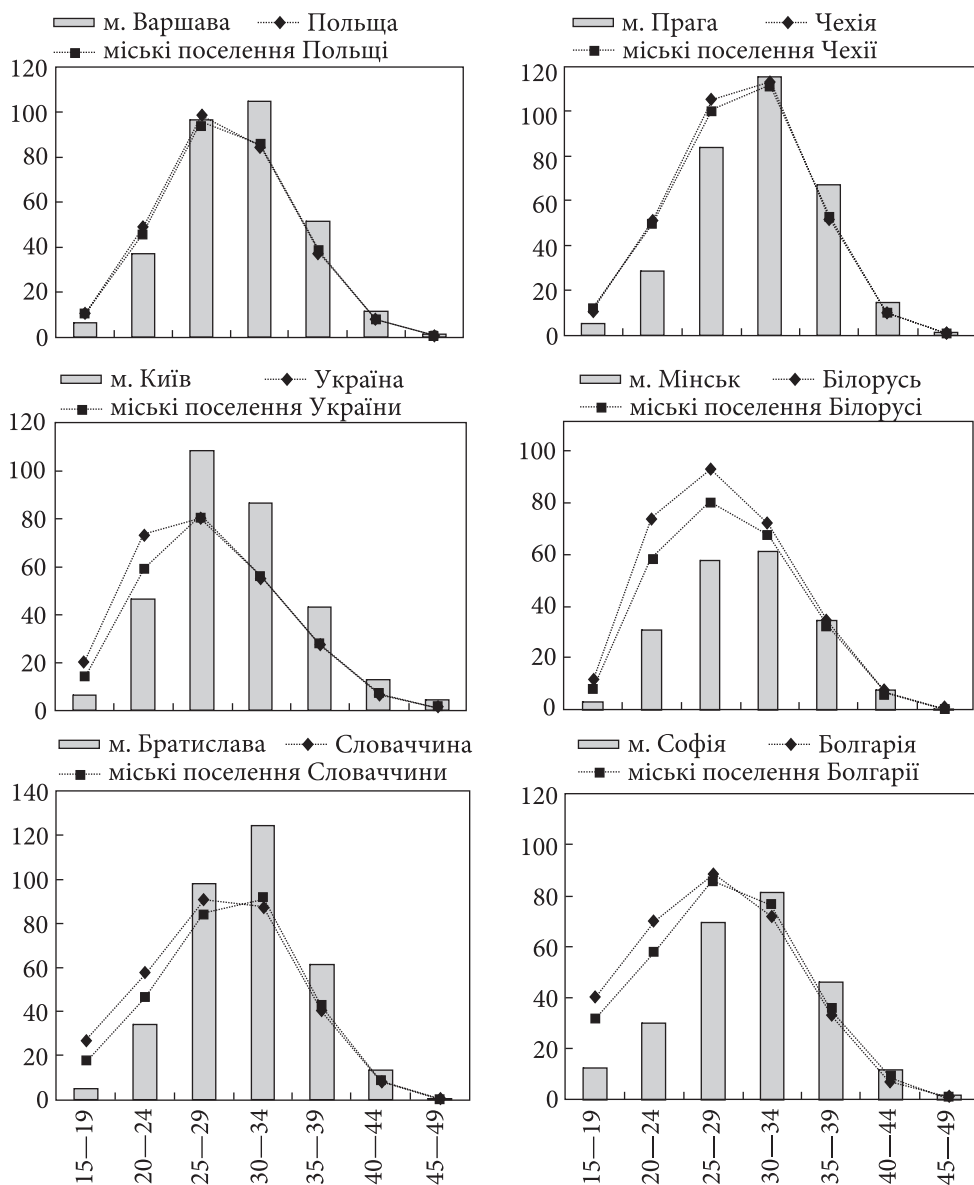


Рис. 5. Вікові коефіцієнти народжуваності в Україні, Білорусі, Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії міських поселеннях і столицях цих країн у 2018 р., %

Джерело: [11–17].

тяться у Білорусі, де частка народжених у Мінську серед усіх народжених в країні у 2018 р. була меншою, ніж десятиріччя тому.

За допомогою рисунків можливо встановити схожі характеристики у моделях вікової народжуваності у столицях обраних для дослідження

країн. Найпершою примітною рисою є те, що в усіх столицях найактивнішою щодо дітонародження групою виявилися жінки у віці 30–34 роки; виняток — м. Київ, в якому найбільшим коефіцієнтом народжуваності характеризувались жінки у віці 25–29 років (рис. 5). Однак, у загальному профілі вікової народжуваності у кожній із досліджуваних країн пік інтенсивності припадав на 25–29-річних жінок; виняток — Чехія, де у масштабі країни найбільшу дітородну активність мали жінки у віці 30–34 роки. Втім, необхідно зауважити, що у Чехії коефіцієнт народжуваності у жінок у віці 30–34 роки перевищував показник у сусідній молодшій групі (25–29 років) лише на 6,8 %, тоді як аналогічне перевищення у мешканок Праги було 37,6 %. Істотні розходження між коефіцієнтами народжуваності у жінок 30–34 і 25–29 років мали місце у Братиславі, що може свідчити, що лідерство щодо дітородної активності перейшло до старшої групи жінок (30–34 роки) раніше, ніж, наприклад, у Варшаві, де ще у 2009 р. жінки у віці 25–29 років і 30–34 роки характеризувались майже однаковими показниками народжуваності. Зауважимо, що внесок жінок у віці 30–34 роки у сумарну народжуваність був у межах від 31 % (Мінськ, Білорусь) до 37 % (Братислава, Словаччина). Жінки 35–39 років помітно поступаються молодшим жінкам за інтенсивністю народжуваності у кожній із аналізованих столиць (у Варшаві, Братиславі, Києві — вдвічі, у Празі, Софії, Мінську — у 1,7 раза).

У Західній та Східній Європі мешканці міських поселень більшою мірою схильні відкладати народження дитини на старший вік [6]. Це підтверджується насамперед вищими показниками середнього віку матері при народженні дитини у містах порівняно із селами. Великі міста і столиці йдуть в авангарді усіх демографічних процесів, тому не дивно, що середній вік матері при народженні дитини у столицях перевищує аналогічний показник для усіх міських поселень і середній показник країни. Зокрема, у 2018 р. у Чехії середній вік материнства ледве перетинав 30 років, а у Празі вже досягав 31,6 років, у Болгарії середній показник становив 27,7 років, а у Софії — 30,7 років, у Словаччині — 28,8 років, а у Братиславі 31,1 років; у Польщі середній вік матері при народженні дитини у Варшаві також перевищував середній по країні — відповідно 31,0 років і 28,6 років. Примітно, що в усіх столичних містах аналізованих країн середній вік матері при народженні дитини перетнув 30-річну межу. Україна знову ж таки відрізнялась найнижчими значеннями як загального для країни середнього віку материнства, так й безпосередньо столичного. Поряд з цим у нашій країні та у Болгарії спостерігаються найбільші розходження між показниками на рівні країни і столиці.

Свідченням того, що у столицях процес постаріння материнства більше виражений, ніж у цілому в країні, може слугувати й такий показник як питома вага дітей, народжених жінками у віці 35 років і старше серед

усіх народжених. Таблиця 5 показує, що частка дітей, народжених жінками у віці 35 років і старше, серед усіх народжених, зростає як безпосередньо у столиці, так й у цілому в країні. Зокрема, у 2018 р. перевищення зазначеного показника для столиць над загальним для країни коливалось у межах 1,3 (Білорусь) — 1,6 (Україна, Болгарія). В Чехії протягом усього досліджуваного періоду спостерігалася найвища частка дітей, народжених жінками у віці 35 років і старше; найвищим показником характеризувалась її столиця — Прага, де більше 30 % дітей народилися у жінок старше 35 років. Доволі високими частками характеризувались Словаччина і Польща. А от Білорусь і Україна мали низькі показники, що частково пояснюється порівняно пізнім початком переходу до нової моделі народжуваності. Втім, саме ці країни, а також їх столиці, мають вищі, ніж в інших країнах і столицях, темпи постаріння материнства.

Численні дослідження вказують, що у міських поселеннях рівень народжуваності нижчий, ніж у сільській місцевості; у свою чергу, великі міста порівняно із меншими міськими поселеннями зазвичай мають нижчі показники народжуваності. Зокрема, австрійські вчені на основі регресивної моделі підтвердили, що у великих містах і столицях реалізація репродуктивних намірів є нижчою, ніж в інших регіонах країни. Більш того, як стверджують дослідники, відмінності у соціальних і демографічних характеристиках між міськими та сільськими регіонами не є причиною нижчої реалізації та більшої відстрочки народжень у міських регіонах [6].

Ситуація щодо народжуваності у Білорусі, Чехії, Болгарії підтверджує наведену тезу, адже крива, яка характеризує зміни сумарного показника народжуваності (нагадаємо, що цей показник на відміну від загальних обмежує вплив вікової структури населення) у столичному місті розташована

Таблиця 5. Частка дітей народжених жінками у віці 35 років і старше серед усіх народжених в столиці та в країні, у 2009, 2013 і 2018 рр., %

Країна	Частка дітей народжених жінками у віці 35 років і старше серед усіх народжених у країні, %			Частка дітей народжених жінками у віці 35 років і старше серед усіх народжених у столиці, %		
	2009	2013	2018	2009	2013	2018
Польща	10,9	13,9	18,4	15,9	21,1	26,5
Чехія	13,8	19,6	21,6	19,2	27,5	30,6
Словаччина	11,7	15,6	18,1	16,7	22,5	27,8
Болгарія	10,9	12,9	16,0	17,4	20,8	25,3
Білорусь	8,2	10,1	15,4	9,4	12,7	19,9
Україна	8,1	10,7	14,6	11,4	15,6	23,3

Джерело: авторські розрахунки за статистичними даними [11—17].

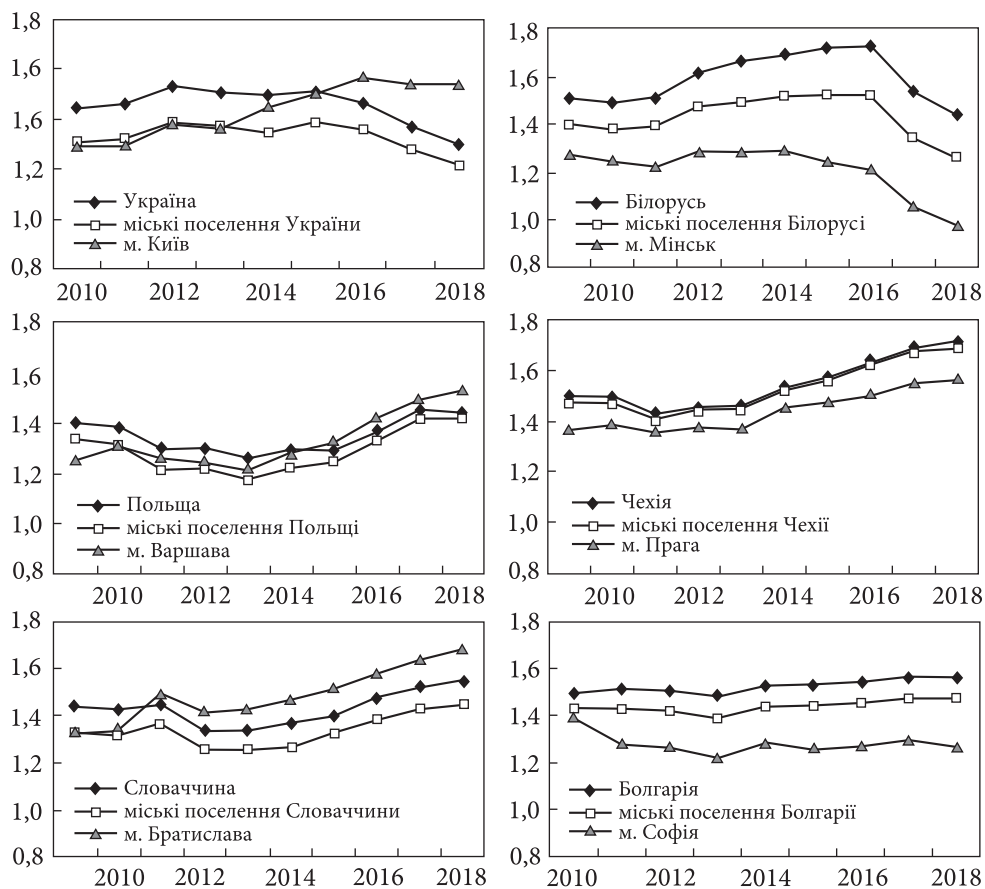


Рис. 6. Сумарні показники народжуваності в Україні, Білорусі, Польщі, Чехії, Словаччині, Болгарії, міських поселеннях і столицях цих країн у 2018 р., ‰
Джерело: [11—17].

нижче, ніж криві, які показують сумарну народжуваність у міських поселеннях і в країні у цілому. Графіки сумарних показників в Україні, Польщі, Словаччині також демонструють нижчий рівень народжуваності у міських поселеннях порівняно із середнім у країні рівнем, а от народжуваність у столичному місті у певні періоди різко зростає і показники мають значення вищі, ніж у цілому по міських поселеннях і країні (рис. 6). Зауважимо, що столиці цих країн виокремлювалися порівняно невисокою концентрацією населення (табл. 4), що наводить на думку, що ця обставина може відігравати вагомий роль у відхиленнях тенденцій народжуваності у столичному місті від загальних для країни тенденцій.

Втім, з приводу статистичних даних в Україні та Києві, можна висловити сумніви щодо їх достовірності, адже різка зміна тенденції відбулася якраз у 2014 р. — у рік початку сумних для країни подій військового кон-

флікту (облік народжених, зазвичай, проводиться доволі точно, а от щодо чисельності населення столиці можливим є неповне врахування внутрішньо переміщених осіб). До того ж останній перепис в нашій країні був проведений майже два десятиліття тому. Однак рівень сумарної народжуваності у столичному місті перевищує середній у країні рівень також у Польщі і Словаччині, а от вагання щодо їх статистичного обліку значно менші, що вимагає проведення спеціального дослідження для з'ясування таких питань: чи має місце подібна особливість стосовно інших великих міст країни, чи вона є унікальною лише для столичного міста, які фактори зумовили таке розташування показників тощо.

Поряд з цим, важливо зазначити, що ранжирування обраних для аналізу столиць за рівнем сумарної народжуваності суттєво відрізняється від позицій їх країн за величиною цього показника. Так, Мінськ і Софія характеризуються найнижчим рівнем народжуваності, а от найнижчою інтенсивністю народжуваності по країні виокремлювалися Україна і Польща. Траєкторія змін народжуваності у столичному місті може відрізнятися від загальних по країні змін. Так, сумарний показник народжуваності у столиці може зростати при загальній стабілізації або навіть певному зниженні рівня народжуваності в країні (наприклад, Варшава у 2010 р., 2014 р., Братислава у 2011 р., Софія у 2018 р.).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження підтвердило особливу роль і значимість столичного міста у розгортанні демографічних тенденцій у країні. Процеси демографічної модернізації у столицях країн відбуваються швидше, що проявляється прискореною трансформацією форм шлюбу і сім'ї, «деформалізацією» шлюбних стосунків, більшим поширенням шлюбного партнерства без юридичної реєстрації, масштабнішими постарінням шлюбності та материнства, більшою динамічністю народжуваності.

Аналіз динаміки і структури процесів утворення та розпаду шлюбів в обраних для дослідження столичних містах Східної Європи — Братиславі, Варшаві, Києві, Мінську, Празі, Софії — свідчить, що відмінності між ними є віддзеркаленням особливостей перебігу шлюбно-сімейних процесів в їх країнах, що сформувались у ході історичного розвитку та під впливом сучасної соціально-економічної ситуації. Ситуація з народжуваністю дещо інакша: різниця в рівнях народжуваності у столицях не завжди відображає подібні розбіжності між країнами, оскільки сумарний показник народжуваності у столичних містах може бути як нижчим за середній показник країни, так й вищим за нього.

У столичних містах процес постаріння материнства більше виражений, ніж у цілому в країні, що підтверджується найбільш високою інтенсивністю народжуваності у жінок вікової групи 30—34 роки (за винятком м. Києва), тоді як в цілому в країні найвищі коефіцієнти народжуваності

притаманні 25—29-річним жінкам, значно більшою часткою дітей, народжених жінками у віці 35 років і старше, серед усіх народжених, а також вищими показниками середнього віку матері при народженні дитини.

Значні особливості розвитку таких демографічних процесів, як шлюбність, розлучуваність, народжуваність у столицях Польщі і Словаччині (за умови достовірності представленої і доступної статистичної інформації) потребують проведення окремого соціально-демографічного дослідження з метою з'ясування чинників, які зумовили порушення раніше описаних у науковій літературі закономірностей. У столицях цих країн показники народжуваності виявилися вищими, ніж у менших містах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Геоурбаністика : навч. посіб. / О.Л. Дронова. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. — 419 с.
2. Urban Europe — statistics on cities, towns and suburbs. 2016. Luxembourg: Publications office of the European Union. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7596823/KS-01-16-691-EN-N.pdf/0abf140c-ccc7-4a7f-b236-682effcde10f>(дата звернення: 10.02.2020).
3. EC/UN-Habitat, The State of European Cities 2016: Cities Leading the way to a Better Future. 2016. European Commission/UN-Habitat, Brussels/Luxembourg. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/cities-report/state_eu_cities_2016_en.pdf (дата звернення: 10.02.2020).
4. Kulu H., Boyle P.J., Andersson G. High suburban fertility: Evidence from four Northern European countries. *Demographic Research*. 2009. Vol. 21, Art. 31. P. 915—944. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2009.21.31>
5. Kulu H. Why Do Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? *Regional Studies*, 47:6, 895—912. 2013. <https://doi.org/10.1080/00343404.2011.581276>
6. Riederer B. & Buber-Ennsner I. Regional context and realization of fertility intentions: the role of the urban context. *Regional Studies*. 2019. 53:12. P. 1669—1679. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1599843>
7. Населення України — 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку / Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України. Київ, 2005. 342 с.
8. Соціально-демографічна ситуація у м. Києві в умовах переходу до ринкової економіки, КМДА, Інститут економіки НАН України, Київ 2000. 115 с.
9. Стешенко В., Глуханова Г., Рудницький О., Стефановський А. Демографічні перспективи м. Києва у контексті розробки концепції «Київ — XXI сторіччя». *Демографічні дослідження*. Вип. 23. К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. С. 22—61.
10. Накалюжна І.В. Народжуваність у великих містах України на початку XXI століття. *Демографія та соціальна економіка*. 2010. № 1 (13). С. 167—176. <https://doi.org/10.15407/dse2010.01.167>
11. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 12.02.2020).
12. Rocznik Demograficzny. Główny Urząd Statystyczny (2009–2018). Warszawa, (Demographic Yearbook of Poland. Statistics Poland. Warsaw). URL: <https://stat.gov.pl/en/topics/statistical-yearbooks/statistical-yearbooks/demographic-yearbook-of-poland> (дата звернення: 06.02.2020).

13. CZSO, Demographic Yearbook of the Czech Republic (2009–2018), Czech Statistical Office, Prague. URL: www.czso.cz/csu/czso/demographic-yearbook-of-the-czech-republic (дата звернення: 10.02.2020).
14. Statistical Office of the Slovak Republic (2009–2018). URL: http://statdat.statistics.sk/cognosext/cgi-bin/cognos.cgi?b_action=xts.run&m=portal/cc.xts&gohome (дата звернення: 06.02.2020).
15. Статистический ежегодник Республики Беларусь (2009–2018 гг.). URL: https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_compilation/index_14636 (дата звернення: 12.02.2020).
16. Статистический ежегодник города Минска (2009–2018 гг.). URL: <https://minsk-city.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/demograficheskaya-i-sotsialnaya-statistika/naselenie-i-migratsiya/naselenie/godovye-dannye> (дата звернення: 04.03.2020).
17. Population and Demographic Processes, Bulgaria. National statistical institute (2009–2018). URL: <https://www.nsi.bg/en/content/17554/population-and-demographic-processes> (дата звернення: 10.02.2020).
18. Слюсар Л.І. Модернізація шлюбу і сім'ї в Україні: особливості радянського періоду. Демографія та соціальна економіка. 2013. № 1 (19). С. 17–27. <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.017>
19. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 1 липня 2010 р. №2398. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17> (дата звернення: 06.02.2020).

REFERENCES

1. Dronov, O.L. (Ed.). (2014). *Geourbanistika: navch. posib.* Kyiv: Vidavnychy-Polygraphic Center "Kiev University". 419 p. [in Ukrainian].
2. *Urban Europe - statistics on cities, towns and suburbs* (2016). Luxembourg: Publications office of the European Union. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7596823/KS-01-16-691-EN-N.pdf/0abf140c-ccc7-4a7f-b236-682effcde10f>
3. *EC/UN-Habitat, The State of European Cities 2016: Cities Leading the way to a Better Future* (2016). European Commission, UN-Habitat. Brussels. Luxembourg. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/cities-report/state_eu_cities2016_en.pdf
4. Kulu, H., Boyle, P. J., & Andersson, G. (2019). High suburban fertility: Evidence from four Northern European countries. *Demographic Research*, 21, 915-944. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2009.21.31>
5. Kulu, H. (2013). Why Do Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? *Regional Studies*, 47:6, 895-912. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00343404.2011.581276>
6. Riederer, B. & Buber-Ennsner, I. (2019). Regional context and realization of fertility intentions: the role of the urban context. *Regional Studies*, 53:12, 1669-1679. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00343404.2019.1599843>
7. *Population of Ukraine - 2004. Regional aspects of demographic development* (2004). Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
8. *Socio-demographic situation in Kyiv in the transition to a market economy* (2000). Kyiv: KMDA, Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
9. Steshenko, V., Hlukhanova, H., Rudnytskyi, O., & Stefanovskyi, A. (2001). Demographic perspectives of Kyiv in the context of developing the concept "Kyiv - XXI century". *Demographic research*, Vol. 23, 22-61. Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

10. Nakaliuzhna, I.V. (2010). Fertility in the Big Cities in Ukraine in Breaking the XXI century. *Demography and Social Economy*, 1 (13), 167-176. <https://doi.org/10.15407/dse.2010.01.167> [in Ukrainian].
11. Site "State Statistics Service of Ukraine" (n.d.). <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukraine].
12. *Rocznik Demograficzny. Główny Urząd Statystyczny* (2009-2018). Demographic Yearbook of Poland. Statistics Poland. Warsaw. <https://stat.gov.pl/en/topics/statistical-yearbooks/statistical-yearbooks/demographic-yearbook-of-poland>
13. CZSO, *Demographic Yearbook of the Czech Republic* (2009-2018). Czech Statistical Office. Prague. www.czso.cz/csu/czso/demographic-yearbook-of-the-czech-republic
14. Statistical Office of the Slovak Republic (2009-2018). http://statdat.statistics.sk/cognosext/cgi-bin/cognos.cgi?b_action=xts.run&m=portal/cc.xts&gohome
15. *Statistical Yearbook of the Republic of Belarus* (2009-2018). https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/publications/izdania/public_compilation/index_14636 [in Russian].
16. *Statistical Yearbook of the city of Minsk* (2009-2018). <https://minsk-city.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/demograficheskaya-i-sotsialnaya-statistika/naselenie-i-migratsiya/naselenie/godovye-dannye>
17. *Population and Demographic Processes, Bulgaria*. (2009-2018). National statistical institute. <https://www.nsi.bg/en/content/17554/population-and-demographic-processes>
18. Sliusar, L.I. (2013). Modernization of Family and Marriage in Ukraine: Features of the Soviet Period. *Demography and Social Economy*, 1 (19), 17-27. <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.017> [in Ukrainian].
19. *Law of Ukraine of July 1, 2010 №2398-VI "On State Registration of Civil Status Acts"* (2010, 1 July). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.03.2020

S.Y. Aksyonova, PhD in Economics, Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
03032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com
ORCID 0000-0003-0516-9078

L.I. Slyusar, PhD, Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: SlyusarL@ukr.net
ORCID 0000-0002-1679-1674

FEATURES OF FERTILITY AND MARRIAGE IN THE CAPITALS OF EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Demographic research is mainly aimed at analysing the differences between marriage and birth rates in urban and rural areas. There is much less investigations which study the particularities of these demographic processes within the big cities. The special status of the capital city reinforces the interest of researchers to it. However, the capital city is often considered as particular district of the country and compared to other regions or provinces which may include urban and rural areas. The purpose of the proposed paper is to find out the peculiarities of marriage and fertility in Kiev and other capitals of some countries of Eastern Europe on the background of the general characteristics of these processes (national level and urban area level), to identify similarities and differences between them. This research presented first revealed common and specific characteristics of marriage, divorce and fertility in the capital cities of Eastern European countries. The study used such methods of

scientific knowledge as comparison, analysis, generalization, graphical method. Demographic yearbooks of Poland, the Czech Republic, Bulgaria, Belarus, Ukraine for 2009-2018, and statistics from statistical sites in these countries and Slovakia were used for the detailed analysis. The important conditions for using statistical information were free access to it and the same methodology for calculating demographic indicators involved in the analysis. Among the common features of the development of demographic processes in the capital cities of the selected countries our attention was attracted by aging of marriage and motherhood which rate exceeded level in the whole country. The share of marriages after 30 years, the share of children born to women aged 35 and over among all births, the mean age of mothers at the birth in the capitals were considerable higher than the corresponding national indicators. Differences between capitals in the dynamics and structure of the processes of formation and dissolution of marriages are largely caused by national characteristics of the marital-family behaviour. In our study we question the universality of the well-known statement that big cities tend to have lower fertility rates comparison to other areas of country. The fertility level in some capitals could be both below and above the national average level.

Keywords: fertility, nuptiality, divorce, capital city, Eastern Europe.

Cite: Sirojch, Z., Novikov, V. M. Development of Modern Chinese Metropolises. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 59-75.

УДК 332.1

JEL Classification: R11

З. СІРОЙЧ, д-р екон. наук, проф.

Коледж управління в Варшаві

Польща, 02-554, м. Варшава, ал. Неподлеглості, 162

E-mail: siro19@wp.pl

В.М. НОВІКОВ, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID 0000-0001-5892-815X

РОЗВИТОК СУЧАСНИХ КИТАЙСЬКИХ МЕГАПОЛІСІВ

Стаття присвячена проблемам розвитку сучасних китайських мегаполісів. Охарактеризовано розвиток великих китайських міст у XX та XXI столітті, проаналізовано сучасні проблеми та умови їх формування у найближчому майбутньому. Мета статті — показати динамічний розвиток найбільших і найважливіших сучасних мегаполісів Китаю і проблеми, які виникають у зв'язку з їх розвитком. Новизна — уперше у періодичній літературі наведено характеристику розвитку мегаполісів як раціонального варіанту територіальної організації урбанізованих територій. Методичну основу статті складають історико-логічний та комплексний підхід, табличний і графічний методи представлення результатів дослідження. У 1980-ті рр. постали перші спеціальні економічні зони. Підвищення ролі територіального самоврядування підштовхнуло динамічний розвиток міст, зокрема, мегаполісів. Тривала концентрація населення у великих містах Китаю спричиняє їх подальше розширення та утворення великих столичних скупчень — мегалополісів. Віддаючи належне розвитку китайської економіки, слід значити, що її участь у міжнародному обміні, незважаючи на помітний прогрес, все ще занадто мала; розширення на світових ринках відбувається з низькою якістю і, як результат, з низькими цінами на китайські товари; зростання становища Китаю у світовій економіці переважно кількісне, а не якісне. Для закріплення Китаю як одного з лідерів процесу економічної глобалізації важливо забезпечити ефективне управління мегаполісами. Тому велику увагу приділено аналізу тенденцій та умовам подальшого розвитку китайських мегаполісів. Визначено, що через 20—25 років понад 1 мільярд громадян Китаю проживатимуть у мегаполісах, які перетворюватимуться у нову форму — мегалополіси. Визначено фактори, які впливатимуть на

розвиток сучасних мегаполісів, та комплекс внутрішніх процесів їх подальшого розвитку (політичних, соціальних, економічних, етнічних, релігійних та екологічних), які потребують певної структуризації. Виявлено негативні риси урбанізації: зростання нерівності доходів громадян і погіршення структури народонаселення. Для подолання цих явищ корисною може бути реструктуризація регіональної економіки та заходи подолання нерівності, де перевага надаватиметься механізмам розподілу доходів залежно від якості праці, стимулювання соціальної відповідальності роботодавців тощо. Оцінено демографічну політику Китаю, спрямовану на поліпшення планування сім'ї.

Ключові слова: глобалізація, концентрація, мегаполіси, мегалополіси, спеціальні економічні зони, міська інфраструктура, метод декомпозиції.

Постановка проблеми, актуальність. Головними елементами транснаціональної урбаністичної системи стають глобальні міста. Включення в просторову організацію світового господарства дає їм можливість використовувати інституціональні та інфраструктурні переваги поглиблення інтеграційних процесів, які посилюються в умовах глобалізації. Великі міста відіграють провідну роль у територіальній системі розселення і господарювання і є осередком тяжіння населення країни як центри політичного, економічного і суспільного життя.

Найвищою формою процесу урбанізації стають мегаполіси, що утворюються в результаті інтеграції головного міста з прилеглими поселеннями і агломераціями. Сучасні мегаполіси відіграють велику роль в економіці своїх країн. В Європі на мегаполіси припадає до 50 % ВВП: Копенгаген — 49,6 %; Дублін, Брюссель, Гельсінкі, Будапешт — 42—47 %; Відень, Лондон, Париж, Стокгольм — 28—34 %. У Росії до мегаполісів належать, за різними оцінками, 22—25 міських агломерацій з чисельністю населення понад 1 млн осіб [1].

Наймасштабніший процес урбанізації спостерігається в Китаї. За кількістю населення урбанізовані регіони в цій країні на порядок перевищують європейські. Приклад Китаю демонструє світові тенденції розвитку мегаполісів і розкриває комплекс різномірних проблем, що супроводжують їх формування. Мегаполіс — складна соціально-економічна система, що динамічно розвивається і всебічно взаємодіє із зовнішнім середовищем, справляючи на нього позитивний і негативний вплив. Адміністративний і науковий досвід Китаю з управління мегаполісами і дослідження тенденцій їхнього розвитку може бути затребуваним з точки зору забезпечення конкурентоспроможності урбанізованих територій за рахунок кращих умов для проживання населення та ведення бізнесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Роль еволюційного розвитку китайського суспільства у зміні демографічної структури населення і формуванні урбанізованих регіонів досліджував В. Буров (V. Burov) [2]. Активно вивчали питання урбанізації в Китаї польські дослідники. Г. Колодко (G. Kolodko) виявляв діалектичний зв'язок між політичним устроєм

Китайської Народної Республіки (КНР) та її соціально-економічним розвитком, у результаті чого сформувались умови для появи у цій країні мегаполісів [3]. Д. Дебіска (D. Debicka) аналізувала раціоналізацію економічної структури у зв'язку з формуванням мегаполісів [4], П. Божик (P. Bozhik) — позитивні і негативні їхні риси [5].

Мета статті — показати динамічний розвиток найбільших і найважливіших сучасних мегаполісів Китаю і проблеми, пов'язані з їх розвитком.

Новизна статті. Уперше в періодичній літературі викладено характеристику розвитку мегаполісів як раціонального варіанту територіальної організації урбанізованих територій.

Методичну основу статті складають історико-логічний і комплексний підхід. Для представлення результатів дослідження застосовано табличний і графічний методи.

Виклад основного матеріалу. *Ринкова ідеологія і структурні зміни.* Дві світові війни та громадянська війна, що тривали майже половину ХХ століття, негативно вплинули на весь хід історії КНР, що природно стримувало розвиток китайських міст. У 1950-ті рр. тільки центральна частина Шанхаю виглядала як мегаполіс. Але у політичному, економічному і соціальному житті країни важливу роль відігравали міста Гуанчжоу, Пекін, Нанкін, Ухань і Чанчунь. Загалом процес урбанізації в Китаї розвивався повільно. Населення країни у кількості 1 млрд 300 тис. осіб залишалось переважно аграрним.

Соціально-економічний розвиток КНР мав складний і непослідовний характер. В науковій літературі історія КНР цілком справедливо поділяється на чотири періоди: перший — 1949—1956; другий — 1957—1966; третій — 1966—1976, четвертий — з 1976 року донині [1]. У першому періоді, який почався з утворення у 1949 році КНР і тривав сім років, відбувались серйозні перетворення в економіці і політиці. Були націоналізовані промислові підприємства, здійснена аграрна реформа, яка полягала в конфіскації землі у поміщиків та багатих селян, розпочалось кооперування в сільському господарстві, в більшості районів проведено соціалістичне перетворення приватної власності на засоби виробництва в промисловості і торгівлі, створені органи народної влади. Були досягнуті значні успіхи в ході виконання завдань першого п'ятирічного плану (1953—1957). З'явилися нові галузі промисловості, які раніше ніколи не існувало в Китаї, — авіаційна, металургійна, суднобудівна, автомобільна тощо. Почалася індустріалізація Китаю, що дало країні можливість розвиватися.

Другий період, що охоплює 10 років (1957—1966), виявився складним і суперечливим. У ці роки, поряд з продовженням господарського будівництва, Компартії Китаю припадало виправляти помилки, пов'язані з «великим стрибком» (1958—1962) та помилковим курсом на колективізацію села. В ході «великого стрибка» перед народним господарством ста-

вилися нереальні завдання — протягом декількох років «наздогнати і перегнати Велику Британію». Керівництво країни розгорнуло масовий, нереальний рух на значне збільшення виплавляння сталі. В селах створено народні комуни, в яких відбулося усупільнення не тільки засобів виробництва, але фактично і особистого майна селян. Така політика мала негативні наслідки для населення [6, с. 36].

Третій і найскладніший період в історії Китайської Народної Республіки тривав десять років — з літа 1966 до осені 1976 року. Це період «Великої пролетарської культурної революції». В ході її Китаю було завдано величезний економічний збиток, фактично дезорганізована політична і економічна система. Згідно з прагненням влади тоді унаслідок штучного припинення міграції із сільської місцевості до міст динамічний розвиток великих міст зупинився.

Цією політичною та економічною ситуацією скористався Гонконг, який перебував тоді під британським адміністративним управлінням. Він став другим фінансовим центром Азії після Токію. Також швидко зростали мегаполіси Тайваню і, дещо менше, Сінгапуру.

На початку 1980-х років керівництво Китаю обрало курс «політики реформ і відкритості» із урахуванням конкретних соціально-економічних і культурно-історичних умов Китаю [1].

В результаті позитивних зміни в політиці і економіці країни реалізувалась програма «чотирьох модернізацій» — сільського господарства, промисловості, оборони, науки та технологій. Це було наслідком раніше (у 1960-х рр.) розрізнення кроків з реформування країни.

1980 року у Шеньчжені та Чжуннані створено перші спеціальні економічні зони, завдяки яким набули економічного розвитку визначені території. Впровадження ринкової економіки та підвищення ролі територіального самоврядування в Китаї сприяли наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття динамічному розвитку міст, зокрема мегаполісів. Цей процес характеризувався такими рисами:

- введенням елементів вільного ринку,
- деколективізацією сільського господарства,
- змінами галузевої структури економіки та її раціоналізацією [3, с. 152].

Курс економічного зростання і вплив на глобалізацію. З 1978 року Китай почав активно раціоналізувати процес управління народним господарством. Центр уваги був перенесений на модернізацію економіки. У сільському господарстві, зокрема, введено систему виробничої відповідальності селян за результати своєї праці, що позначилось насамперед на сімейному підприємстві. Після XII з'їзду Комуністичної партії Китаю, що відбувся у вересні 1982 року, сімейний підприємств став панівною формою господарської діяльності на селі: селяни отримали право на користування власною земельною ділянкою, спочатку на 30 років, потім цей термін був

продовжений до 50 років. Землю передавали не у власність, а в користування селянам. За це вони повинні були платити певний натуральний податок, пізніше замінений грошовим.

З часом народні комуні поступово зникали, їх замінювали волосні органи управління, з'являлись спеціалізовані двори, господарі яких займалися переважно однією галуззю сільгоспвиробництва. Поступово в селах стали виникати волосні-селищні промислові підприємства, деякі з них створювалися у співробітництві з іноземними компаніями. Дослідники відмічали, що матеріальна зацікавленість селян призвела до збільшення їхніх доходів і одночасно до вивільнення значної частини сільського населення. Багато селян пішли в місто на заробітки і стали будівельними робітниками, з'явилися так звані селяни-робітники [2]. Фактично селяни забезпечили економічне зростання Китаю. Вони були основною робочою силою в містах, де будувались промислові підприємства, житлові будинки, дороги, освітні заклади, започатковувалась сфера обслуговування. У міру економічного будівництва ставало очевидно, що повернення до традиційних методів планового господарювання стримує реалізацію модернізаційного курсу держави. Ця точка зору ставала популярнішою серед фахівців, завдяки чому народне господарство країни почало застосовувати ринкові методи управління, аналогічні запровадженню у західних країнах. В умовах «холодної війни» у Китаю з'явилася сприятлива можливість використовувати технологічну та фінансову допомогу західних країн.

Укрупненню міст і переходу Китаю на індустріальний шлях розвитку сприяло активне включення країни в процес глобалізації. Державні органи управління з користю для економіки використовували переваги Світової організації торгівлі (СОТ). Завдяки СОТ Китай зміг стати активним учасником світового ринку капіталів, товарів і робочої сили. Для нього відкрилися можливості імпортувати передові технології, залучати іноземні інвестиції, полегшився доступ до нових ринків.

В результаті політики реформ і соціалістичної модернізації вартість виробництва в країні за майже 40 років зросла з 367,900 млрд юанів до 82 трлн 700 млрд юанів, тобто щорічні зростання в 3,3 раза перевищували світові [2]. Якщо на початку реформ питома вага загальної вартості виробництва в Китаї становила лише 1,8 % від світового рівня, то в 2018 році вона перевищила 30 %. Загальна сума імпорту та експорту з 20 млрд 600 млн дол. США збільшилася за роки реформ до 4 трлн дол. Обсяг прямих іноземних інвестицій склав 2 трлн дол. Завдяки курсу на модернізацію економіки ВВП на особу (на основі ПКС) за останні дванадцять років (2008—2019) зріс в 2,57 раза (рис. 1), що стало основою для зростання добробуту населення.

За роки здійснення політики реформ дохід жителів Китаю збільшився в середньому із 171 юаня до 26 тис. юанів, тобто у понад 150 разів. Кількість

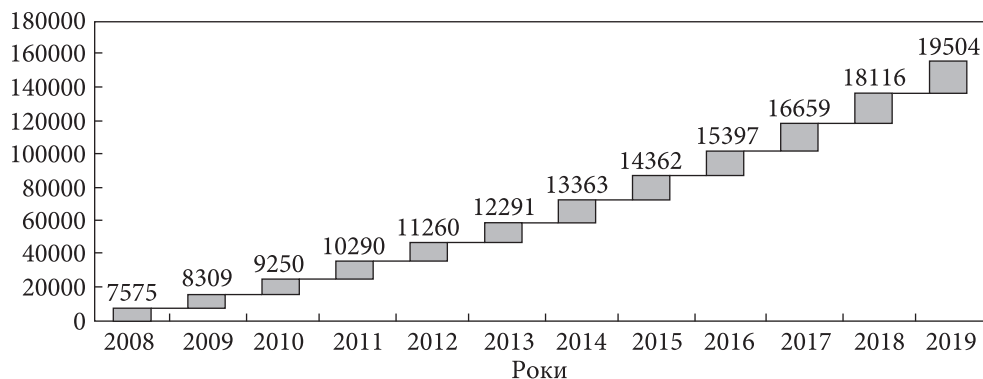


Рис. 1. Китай: ВВП на особу, за ПКС, дол. США

Джерело: [2]

бідних в країні зменшилася на 740 млн осіб, коефіцієнт бідності знизився на 94,4 % [2].

Посилення будівництва соціалістичної цивілізації викликало великий інтерес серед економістів ліберального табору. «Китайський випадок є несподіваним як мінімум з двох причин. Перш за все, якщо це соціалізм, то яким чином йому вдалося усунути дефіцит, не змінюючи планово-директивну систему. По-друге, якщо це капіталізм, то як він може існувати і процвітати в економічному плані без демократії» [3, с. 130]. Успіх досягнуто завдяки прогресу в сільському господарстві, але в основному в несільсько-господарських галузях, зокрема в його приватній частині. Динамічний розвиток китайської економіки потребував великих зусиль, особливо в промисловості та швидко нарощуваній сфері послуг. Тому відбулася величезна міграція сільського населення до міст. Якщо на початку перетворень у Китаї переважна більшість населення мешкала в сільській місцевості, то вже в 2011 році в містах проживало більше людей. На кінець 2018 року міське населення становило 59 % від загальної кількості населення країни. Це свідчення прогресивних змін за більш ніж чотири тисячі років китайської історії.

Оцінюючи економічний курс Китаю та його характер, Г. Колодко відмічав: «Неолібералізму майже немає, все менше і менше корумпований державний капіталізм..., тоді як зв'язки з новим прагматизмом зростають» [3, с. 183; 7]. «Ніхто, — писав Г. Колодко, — не може масштабувати силу невидимої руки ринку такою мірою і з такими глобальними наслідками» [3, с. 183]. Наведені висловлювання відомого польського економіста віддають належне лідерам китайської держави і свідчать про усвідомлення складного діалектичного характеру економічних перетворень у світі.

Однак, аналізуючи розвиток китайської економіки, варто зазначити таке:

- її участь у міжнародному обміні, попри помітний прогрес, все ще занадто мала;

- її розширення на світових ринках відбувається з низькою якістю і, як результат, з низькими цінами на китайські товари;
- зростання становища Китаю у світовій економіці переважно кількісне, а не якісне [5, с. 39—40].

Великі міста Китаю розвивалися особливо швидко. Саме в них зараз формується переважний обсяг національного доходу країни. Серед сучасних китайських мегаполісів три міста нині відіграють важливу політичну та економічну роль як у країні, так і у світі: Шанхай, валовий міський продукт якого перевищує ВВП Польщі; Пекін як політичний центр та Гонконг як фінансовий центр. Гуанчжоу (раніше Кантон) і Шеньчжень також набувають все більшого економічного значення.

Прискорені процеси урбанізації та метрополізації країни та прорив у характері китайського поселення (від домінування сільського до переважання міського) є характерними рисами демографічних змін у сучасному Китаї. До цього слід додати: повільне зростання та старіння населення та зменшення кількості осіб працездатного віку. Таку демографічну ситуацію доведеться враховувати під час планування та прогнозування розвитку китайської економіки.

Характеристика основних сучасних китайських мегаполісів. Нині у світі є понад 1000 міст та міських агломерацій з чисельністю 500 000 жителів та понад 500 міст з чисельністю 1 млн жителів та більше. Крім того існує 34 найбільші мегаполіси з понад 10 мільйонами жителів, з них 8 у Китаї. Це (за зменшенням кількості населення) Шанхай, Пекін, Чунцін, Гуанчжоу, Тяньцзінь, Шеньчжень, Сіань і Ченду. Внесок конкретних міст, зокрема великих мегаполісів, відображає їх місце в адміністративному поділі Китаю. Найбільші та найважливіші міста розрізняються за адміністративним значенням. Статус міст центрального підпорядкування мають Пекін, Тяньцзінь, Шанхай та Чунцін, статус спеціального адміністративного округу — Гонконг (китайською Сянган). Статус центру провінцій мають 22 міста, наприклад, Ухань і Нанкін. П'ять міст є центрами автономних районів: Лхаса, Урумчі, Хух-Хото, Наньнін, Іньчуань.

Найважливішим економічним центром Китаю є Шанхай, визнаний найбільшим містом у межах своїх адміністративних кордонів. Це глобальний мегаполіс і другий, після Роттердама, порт світу. «Шанхай — це здійснення мрії Китаю про владу, багатство та сучасність» [8, с. 15]. Про динаміку його розвитку свідчить той факт, що 1842 року, після закінчення «Опійової війни», це був лише рибальський порт на 50 000 жителів [6, с. 199]. Нині Шанхай розвивається такими темпами, що жодне китайське місто не може зрівнятися з ним.

Найважливіший політичний центр і столиця країни — Пекін, динамічне зростання якого в останні роки пов'язане зі зростанням значення Китаю на міжнародній арені та з великими культурними та спортивними

подіями, організованими в цьому місті. Це великий економічний, культурний та науковий центр. Місто динамічно розвивається і стає глобальним мегаполісом.

Ще одне місто функціонує в симбіозі з Пекіном — Тяньцзінь. Це значний промисловий центр та морський порт, який є пекінським аеропортом.

Наймолодше місто — Чунцін, яке, на думку деяких дослідників, можна вважати найбільшим містом у світі, якщо врахувати населення на прилеглій території [9, с. 198]. і Він має сприятливі географічні умови для подальшого розвитку як центр промисловості, бо розташований у стратегічному місці на річці Янцзи.

Гонконг — спеціальний адміністративний район Китайської Народної Республіки, один из ведущих финансовых центров Азии и мира. Він відіграє дуже важливу роль в економіці Китаю, є світовим фінансовим та комерційним центром. Через історичні особливості відрізняється космополітичним характером розвитку.

Інші важливі китайські міста мають статус центру провінцій.

З мегаполісів, названих вище, найшвидший розвиток зафіксовано в Гуанчжоу, старому і заслуженому економічному центрі півдня Китаю. В останні роки цей мегаполіс зростає чи не найшвидше.

Основні соціальні проблеми китайських мегаполісів. У глобалізованому сучасному світі шляхи розвитку великих міст стають все більш схожими. Тому і процес їх метрополізації та соціальні проблеми великих китайських міст слід розглядати в ширшому контексті процесів глобалізації та трансформації, оскільки спостерігається їх інтернаціоналізація та об'єднання. В подібних умовах соціальна поведінка осіб стає все більш одноманітною. У цьому випадку суспільство має справу з конвергенцією соціальної політики. Найважливішим викликом сучасних мегаполісів є прискорення поляризації та збільшення соціальної та економічної нерівності. Нерівність доходів у КНР є однією з найвищих серед країн світу. В 2016 році коефіцієнт Джіні в Китаї становив 0,38. В 2018 році він вже дорівнював 0,58. Світовий банк вважає нерівність високою, якщо значення цього коефіцієнта перевищує 0,4.

Нерівномірний розподіл товарів, неоднакові шанси на початок життя молоді призводять до значної поляризації громад сучасних китайських мегаполісів. Попри прогрес, досягнутий в Китаї щодо рівня та якості життя, мільйони китайців не мають достатньої користі від динамічного економічного зростання.

З 10 найбільш забруднених міст світу більшість знаходиться у Китаї. Незважаючи на величезні кошти, виділені на оздоровлення (наприклад, в Пекіні чи Шанхаї), ситуація з охороною навколишнього середовища в китайських мегаполісах є не найкращою. Внаслідок динамічного розвитку промисловості та транспорту, зокрема автомобільного транспорту, в сучас-

них мегаполісах Китаю спостерігається зростання шуму та забруднення повітря. Чистота повітря — особлива проблема [6, с. 163]. Слід відверто сказати, що протягом тривалого часу в Китаї не звертали серйозної уваги на охорону навколишнього середовища. Тільки в середині 2000-х років китайське керівництво усвідомило всю серйозність даної проблеми, з'явився навіть спеціальний термін «будівництво екологічної цивілізації» [2]. В охороні навколишнього середовища відбуваються певні зрушення. Все частіше зараз доволі незалежні міські управи проводять діяльність, серед якої заслуговують визнання такі заходи: збільшення зелених насаджень, зниження рівня смогу, утилізація відходів, реконструкція та ревіталізація старих будівель.

У сфері житлового забезпечення діє правило, що кожен громадянин повинен задовольняти власні потреби в житлі на вільному ринку. Втручання муніципальної влади полягає у підтримці соціального житла та допомозі слабшим групам населення.

Відновлення та активізація міст, зокрема їхніх старих та історичних районів, відіграє важливу роль у належному управлінні житлом у великих містах. Вся справа полягає в збереженні тих фрагментів мегаполісу, які завдяки своїй історичній та культурній цінності повинні бути захищені від деградації.

Болюча проблема великих китайських мегаполісів — наростання соціальних патологій, зокрема злочинності. Забезпечення безпеки мешканців є важливим питанням. Злочинність має тенденцію до збільшення залежно від розмірів мегаполісу. Її провокує ряд факторів. У великих містах більша цінність накопичених товарів, у поліції складніші умови для дій, менший соціальний контроль та більша анонімність мешканців, слабша турбота про молодь та більше міграційного населення [10, с. 422—423].

Боротьба з безробіттям також є важливою проблемою у китайських мегаполісах. Хоча офіційне безробіття в Китаї становить 3,8 %, реально воно, безумовно, вище, тому що багато людей, що переселяються із сільської місцевості до міст, не знаходять роботи і не реєструються [3, с. 129]. Урядові плани передбачають межу безробіття в місті 5,5 %.

Важливим питанням в сучасних мегаполісах є транспорт, зокрема міський пасажирський транспорт. Китай досяг значних успіхів у цій галузі. Метро, нові аеропорти, залізничні та автобусні станції були побудовані в багатьох мегаполісах. Багато з них з'єднує мережу міжрегіональних залізниць, автобусних і повітряних сполучень. Попри якісний розвиток транспортної мережі, доводиться витрачати багато часу на пересування всередині країни. Це цілком зрозуміло, оскільки в країні важко вирішити проблему транспорту для 1,5 мільярда людей.

Мегаполісні утворення. Тривала концентрація населення у великих містах Китаю спричиняє їх подальше розширення та утворення великих

столичних скупчень — мегалополісів. Мегалополіс — вкрай урбанізована територія, яка стихійно складається в результаті міського розселення, що виникає внаслідок зрощення декількох міських агломерацій в країнах, де є регіони з великими масштабами урбанізації. Назву «мегалополіс» вперше використав Жан Готтман 1954 року, назвавши так групу великих міст північно-східного узбережжя США [11]. Нині цю назву застосовують для опису великих міських скупчень (урбанізованих районів) у різних куточках світу.

Зараз у Китаї можна виділити два види мегалополісів:

- мегалополіс дельти річки Янцзи (сукупно 90 мільйонів людей, охоплює зокрема Шанхай, Нанкін, Ханчжоу, Сучжоу, Нінбо, Наньнин, Шаосін, Усі, Тайчжоу);

- мегалополіс дельти річки Перл (70 мільйонів населення, охоплює міста Гуанчжоу, Шеньчжень, Сянган, Аомен, Чжухай, Дунгуань, Хучжоу, Чжуншань, Чжаоцін, Цзянмін).

Швидке зростання столиці Китаю — Пекіну, означає, що найближчим часом планується побудова навколо нього найбільшого в світі мегалополісу під назвою Дзин-Цзин-Джі. Його населення становитиме 130 мільйонів. Він охоплюватиме Пекін, Тяньцзінь та провінцію Хебей (зокрема міста Таншань, Хандан, Чжанцзякоу, Баодін, Циньхуандао).

До менших мегалополісів, які зараз формуються, належать:

- мегалополіс Ляонін у Південній Маньчжурії (Шеньян, Фушунь, Аньшань, Пенсі, Ляоян, Інью, Панжін, Даолянь, Фусін, Даньдун);

- мегалополіс Південного узбережжя (Сямінь, Фучжоу, Вечжоу, Шаньтоу, Цзянмін);

- центральний рівнинний мегалополіс (Кейфе, Чженчжоу, Лоян, Сінсян);

- мегалополіс Північного Китаю (Харбін, Чанчунь, Цзіцзікар, Дацин, Цзілінь);

- мегалополіс басейну Сичуань (Ченду, Чунцін, Лучжоу);

- великий мегалополіс Ухань (Ухань, Хуанші, Сіньян, Цзюцзян, Геня);

- мегалополіс муніципального регіону Чанша (Чанша, Сжучжоу, Сянган);

- мегалополіс Гуанчдун.

2018 року в Китаї виділено 13 мегалополісів. До 2030 року передбачається створити понад 30 мегалополісів навколо найбільших мегаполісів.

Можливо також відбудеться злиття деяких мегалополісів, наприклад, у дельті річки Перл від Південного узбережжя, де мешкає близько 130 мільйонів людей. В результаті утвориться велика економічна зона Бохай (Бохайський економічний округ), охопивши Пекін, Тяньцзінь, Далянь, Фушун, Аншань, Даньдун, Таншань, Яньтай, Шеньян, Цзінань, Хуандао, Вейхай і Циндао.

Проблеми, що стоять перед менеджерами великих центрів Китаю. Сучасні великі скупчення міського населення Китаю займають значні тери-

торії, мають складну адміністративно-етнічну структуру. При цьому вона ієрархічна. Великі міста Китаю мають різний статус залежно від політичного та економічного становища. Відповідно до цього кожне з них займає свою нішу в державній адміністративній структурі, яка охоплює міста, що становлять особливий адміністративний регіон, відокремлені міста (з провінційними правами), міста з субвінційними правами, міста з правами префектури та міста зі статусом повіту.

Ефективне управління такими великими центрами населення стає викликом не тільки для великих китайських міст, але і для всіх світових мегаполісів, які утворюються одночасно з китайськими. Суть його полягає в правильному використанні ресурсів великого міста, яке повинно виконувати важливі функції в країні чи регіоні в сучасному глобалізованому світі. Йдеться насамперед про задоволення соціальних потреб мешканців, забезпечення їх соціального, культурного та економічного розвитку.

Серед багатьох проблем, з якими стикається китайська міська влада, перспективне значення мають необхідність побудови багаторічних стратегій розвитку, впровадження сучасних технологій та інноваційних систем управління, впровадження стандартних критеріїв оцінювання ефективності вжитих управлінських дій, створення областей, функціонально пов'язаних між собою, підготовка працівників, що спеціалізуються на міському управлінні, посилення міжнародної співпраці з іншими великими містами, особливо добре керованими [12, с. 5—9; 13, с. 927].

Багато з цих аспектів ефективного управління територіями реалізують нині у Шанхаї, Пекіні та Гонконзі.

Тенденції та умови подальшого розвитку китайських мегаполісів. Сьогодні важко передбачити, що буде з розвитком великих міст Китаю в майбутньому. Однак вже зараз, виходячи з процесів, що відбуваються, можна охарактеризувати деякі напрями їх розвитку, які характеризуються тенденціями до:

- подальшої концентрації населення. Величезне міське населення продовжуватиме формуватись, виникатимуть великі міські зони, які будуть більш-менш сплановані та організовані, на кшталт наявних китайських мегаполісів; зростання концентрації населення призведе до того, що через 20—25 років понад 1 мільярд громадян Китаю проживатимуть у мегаполісах;

- створення великих соціально-територіальних систем. Найближчим часом будуть сформовані великі соціально-економічні та культурно-просторові системи, які будуть прагнути забезпечити мешканцям ефективнішу реалізацію різноманітних потреб, зокрема у сфері послуг [12, с. 15]; в Китаї створюються різні науково-дослідні структури та центри розробки новітніх технологій для знаходження більш ефективних організаційно-управлінських форм та посилення економіко-соціального характеру роз-

витку мегаполісу (мегалополісу) з метою підвищення рівня та поліпшення якості життя населення;

- посилення територіальної суб'єктності. Під впливом конкуренції мегаполіси та мегалополіси як соціально-територіальні системи будуть прагнути спеціалізуватися та підкреслювати власну індивідуальність та специфіку. Велика площа країни та величезна кількість її населення сприяють цьому. Конкретні заходи будуть характеризуватися посиленням на стару китайську традицію, національну спадщину, регіональні традиції;

- концентрації капіталу та фінансових послуг. Нині і в найближчому майбутньому існуватиме і залишатиметься концентрація капіталу та пов'язаних з ним фінансових послуг. Прикладом цього можуть бути Гонконг і Шанхай. Це явище пов'язане з сучасним етапом розвитку капіталізму — глобальним капіталізмом за панівної ролі фінансових послуг, зростанням значення високої економічної ефективності та прагненням до конкурентоспроможності різних соціально-економічних та соціально-просторових утворень;

- соціальної рівності та ефективної реалізації соціальної політики. В результаті глобалізації масштаб соціальних проблем збільшиться разом із посиленням міграційних процесів та концентрації населення, а також майнової диференціації та соціально-просторової сегрегації. Ці процеси відбуватимуться незалежно від чинної політичної та економічної системи. Чергування тенденцій до концентрації та децентрації відбуватиметься під впливом соціальних та економічних зрушень, змін відносин між владою та суспільством, зокрема, між центральною і регіональною та місцевою владою.

- розвитку кризових елементів. У китайських мегаполісах з'являться кризові елементи, пов'язані зі зменшенням кількості народжених, старінням громад, відсутністю належної кількості кваліфікованих працівників. У зв'язку з цим мегаполіси відчуватимуть дефіцит робочої сили і будуть зацікавлені у постійному припливі мігрантів, що спричинить нові соціальні проблеми.

Підсумовуючи соціально-економічну проблематику формування китайських мегаполісів можна казати, що у подальшому на їх розвиток впливатиме багато факторів: економічних, політичних, соціальних, демографічних, культурних, технологічних, екологічних та інших. Найважливішими з них є:

економічні: стан китайської економіки, її конкурентоспроможність, темпи економічного зростання, сфера міжнародної торгівлі, конкурентоспроможність окремих мегаполісів;

політичні: політична ситуація у світі, роль Китаю у світовій політиці та економіці, державна регіональна політика, способи управління територіальними одиницями;

соціальні: рівень та якість життя; зменшення соціальної нерівності; безпека (фізична та соціальна) мешканців, забезпечення збалансованості на ринках праці;

демографічні: забезпечення відтворюваності населення; міграція та моніторинг їх перебігу;

науково-технічні: технологічні, стан досліджень, науки та техніки та винахідливості, ефективне використання інформаційних технологій в економіці та суспільному житті;

екологічні: зменшення забруднення навколишнього середовища, зокрема догляд за чистотою повітря;

соціокультурні: ефективне використання національної спадщини в соціальному та економічному житті.

Одним із найбільш загрозливих викликів для китайського уряду є поява нових аспектів у демографічному розвитку країни. Урбанізація та модернізація Китаю призвели не тільки до позитивних тенденцій в політиці народонаселення, зокрема, до зростання чисельності населення та підвищення очікуваної тривалості життя при народженні, але й до погіршення демографічної структури. Потягом 35 років в країні панував курс під гаслом «одна сім'я — одна дитина». В 2013 році його скасували, оскільки нація почала стрімко старити і намітився гендерний дисбаланс: кількість

Таблиця 1. Демографічні зрушення в структурі народонаселення Китаю

Показник	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Чисельність населення, млн	1325	1331	1337	1344	1351	1357	1364	1371	1379	1386	1393	1397
Зміни, %		0,50	0,48	0,48	0,49	0,49	0,51	0,51	0,54	0,56	0,46	0,33
Очікувана тривалість життя, років	73,6	73,8	74,1	74,4	74,7	75,0	75,5	75,6	75,9	76,2	76,5	76,7
Зміни, %		0,38	0,38	0,39	0,40	0,41	0,41	0,41	0,40	0,37	0,34	0,31
Чоловіче населення, млн	681	684	687	691	694	697	701	704	708	712	714	717
Зміни, %		0,51	0,49	0,48	0,48	0,48	0,49	0,49	0,52	0,54	0,43	0,30
Жіноче населення, млн	644	647	650	653	657	660	663	667	671	674	678	680
Зміни, %		0,49	0,48	0,48	0,50	0,51	0,53	0,53	0,57	0,59	0,48	0,36
Коефіцієнт природного зростання населення, на 1000 населення	5,94	5,90	5,86	5,81	5,75	5,66	5,55	5,39	5,318	4,92	4,61	—
Зміни, %		-0,64	-0,57	-0,66	-0,85	-1,10	1,51	-2,07	-2,85	3,88	-5,04	-6,26

Джерело: URL: <https://knoema.ru/atlas/Китай/%d0%9a%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%b9>

Таблиця 2. Співвідношення між статями в Китаї

Параметр	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Кількість чоловіків на 100 жінок	106,37	105,87	105,44	105,40	105,43	105,36	105,38	105,37	105,38	105,59	105,71	105,58
Зміни, %		-0,48	-0,40	-0,04	0,03	-0,06	0,02	-0,01	0,01	0,20	0,11	-0,15

Джерело: URL: <https://knoema.ru/atlas/Китай/%d0%9a%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%b9>

жінок стало перевищувала кількість чоловіків (табл. 1, 2). За китайською традицією сім'я надає перевагу хлопчикам, тому, коли очікувалось народження дівчинки, вагітність переривали. В перспективі це негативно позначиться на співвідношенні утриманців та працюючих, структурі робочої сили, розвитку майбутніх поколінь.

Політика народонаселення не може бути незмінною. Її потрібно регулювати відповідно до соціально-економічних змін у тенденціях розвитку суспільства. Новим курсом демографічної політики Китаю стає активізація народження за формулою «одна сімейна пара — двоє дітей», що може бути реалізована у разі, якщо кожен з подружжя був єдиною дитиною в сім'ї.

Висновки. Прискорений процес урбанізації, який відбувається у багатьох країнах і полягає у розвитку великих агломерацій, привносить чимало нових аспектів у теоретико-методологічне дослідження урбанізованих територіальних утворень. За роки реформ підвищилась політична, економічна та соціальна роль великих міст у житті країни. Мегаполіси почали набувати першочергового значення в процесах модернізації, залученні іноземного капіталу, забезпечення науково-технічного прогресу та концентрації передових технологій. У нових економічних умовах найбільші міста стали основними ланками в забезпеченні міжнародних економічних зв'язків КНР і загальної інтеграції країни в міжнародне геополітичне і геоекономічне співтовариство. Досвід Китаю свідчить, що за наявності певних умов та громадської ініціативи, кожне велике місто може виконувати функції мегаполісу. Ця обставина повинна бути у центрі уваги України, яка ставить собі за мету входження в світове господарство, але не здійснює практичних кроків щодо формування на своїй території нових ланок інтеграції у глобалізовану економіку. Пасивна позиція держави сприяє тому, що рейтинг найбільш швидко зникаючих міст світу очолює українське місто Дніпро. Крім того, в цей список увійшли також Запоріжжя, Харків і Одеса. Згідно з оцінками ООН, економічні та соціальні умови цих міст недостатні для їх позитивного розвитку [14].

Подолання перешкод входження України в транснаціональну урбаністичну систему, головними елементами якої є глобальні міста, дає регіонам країни можливість стати потужними суб'єктами господарювання в світо-

вому просторі, забезпечити доступ до фінансових, інноваційних та інформаційних ресурсів, що створить умови для динамічного розвитку регіонів, можливість користування корпоративними зв'язками вищого рівня.

Мегаполіси мають геоекономічні і демографічні переваги завдяки застосуванню нових інституціональних механізмів, де головна роль належить недержавним структурам і приватному капіталу, використання якого відбувається в умовах регульованої ринкової економіки.

Конкуренентоспроможність Китаю зміцнилась на міжнародній арені внаслідок посилення бюджетної політики, що сприяло зниженню регіональних диспропорцій в економіці країни, врегулюванню державного боргу завдяки наданню пріоритету внутрішнім позикам, а також скоротило обсяги зовнішнього боргу за рахунок надходжень від експортної виручки.

Збільшилось залучення іноземних інвестицій в усі галузі міського господарства, головним чином у промисловість. Глобальні міста провели прискорену модернізацію, що допомогло їм стати ключовими гравцями китайської економіки.

Досвід Китаю свідчить про поступовий і зважений підхід до економічних реформ. На першому етапі модернізації економіки інституціональний механізм орієнтувався на державний сектор з поділом функцій держави як власника і регулятора ефективного корпоративного управління. Монетарну політику банківського сектору було спрямовано на створення для державних підприємств достатньої маси дешевих грошей. Це дало змогу забезпечити високу норму заощаджень і інвестицій для пріоритетних галузей економіки.

Попри позитивну динаміку китайським мегаполісам доводиться стикатись з багатьма очікуваними та непередбачуваними труднощами, які стосуються ефективності міської економіки та державного управління, забезпечення конкурентоздатності столиць, вирішення демографічних та екологічних проблем.

Економіка Китаю інтенсивно розвивається, доходи мешканців країни загалом зростають, але значення коефіцієнта Джині залишається високим. Найвища нерівність спостерігається в регіональному, гендерному аспектах, між різними галузями економіки, між класами, між сільськими і міськими поселеннями. Зростання нерівності негативно позначається на економіці Китаю, зменшуючи внутрішній попит і ускладнюючи оптимізацію структури економіки.

Заходами подолання нерівності є різні механізми розподілу доходів, серед яких домінують ті, що передбачають розподіл доходів залежно від якості праці. При цьому необхідна реструктуризація регіональної економіки, яка є сільсько-міською за своїм характером. Для скорочення нерівності можуть бути застосовані пільгові податкові механізми, а також заходи стимулювання соціальної відповідальності роботодавців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимов С.Н., Семененко В.В. Особенности и проблемы развития современных мегаполисов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-i-problemy-razvitiya-sovremennyh-megapolisov> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Буров Владилен. Китайской Народной Республике — 70 лет. *Свободная мысль*. 2019. № 5. С. 5—9. URL: <http://svom.info/entry/970-kitajskoj-narodnoj-respublike-70-let/> (дата звернення: 10.02.2020).
3. Колодко Г., Чи врятує світ Китай? / За ред. Pruszyński i S-ka. Варшава, 2018.
4. Дембіска Д. Реформи Ден Сяопіна та їх вплив на економіку сучасного Китаю. *Гуманітарні праці*. 2013. № 9. С. 11—16.
5. Божик П. Чи замінить китайський юань долар. *Огляд*. 2018. № 28. С. 24—36.
6. Китай / ред. Mediaprofit. Варшава, 2006. 235 с.
7. Ху Б. Ініціатива пояса і дорожнього руху та трансформація глобалізації. *Серія відмінних лекцій, Університет Козьмінського*. Варшава. 2018. № 26. С. 48—67. URL: <http://www.tiger.edu.pl/publikacje/dist.htm> (дата звернення: 10.02.2020).
8. Świstow A. Laowai у великому місті / Записки з Китаю. Варшава: Національне товариство з географії, 2015 рік. 85 с.
9. Schutte H.W. / Китай; ред. Паскаль. Baedeker, 2008. 346 с.
10. O'Sullivan A. / Urban Economic. Нью-Йорк, 2003. 562 с.
11. Megalopolis, 2018. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Megalopolis> (дата звернення: 11.05.2020).
12. Сиройч З. Проблеми управління сучасним мегаполісом. *Соціальні студії*. 2017. № 16. С. 38—47. URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ludnosc_swiata (дата звернення: 10.02.2020).
13. Сиройч З. Метрополізація як економічний та просторовий вираз глобалізації. *Наукові зошити Варшавського університету Марії Склодовської-Кюрі*. 2017. № 2. С. 57—73.
14. Города без будущего? 2020. URL: <https://commercialproperty.ua/cp-articles/goroda-bez-budushchego/> (дата звернення: 11.02.2020).

REFERENCES

1. Maksimov, C.N., Semenenko, V.V. (2012). Osobennosti i problemyi razvitiya sovremennyih megalopolisov. *Problemyi sovremennoy ekonomiki*, 2, 352-355. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-i-problemy-razvitiya-sovremennyh-megapolisov>. [in Russian].
2. Burov, V. (2019). Kitajskoj Narodnoj Respublike 70 let. *Svobodnaya mysl'*, 5, 5-9 [in Russian].
3. Kolodko, G. (2018). *Czy Chiny zbawią świat?* Wyd. Pruszyński i S-ka. Warszawa. [in Ukrainian].
4. Dembichka, D. (2013). *Reformy Deng Xiaopinga i ich wpływ na gospodarkę współczesnych Chin*. „Pisma Humanistyczne” [in Ukrainian].
5. Bozhik, P. (2018). *Czy chiński juan zastąpi dolara*. Przegląd. [in Ukrainian].
6. *Chiny* (2006). Wyd. Mediaprofit. Warszawa [in Ukrainian].
7. Hu, B. (2018). The Belt and Road Initiative and the Tranformation of Globalization. *Distinguished Lectures Series*, 26. Kozminski University. Warsaw. <http://www.tiger.edu.pl/english/publikacje/dist.htm> [in Ukrainian].
8. Świstow, A. (2016). Laowai w wielkim mieście. *Zapiski z Chin*. National Geography Society.
9. Schutte, H.W. (2008). *Chiny*. Baedeker. Wyd. Pascal.
10. O'Sullivan, A. (2003). *Urban Economics*. New York.
11. *Megalopolis* (2018). <https://en.wikipedia.org/wiki/Megalopolis>
12. Sirojć, Z. (2017). Problemy zarządzania współczesną metropolią. *Studia Społeczne*, 1, 5-9 [in Ukrainian].

13. Sirojć, Z. (2017). Metropolizacja jako ekonomiczny i przestrzenny wyraz globalizacji. *Zeszyty Naukowe Uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej - Curie*, 2, 9-27 [in Ukrainian].
14. *Goroda bez budushchego* (2020). Commercial Property. <https://commercialproperty.ua/cp-articles/goroda-bez-budushchego/> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.03.2020.

Z. Sirojch, Dr. Conu. S. habilitations, prof.
College Administration in Warsaw
Poland, 02-554, Warsaw, Al. Niepodleglosci, 162
E-mail: siro19@wp.pl

V.M. Novikov, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net
ORCID 0000-0001-5892-815X

DEVELOPMENT OF MODERN CHINESE METROPOLISES

The article is devoted to the problems of the development of modern Chinese cities, which describes the development of large Chinese cities in the 20th and 21st centuries, analyzes contemporary problems and the conditions for their formation in the near future. The purpose of the article is to show the dynamic development of the largest and most important modern cities in China and the problems that arise in connection with their development. Novelty — first in the periodical literature describes the development of megacities as a rational option for the territorial organization of urban areas. The methodological basis of the article consists of historical-logical and complex approach, tabular and graphical methods of presenting research results. In the 80s, the first special economic zones were created. His process was characterized by the introduction of elements of the free market, the de-collectization of agriculture, changes in the sectoral structure of the economy and its rationalization. A prolonged concentration of the population in large cities of China causes their further expansion and the formation of large metropolitan clusters — megacities. Given the development of the Chinese economy, it should be understood that its participation in international exchange, despite notable progress, still too small; expansion in world markets occurs with low quality and, as a result, with low prices for Chinese goods; China's growing position in the global economy is predominantly quantitative rather than qualitative. To consolidate China as one of the leaders in the process of economic globalization, it is important to ensure the effective management of such large centers of concentration of human and material resources as megacities. In this regard, much attention is paid to the analysis of trends and the conditions for the further development of Chinese cities. It is determined that in 20-25 years, more than 1,000,000,000 Chinese citizens will live in large cities. The process of converting them into a new modified form, megalopolises, will continue. The factors that will influence the development of modern megacities, and the set of internal processes for their further development (political, social, economic, ethnic, religious and environmental) that require some structuring are identified. The negative aspects of urbanization were identified: growing income inequality and a deterioration in population structure. To overcome these phenomena, restructuring of the regional economy and measures to overcome inequality are considered useful, where preference is given to income distribution mechanisms depending on the quality of labor, stimulation of social responsibility of employers and others. This assessment of China's demographic policy is aimed at improving family planning.

Keywords: globalization, concentration, megapolis, megalopolis, special economic zones, social infrastructure, decomposition method.

Cite: Shevchuk, P. E., Yehorchenkov, O. V. (2020). Probabilistic Demographic Forecasts for Metropolises of Ukraine. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 76-90.

УДК 314.303.(477)

JEL Classification: R10

P.E. SHEVCHUK

PhD (Economics), Leading scientist

Ptoukha Institute for Demography and Social

Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ORCID 0000-0003-1158-4438

O.V. YEHORCHENKOV

PhD (Engineering), Associate professor,

Taras Schevchenko National University of Kyiv,

04116, Ukraine, Kyiv, Bohdana Havrylyshyna Str., 24

E-mail: alexee@ukr.net

ORCID 0000-0003-1390-5311

PROBABILISTIC DEMOGRAPHIC FORECASTS FOR METROPOLISES OF UKRAINE

Uncertainty is an intrinsic characteristic of demographic processes. This applies even more to the future. Accurate deterministic forecasts are fundamentally impossible. This determines the necessity to quantify the future uncertainty. The purpose of this research is to develop probabilistic demographic forecasts for the metropolises of Ukraine and analyze the outcome results. For the first time, probabilistic demographic forecasts have been developed for individual cities of Ukraine. The study was carried out using the functional data approach which incorporates wide set of demographical methods and models implemented in several packages of R-programming language. Chosen methodology is based entirely on statistics and does not require introducing any additional arbitrary hypotheses.

At three cases (namely for fertility in Kyiv, Lviv and Kharkiv) the default method (ARIMA) showed implausible results which could be induced by unreliable current data. In these cases we used random walk model. For Odesa the both models give similar results. It is possible that in this city the underestimation of the departed population is compensated by the underestimation of the arrived, which leads to the relevance of the current fertility rates (namely their denominators) and, consequently, the consistency of the forecast results regardless of the method. Mortality forecasts are consistent with the dynamics of mortality rates being observed and the quality of current data. The model captured upward life expectancy trends for Dnipro and Odesa and stagnation for other cities. This is also could be caused by denominator inconsistency

for the latter ones. Computation showed that the population size of Dnipro, Lviv and Kharkiv in 2040 is most likely to be below the population number reached in early 2019. Some chances for population growth remain in Odesa and Kyiv is likely to have a larger population. The age distribution of the population in all cities in future looks similar. The number of people over 40 years of age has least uncertainty. At the age of 20 to 40 years, the uncertainty is much higher. This is a consequence of the uncertainty of youth migration during the forecast horizon of 2019–2039, because all these cities are powerful educational centres and attract students. In 2040 those who were students in 2020 will reach the age of 40 and can stay in the big city or leave. Uncertainty of the number of persons under 20 is formed from two sources: uncertainty of fertility forecasts and uncertainty of the number of reproductive cohort, i.e. those 20-40-year-olds. It is needed to review these forecasts after receiving the results of the closest census.

Keywords: probabilistic forecast, functional time series, uncertainty, big city.

‘... to predict future events in a statistical fashion — that is, by stating the probability for alternate sets of events, rather than flatly predicting that one set will take place.’

I. Asimov, *Prelude to Foundation*

Formulation of the problem. Demographic forecasts have always been inaccurate. They were relatively more accurate when their development fell on a period of relatively stable demographic indicators. Times of abrupt changes in fertility or mortality, not to mention migration flows, have always been unexpected. As N. Keilman convincingly shows, the development of the methodology of demographic forecasting and the availability of computing power did not increase the accuracy of population forecasts [1]. Deterministic forecasts cannot be accurate in principle. The probability that the future population will be exactly as predicted is close to zero [2, p. 9]. The reason for this is three main sources of error. The most obvious type of error is an incorrect model specification, namely, inadequate choice of model or its parameters. This includes incorrect statement of hypotheses about future fertility, mortality and migration. Inherent randomness of demographic processes makes it impossible to accurately predict in principle. The second source of error is the current population count data, on the basis of which the model is set up. Unfortunately, a serious challenge for Ukraine in the 21st century is the quality of current population statistics due to the long absence of census and, consequently, the impossibility to specify the denominator of the most important indicators of demographic development. Thus, not only finding the parameters of the model, but also the actual starting population itself and its distribution by sex and age may turn out to be such that do not correspond to reality. The third factor, that may affect the divergence of the forecast from actually observed, once the numbers become available, is the forecast itself. A clear example of the impact on itself is the HIV / AIDS mortality forecast published in 2006. According to this forecast, the number of AIDS deaths in Ukraine in 2014 was supposed to be 59,000 people in the average scenario [3, p. 12]. Public concern about this possible development led to the introduction of a number of

public and private programs for HIV prevention, treatment, care and support for HIV-infected and AIDS patients. As it is already known according to the State Statistics Service of Ukraine, 4,399 people died of HIV-related diseases in 2014. Thus, the forecast-warning contributed to the abolition of itself. Fertility or migration forecasts can work in a similar way, urging the government to take action to regulate certain processes and change their course accordingly.

Relevance of the research. The fundamental impossibility of an accurate demographic forecast necessitates the description of the uncertainty of the future. The traditional approach is to develop a multivariate forecast. However, as with one variant, the probability of implementing each of the forecast variants is the same (close to zero), and their number is still too small to describe the diversity of the uncertain future. Keilman identifies two shortcomings of the multivariate approach [4, p. 410]. First, there is no probability attached to the projected range of variants, because the user does not have information on how likely future indicators will fall in the range between “low” and “high” scenarios. Second, the “low” and “high” variants are not realistic because, for example, the “low” variant assumes that the fertility will be low each year of the forecast horizon. Also, the combinations of “low fertility — low life expectancy” and “high fertility — high life expectancy” form quite similar age structures of the population, which artificially narrows the uncertainty of the dynamics of the share of the elderly in the future. The latter problem can be solved by computing the forecast variants in the combinations “low fertility — high life expectancy” and “high fertility — low life expectancy”. However, the user still cannot determine the degree of probability of such a development of events.

Instead, the probabilistic approach offers an alternative and allows, if not to get rid of uncertainty, then at least to quantify it. Probabilistic forecast is not necessarily more accurate than deterministic one. However, it contains more information for user [5, p. 25], on the basis of which the user can make decisions taking into account the degree of uncertainty. Therefore, developers of demographic forecasts, such as the United Nations Department of Economic and Social Affairs (DESA), the national statistical agencies of the Netherlands, New Zealand, and South Korea, publish probabilistic demographic forecasts on a regular basis. The United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) advises to represent uncertainty directly [6, p. 2]. In addition, a study in Australia showed that most users of subnational demographic forecasts need information about the degree of uncertainty of the forecast and understand it correctly [7, p. 374]. Thus, the development of probabilistic demographic forecasts is becoming widespread and relevant.

Analysis of recent research and publications. The first approaches to the probabilistic interpretation of the demographic forecast were made in the middle of the 20th century. Later, there were attempts of an analytical solution. Finally, the development of computer technology has made it possible to make appro-

ximate calculations using simulations. At the end of the 20th century it was proposed to combine the advantages of the probabilistic approach with an expert- and argument-based judgment [8]. To reduce the impact of the subjectivity of an expert opinion, the use of the Bayesian approach was proposed [9]. Namely, the UN Population Division uses the Bayesian hierarchical model to develop probabilistic forecasts [10]. This model is implemented in the form of a system of R language packages [11] and can be applied both to the country as a whole and at the level of administrative districts [12, p. 17]. The results of the computation are published in a form adapted to the format of UN publications: by 5-year age groups and 5-year time intervals [13, p. 818]. Models have been developed that allow for a coherent forecasting [14] of indicators of close (e.g., neighbouring regions) or related (e.g., male-female) populations.

The purpose of this research is to develop probabilistic demographic forecasts for the metropolises of Ukraine and analyze the outcome results.

Scientific novelty. For the first time, probabilistic demographic forecasts have been developed for individual cities of Ukraine.

Materials and methods. This study used the data of the State Statistics Service of Ukraine for Dnipro, Kyiv, Lviv, Odesa, and Kharkiv. It was decided to cancel the development of the forecast for Donetsk due to incomplete population statistics and registration of demographic events in recent years in this city. The forecast for Donetsk from the launch year of 2013 is inconclusive due to the impossibility of taking into consideration the unforeseen events in this region in the coming years. To develop probabilistic demographic forecasts, data were used for the period after the last population census on the number of: permanent population by sex and age; born by mother's age; born by sex; died by year of birth; died by sex and year of birth under the age of 1 year. Data on the number of deaths by age and year of birth in urban settlements of the respective regions were used as additional information.

Newborns whose mother's age is unknown were distributed according to the age structure of the mothers of the respective marital status. In addition, for the correct computation of mortality rates, the number of deaths was distributed by age. As already mentioned, the number of deaths at the age of 0 is known for each calendar year of the base period (2002-2018). The distribution of deaths for the remaining age groups was obtained by splitting the number of deaths by year of birth into the number of deaths by age according to this distribution in the urban area of the respective oblasts, as the distribution of deaths by both age and year of birth is available for the latter. Migration data are the least accurate. Therefore, the net migration by sex for the base period was computed according to the demographic growth-balance equation on the basis of the rest of available data.

The forecast of the population by sex and age is obtained by the cohort-component method. The difference from the traditional approach is that, as a result,

not a few, but many variants are obtained, sometimes several thousand trajectories of probable future development according to the future sample paths for each of these components: fertility, mortality, and migrations.

An important scientific principle is the possibility of independent verification of the obtained results. The advantage of the methodology developed by R. Hyndman et al. [14, 15, 16] is its reproducibility and replicability. Reproducibility is understood as obtaining the corresponding results using the same data, methods and calculation algorithm. Replicability means obtaining consistent results according to the same methodology using other data [17, p. 46]. Unlike the method of expert-based judgment, the parameters of the model are estimated entirely on historical data and do not require subjective assumptions [15, p. 338], although some judgments about the choice of model can be made. In particular, the algorithm [18] is quite flexible. Even in cases of obtaining unrealistic results using the default parameters, it is possible to choose another of the available model modifications implemented in the package, which will be mentioned below.

In any case, a careful indication of all the conditions of the study: the input data and the algorithms used make the study transparent and reproducible. That is, one of the most important scientific principles is fulfilled, which cannot be said about the methods involving expert judgment. There are serious doubts that even the expert himself will be able to reproduce his own research later.

Hyndman et al. in a series of publications have developed a holistic methodology which combines different approaches and models into one framework. According to the functional data paradigm, smoothing of mortality, fertility and migration rates [15, p. 324] using constrained regression splines is carried out before fitting the model. This makes it possible to immediately identify one of the three sources of randomness in the model: the randomness of the variation of births, deaths, or migrants. After fitting the model, the residuals not described by the model (the second source of randomness) are defined. The third source is the randomness inherent to time series [15, p. 326]. Smoothing also makes possible interpolation of birth rates from 5-year age intervals into one-year intervals, if they are not available. In this study, for all cities, fertility rates at 5-year age intervals were used for unification, although more detailed data are available for Kyiv.

R. Hyndman implemented his methodology in package “demography” for R programming language. This package provides functions for demographic analysis including: lifetable calculations; Lee-Carter modelling; functional data analysis of mortality rates, fertility rates, net migration numbers; and stochastic population forecasting (<https://www.rdocumentation.org/packages/demography/versions/1.22>).

The Lee-Carter model is used to forecast mortality [19]. The flexibility of the demography package [18] is in the implementation of several variants of the model. The researcher can choose not only, for example, the standard variant, but also the parameters of the variant itself. Thus, the original Lee-Carter me-

thod, after estimating the parameters of the model using singular value decomposition, involves the adjustment of the overall mortality level parameter to the number of actual deaths. However, this adjustment is optional and can be skipped. You can also choose to adjust the parameters of the model to the actual life expectancy at birth (e_0), as in the Lee-Miller variant [20]. The Booth-Maindonald-Smith variant [21] differs in the criteria of parameter adjustment. The Hyndman-Ullah approach involves calculating more than one pair (up to 6) of the relative age-specific rates of mortality change parameter and overall mortality level parameter using the principal components decomposition.

Obviously, if the indicators of a process have a different growth rate for different objects in the base period, then, eventually, they will diverge or intersect. If the processes under study occur with related populations, such as males and females, it is logical to impose certain constraints to prevent this from happening. Since, in the absence of catastrophic events, the directions of change in mortality rates for males and females are not supposed to differ significantly, at least, in long term perspective. This non-divergence of subpopulation indicators is called coherence. Ensuring the non-divergence of life expectancy forecasts for both sexes in long-term was implemented in one of the modifications of the Lee-Carter model — Li-Lee variant [22]. The methodology proposed by Hyndman et al. is currently the most advanced. The product-ratio method developed by them consists in modelling not age coefficients, but square roots from their products and ratios. The advantage of this approach is that these values change roughly independently but have approximately the same variation [14, p. 263]. Confidence intervals are calculated using autoregressive integrated moving average (ARIMA) model [14, p. 265]. It can be noted apropos that DESA experts provide a non-divergence of life expectancy by sex in simpler way. They project the life expectancy for females and the gap in life expectancy between the sexes [10, p. 797].

The Lee-Carter model was generalized to forecast fertility [23]. The Hyndman-Ullah model implemented in the demography package is a successor in the sense that it also uses the principal component decomposition, but it uses more than one principal component, is more robust to random fluctuations during the base period [16], and does not require pre-specified constraints on the upper and lower bounds [23, p. 192] of total fertility rate (TFR), as proposed by Lee earlier.

The forecast of the net migration as compared to the forecast by inflows and outflows has its constraints, as it does not take into account the differentiation of migrants by main directions or countries which are the main migration partners. However, such an approach may be sufficient, given the incompleteness and inaccuracy of migration recording, as well as the variability of the process itself due to changes in legislation (including in other countries), labour market situations, political and environmental factors, and so on.

The described methodology is implemented in the software packages demography [18] and forecast [24]. The advantage of these packages compared to

those used by DESA [12] is greater flexibility in detailing the input and output data. Thus, the computation can be carried out not only for 5-year time intervals and 5-year age groups, but for 1-year time intervals and 1-year or 5-year age groups. By default, the width of the confidence intervals is set at 80 % [18, p. 13–15], but in this study in all cases (fertility, mortality and migration) the level of 95 % was used. For every city 1,000 simulations were calculated.

The main results of the research. Coincidentally, during the base period, the fertility in Ukraine was mostly increasing. At the same time, in the studied cities the period of birth growth lasted 1–3 years longer than for the country as a whole. This may be due to both peculiarities of recording and deterioration of the accuracy of current population estimates. As for the peculiarities of recording, it is about the possibility since 2016 of recording a birth directly in a maternity hospital. Of course, some women can take advantage of this opportunity, even if they do not live in the locality. Births that occurred in the occupied territories are added to this. Thus, citizens living in the occupied territories can apply to any court and obtain a birth certificate. If this court is not located in the Donetsk or Luhansk oblasts, such a birth will be included in the statistical reporting of the administrative unit where the court is located. Due to more convenient transport accessibility, they can be large cities, such as Dnipro, Kyiv, Kharkiv. Obviously, this practice artificially increases the fertility in large cities. As for the deterioration in accuracy of the current population estimate, it is about giving the birth by those women who actually live in the city but are not registered in it. This error in the current population estimate has accumulated due to the long absence of a census. As all metropolises are attractive for migration, it is likely that their population size, especially those of reproductive age, is higher than according to statistics. Namely, this is the second source of population forecast errors, which was discussed at the beginning of this article. Accordingly, the fertility in large cities is actually lower than can be computed from official data.

Therefore, when computing the fertility forecast, such incorrect data lead to implausible results. Namely: the real growth of the fertility, which was really observed in the first decade of the 21st century, is amplified artificially due to the annual divergence of the denominator (number of women) of birth rates from the real situation. This leads to the ARIMA method extrapolating incorrect data and therefore giving an implausible result. As a result, TFR was obtained in 2039 from almost 2 children per woman in Lviv and Kharkiv to 3 in Kyiv. At present, such a level seems unlikely for Ukraine, and even more so for large cities. Therefore, when developing fertility forecasts for these cities was used random walk model, which is also available in the forecast package [24]. For Dnipro and Odesa, the default method gave plausible results directly. Interestingly, in the case of Odesa, both ARIMA and the random walk model give very similar results. It is possible that in this city the underestimation of the departed population number is compensated by the underestimation of the arrived population num-

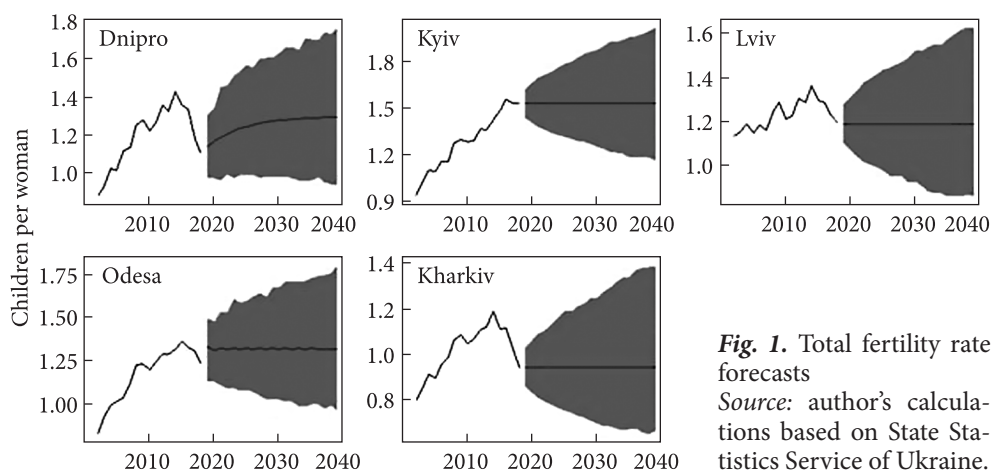


Fig. 1. Total fertility rate forecasts
Source: author's calculations based on State Statistics Service of Ukraine.

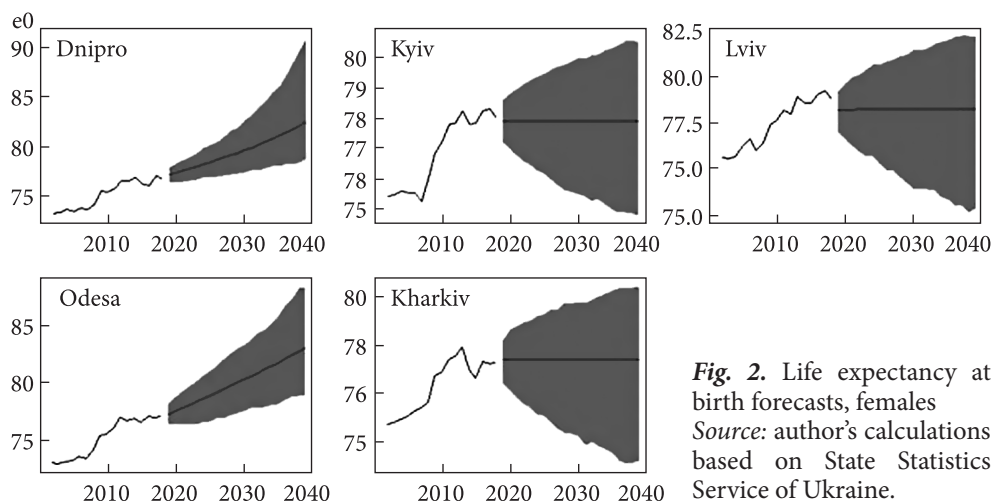


Fig. 2. Life expectancy at birth forecasts, females
Source: author's calculations based on State Statistics Service of Ukraine.

ber, which leads to the relevance of the current fertility rates (namely their denominators) and, consequently, the consistency of the forecast results regardless of the method.

So, the application of different methods to different cities made possible to obtain satisfactory results of the fertility forecasts. Thus, during the forecast horizon TFR with a probability of 95 % will be in the range of 0.93-1.75, 1.16-2.00, 0.88-1.63, 0.97-1.73 and 0.63-1.37 children per woman in Dnipro, Kyiv, Lviv, Odesa and Kharkiv, respectively. The mean values will be 1.29, 1.52, 1.19, 1.32 and 0.94 in Dnipro, Kyiv, Lviv, Odesa and Kharkiv, respectively (Fig. 1).

Mortality forecasts were not particularly difficult, and the results were plausible and consistent with the dynamics of mortality rates being observed and the

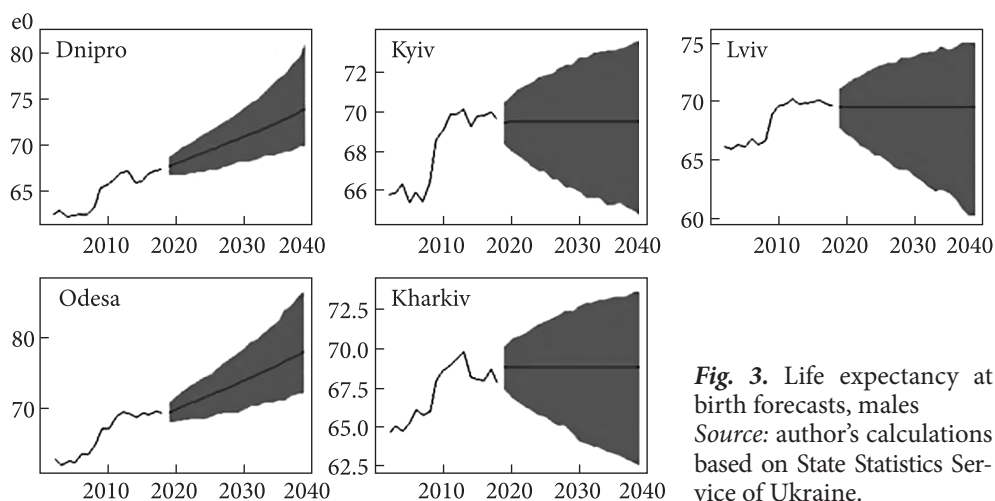


Fig. 3. Life expectancy at birth forecasts, males
Source: author's calculations based on State Statistics Service of Ukraine.

quality of current data. The same default method was used for all cities. Interestingly, the model captured different trends for Dnipro and Odesa here too, compared to Kyiv, Lviv and Kharkiv. Thus, according to the available data and the model, in Dnipro and Odesa, the decline in mortality will continue, and e0 for females will increase to 82.4 and 83.0 years in 2039 with confidence intervals from 78.7 to 91.9 and 78.9 to 89.0 years respectively (Fig. 2).

As the methodology provides coherent forecasts for both sexes, a similar trend will be observed for males in these cities. Thus, e0 for males will increase to 73.4 in Dnipro and to 77.8 in Odesa in 2039. Confidence intervals will be from 69.7 to 81.0 and from 72.1 to 86.5 for males in Dnipro and Odesa, respectively (Fig. 3).

The sharp increase of e0 in 2008-2013 was replaced by stagnation in the following years. It is this stagnation that is extrapolated by the model to the other three metropolises (Figs. 2-3). The functional time series approach involves a geometrically decreasing weight for data more distant in the past [25, p. 200]. This is quite logical in the case of the availability of long time series. In cases with data from Kyiv, Lviv and Kharkiv, stagnation after 2013 proved to be more significant than the decrease in mortality in previous years. As a result, forecasts were obtained with indicators close to those achieved in 2018. Over time, uncertainty will increase, so the confidence intervals are gradually expanding until target year (Figs. 2-3). In 2039, the e0 for females in Kyiv, Lviv and Kharkiv will be in the range of 74.9-80.6, 72.5-82.1 and 72.6-80.2 (Fig. 2). For males, e0 in 2039 will be 64.7-73.4, 61.3-74.9 and 62.1-73.5 years, respectively (Fig. 3).

The width of the confidence intervals is larger for males than for females and smaller for larger cities than for smaller ones (Figs. 2-3). That is, the model fairly estimates a greater degree of uncertainty for males and smaller populations, which also indicates its robustness.

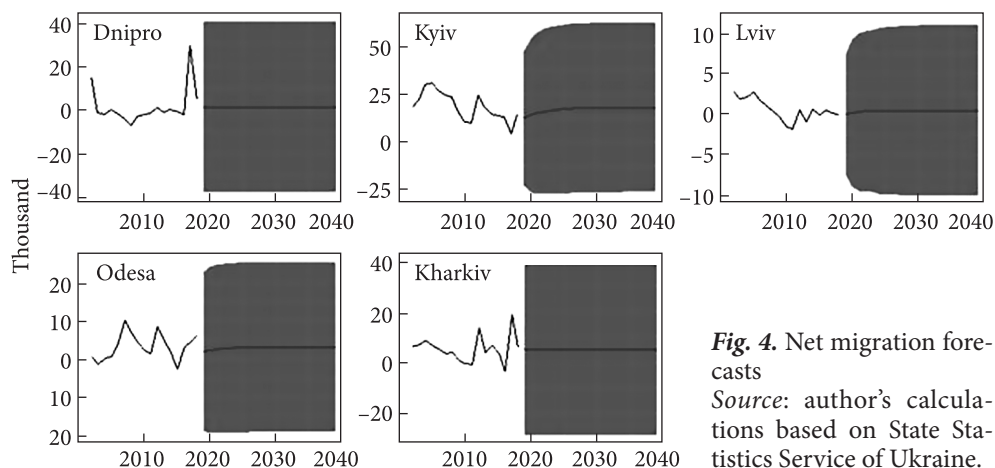


Fig. 4. Net migration forecasts
Source: author's calculations based on State Statistics Service of Ukraine.

The difference of mortality forecasts for Dnipro and Odesa from Kyiv, Lviv and Kharkiv, as in the case of fertility, may be due to the closer correspondence of the current estimate of the number and sex-age structure of the population to the real situation in the first two cities. Significant stagnation of life expectancy in 2013-2018 in Kyiv and Kharkiv, as well as males in Lviv (Figs. 2-3) may be a consequence, as in the case of fertility, of divergence of the real population size from the current estimate. If the actual population size of these cities is higher than the current data, it generates a relatively larger number of deaths, which artificially reduces life expectancy, computed taking into account the registered population number only. Therefore, it is possible that life expectancy in these cities continues to increase and, unless current data had been distorted due to the long absence of census, the model would have detected this trend, and life expectancy forecasts would have shown further growth, as for Dnipro and Odesa.

Migration forecasts were also computed by default (except for the replacing 80% confidence intervals with 95 %) without any problems. The model averaged the age structure of the net migration for the base period and extrapolated to the target year, wrapping within the confidence interval. It should be noted that all studied cities have a similar age structure of the net migration, as they are powerful educational centres and attract student youth. Therefore, the most vivid feature of all age structures is the “bulge” at about 18 years, which corresponds to the arrival of former schoolchildren in order to continue their education, and “deepening” at about 22-24 years connected with their departure. The mean of the confidence intervals of the net migration forecasts is 1.1 thousand for Dnipro, 17.9 thousand for Kyiv, 0.4 thousand for Lviv, 3.0 thousand for Odesa and 4.8 thousand people annually for Kharkiv (Fig. 4). The confidence intervals for net migration are wide: from -38.0 to +40.2 thousand for Dnipro, -26.2 to +62.0 thousand for Kyiv, from -10.1 to 11.0 thousand for Lviv, from -19.2 to

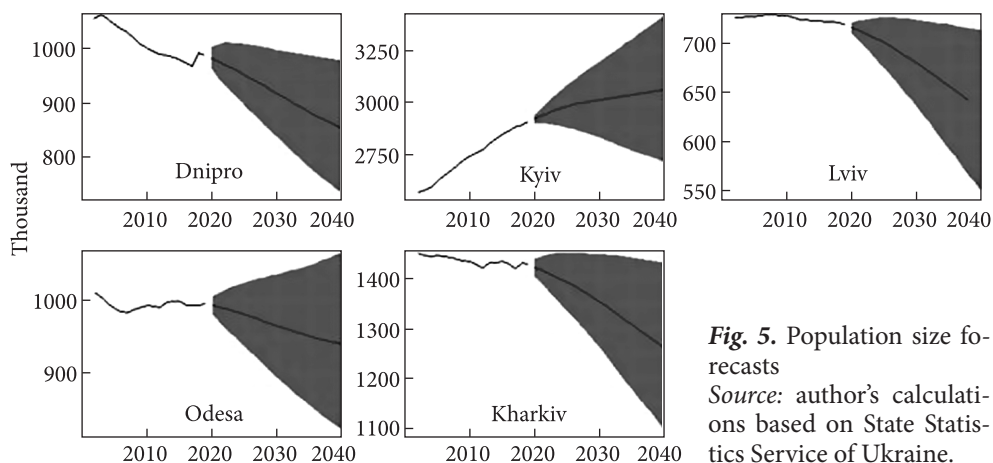


Fig. 5. Population size forecasts

Source: author's calculations based on State Statistics Service of Ukraine.

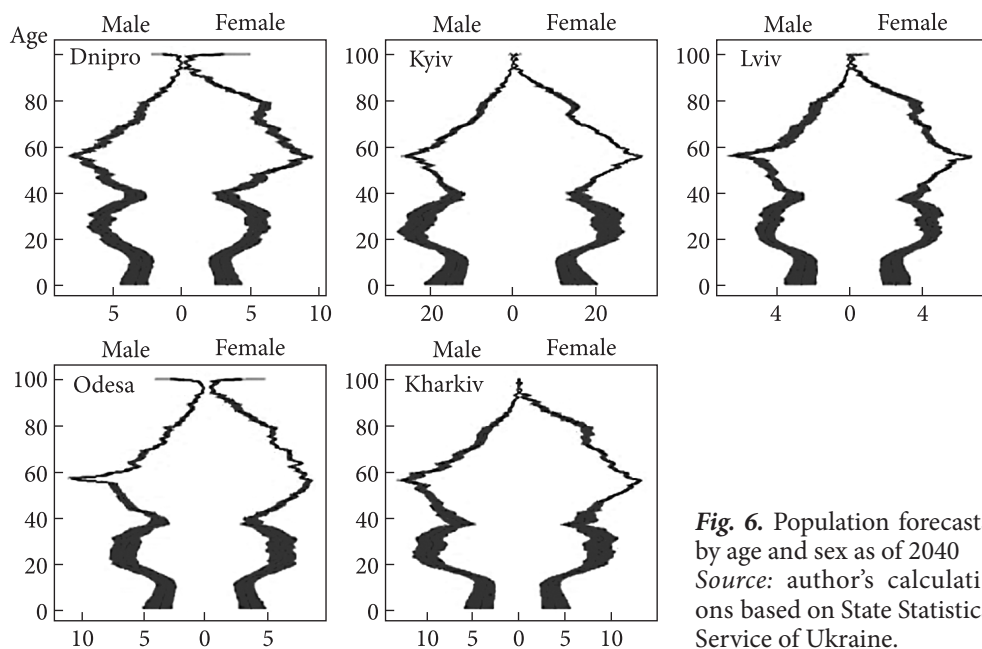


Fig. 6. Population forecasts by age and sex as of 2040

Source: author's calculations based on State Statistics Service of Ukraine.

+25.3 thousand for Odesa, from –28.9 to 38.6 thousand for Kharkiv (Fig. 4). It must be noted that after the closest census these values will be revised thorough.

Computation showed that the population size of Dnipro, Lviv and Kharkiv as of January 1 2040 is most likely to be below the level reached in early 2019. Namely, with a probability of 95 % population of Dnipro will be from 738,000 to 983,000; the population of Lviv — from 550,000 to 715,000; and Kharkiv — from 1.098.000 to 1.432.000 people (Fig. 5). Some chances for population growth remain in Odesa, where the number of inhabitants at the beginning of 2040

may be from 825.000 to 1.060.000 people. Kyiv is likely to have a larger population size of up to 3.421.000 although it may return to 2,717,000 people (Fig. 5).

The age distribution of the population in all cities in 2040 looks quite similar, as it is formed by demographic processes of approximately the same intensity and direction. In particular, the number of people over 40 years of age has less uncertainty, as mortality in the absence of catastrophic events varies slowly, and the intensity of migration at this age is not so high (Fig. 6). At the age of 20 to 40 years, the uncertainty is much higher. This is a consequence of the uncertainty of youth migration during the forecast horizon of 2019-2039, because in 2040 those who were students in 2020 will reach the age of 40 and can stay in the big city or leave. Uncertainty of forecasts of the number of persons under 20 years of age (Fig. 6) is formed from two sources: uncertainty of fertility forecasts and uncertainty of the number of reproductive cohort, i.e. those 20-40-year-olds, who have just been mentioned.

Conclusions. The demography and forecast packages correspond to the details of the statistics available in Ukraine, and provide a fairly detailed output that can be used in practice for urban development planning. Another advantage is objectivity in the sense that the computation is based entirely on statistics and does not require any additional arbitrary hypotheses. At the same time, the set of models in the packages is quite wide and provides means for obtaining a satisfactory result even under conditions of a relatively short base period and, possibly, incorrect input data.

Due to possibly incorrect current data, it is appropriate to review these forecasts after receiving the results of the closest census. Namely, it will be interesting to check whether the current population estimate in Dnipro and Odesa is really close to the actual situation. Of course, the forecast for Kyiv will need urgent revision, as its population size probably has a significant divergence from the current estimate. Also, in future studies it is expedient to re-compute the forecasts for the data already revised after the census and to find out whether close results will be obtained.

Obtaining after the census refined data will allow developing better demographic forecasts for the regions of Ukraine. In particular, longer time series are available for them. Therefore, the development of probabilistic forecasts for them, firstly, will give more reliable results, and secondly, preliminary testing of the models on historic data will be possible in order to choose the best model and its parameters.

Promoting probabilistic demographic forecasts by disseminating them alongside with the traditional ones will gradually teach consumers that such forecasts are necessary. It is known that demand does not always shape supply. For example, in the 19th century there was no demand for phones. Only later, when consumers had appreciated all the benefits, new products became items of mass consumption. Dissemination of probabilistic forecasts will help ensure that the

public (media) does not take an exclusively “pessimistic” variant, and decision makers — exclusively “optimistic” one, as is usually the case, but are informed about the degree and bounds of uncertainty. After all, everyone has long been accustomed to the fact that the weather forecast is not formulated deterministically, but within certain limits. A study in Australia [7] showed that the transition of users to the probabilistic forecasts is easy: who needs one variant, can take the mean, and others for their own purposes may consider the probability distribution.

REFERENCES

1. Keilman, N. (2008). European demographic forecasts have not become more accurate over the past 25 years. *Population and Development Review*, 34(1), 137-153.
2. Khan, H.T.A., W. Lutz (2007). How well did past UN Population Projections anticipate demographic trends in six Southeast Asian countries? *Working paper WP-507*. Oxford Institute of Ageing.
3. Socioeconomic Impact of HIV/AIDS in Ukraine (2006). Washington. The World Bank
4. Keilman, N., Pham, D.Q. & Hetland, A. (2002). Why population forecasts should be probabilistic - illustrated by the case of Norway. *Demographic Research*, Vol. 6, Art. 15, 409-453.
5. Keilman, N. (2018). Probabilistic demographic forecasts. *Vienna Yearbook of Population Research*. Vol. 16, 25-35. <http://dx.doi.org/10.1553/populationyearbook2018s025>
6. *Recommendations on Communicating Population Projections* (2018). Geneva: UN
7. Wilson, T., & Shalley, F. (2019). Subnational population forecasts: Do users want to know about uncertainty? *Demographic Research*, Vol. 41, Art. 13, 367-392. <http://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2019.41.13>
8. Lutz, W., Sanderson, W.C., & Scherbov, S. (1998). Expert-based probabilistic population projections. W. Lutz, J. W. Vaupel and D. A. Ahlburg (Eds.), *Frontiers of population forecasting, supplement to population and development review* (139-155).
9. Bijak, J., & Bryant, J. (2016). Bayesian demography 250 years after Bayes. *Population Studies* 70(1), 1-19. <http://dx.doi.org/10.1080/00324728.2015.1122826>
10. Raftery, A. E., Lalic, N., & Gerland, P. (2014). Joint probabilistic projection of female and male life expectancy. *Demographic Research* 30(27), 795-822. <http://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2014.30.27>
11. R Core Team (2018). *R: A Language and Environment for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing. Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>
12. Sevcikova, H., Raftery, A.E. & Gerland, P. (2013). Bayesian Probabilistic Population Projections: Do It Yourself. *Joint Eurostat/UNECE Work Session on Demographic Projections*, WP 13.2, October. 19 p.
13. Alkema, L., Raftery, A.E., Gerland, P., Clark, S.J., Pelletier, F., Buettner, T. & Heilig, G.K. (2011). Probabilistic projections of the total fertility rate for all countries. *Demography*, 48(3), 815-839. <http://dx.doi.org/10.1007/s13524-011-0040-5>
14. Hyndman, R. J., Booth, H. & Yasmeen, F. (2013). Coherent Mortality Forecasting: The Product-Ratio Method with Functional Time Series Models. *Demography*, 50, 261-283. <http://dx.doi.org/10.1007/s13524-012-0145-5>
15. Hyndman, R.J., & Booth, H. (2008). Stochastic population forecasts using functional data models for mortality, fertility and migration. *International Journal of Forecasting*, 24, 323-342. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijforecast.2008.02.009>

16. Hyndman, R. J., & Ullah, M. S. (2007). Robust forecasting of mortality and fertility rates: a functional data approach. *Computational Statistics & Data Analysis*, 51, 4942-4956.
17. *Reproducibility and Replicability in Science*. (2019). National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine 2019. Washington, DC: The National Academies Press, 256 p.
18. Hyndman, R. J., with contributions from H. Booth, L. Tickle, J. Maindonald (2019). *Packge demography: forecasting mortality, fertility, migration and population data. R package, Version 1.22*
19. Lee, R. D., & Carter, L. R. (1992). Modeling and forecasting US mortality. *Journal of the American Statistical Association*, 87, 659-671.
20. Lee, R. D., & Miller, T. (2001). Evaluating the performance of the Lee-Carter method for forecasting mortality. *Demography*, 38, 537-549.
21. Booth, H., Maindonald, J., & Smith, L. (2002). Applying Lee-Carter under conditions of variable mortality decline. *Population Studies*, 56, 325-336.
22. Li, N., & Lee, R. (2005). Coherent mortality forecasts for a group of populations: An extension of the Lee-Carter method. *Demography*, 42(3), 575-594. <http://dx.doi.org/10.1353/dem.2005.0021>
23. Lee, R. D. (1993). Modeling and forecasting the time series of U.S. fertility: age distribution, range, and ultimate level. *International Journal of Forecasting*, 9, 187-202.
24. Hyndman, R. J., & Khandakar, Y. (2008). Automatic Time Series Forecasting: The forecast Package for R. *Journal of Statistical Software, Volume 27, Iss. 3*, 1-22.
25. Hyndman, R.J., H.L. Shang (2009). Forecasting functional time series. *Journal of the Korean Statistical Society*, 38, 199-221. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jkss.2009.06.002>

Стаття надійшла до редакції журналу 22.06.2020

П.Є. Шевчук, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

ORCID 0000-0003-1158-4438

О.В. Єгорченков, канд. техн. наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

04116, м. Київ, вул. Б. Гаврилишина, 24

E-mail: alexee@ukr.net

ORCID 0000-0003-1390-5311

ЙМОВІРНІСНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОГНОЗИ ДЛЯ МЕТРОПОЛІСІВ УКРАЇНИ

Невизначеність є невід'ємною характеристикою демографічних процесів. Ще більшою мірою це стосується майбутнього. Точні детерміністичні прогнози принципово неможливі. Це визначає необхідність кількісної оцінки майбутньої невизначеності. Мета дослідження — розробка ймовірнісних демографічних прогнозів для мегаполісів України й аналіз результатів. Вперше розроблені ймовірнісні демографічні прогнози для деяких міст України. Дослідження проводилось за допомогою методології функціональних даних, яка включає широкий набір демографічних методів і моделей, реалізованих у кількох пакетах мови програмування R. Обрана методологія базується повністю на статистичних даних і не потребує введення додаткових довільних гіпотез. У трьох випадках (а саме щодо народжуваності у Києві, Львові та Харкові)

метод за замовчуванням (*ARIMA*) показав неправдоподібні результати, які могли бути спричинені ненадійними поточними даними. У цих випадках використовувались модель випадкового блукання. Для Одеси обидві моделі дають подібні результати. Цілком можливо, що в цьому місті недооцінка вибулого населення компенсується заниженням числа прибулих, що призводить до реалістичності поточних показників народжуваності (а саме їх знаменників) і, отже, узгодженості результатів прогнозу незалежно від методу. Прогнози смертності відповідають динаміці спостережуваних показників смертності та якості поточних даних. Використана модель екстраполювала тенденції до збільшення тривалості життя для Дніпра та Одеси і стагнацію для інших міст, що може бути спричинене невідповідністю знаменника для повікових коефіцієнтів смертності в останніх. Розрахунок показав, що чисельність населення Дніпра, Львова та Харкова у 2040 році, швидше за все, буде нижчою за рівень, досягнутий на початку 2019 року. Деякі шанси на зростання чисельності населення залишаються в Одесі, а Київ, швидше за все, матиме більшу людність. Віковий розподіл населення в усіх містах у майбутньому виглядає подібно. Кількість людей старше 40 років має найменшу невизначеність. У віці від 20 до 40 років невизначеність значно більша, що є наслідком невизначеності міграції молоді протягом горизонту прогнозу на 2019—2039 роки, оскільки всі ці міста є потужними освітніми центрами та приваблюють студентів. У 2040 р. ті, хто був студентом у 2020 році, досягнуть 40 років і можуть залишитися у великому місті чи виїхати. Невизначеність кількості осіб до 20 років впливає з двох джерел: невизначеності прогнозів народжуваності та невизначеності чисельності репродуктивних когорт, тобто цих 20—40-річних. Після отримання результатів найближчого перепису є необхідним перегляд цих прогнозів.

Ключові слова: ймовірнісний прогноз, функціональні дані, невизначеність, велике місто.

Cite: Horemykina, Yu. V. (2020). Innovative Social Work Practices for Vulnerable Groups of the Population in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 91-113.

УДК 64.044.2

JEL CLASSIFICATION: I38

Ю.В. ГОРЕМИКИНА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: refer5718@gmail.com

ORCID 0000-0003-1580-7993

ІННОВАЦІЙНІ ПРАКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ВРАЗЛИВИМИ ГРУПАМИ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена питанням формування та функціонування інноваційних практик соціальної роботи в Україні. Її метою є висвітлення кращих зразків інноваційних практик соціальної роботи з вразливими групами громадян у державі та аналіз можливостей їх подальшого застосування. Актуальність дослідження зумовлена гуманізацією підходів до побудови відносин між людиною та системою соціального захисту, появою на державному рівні вимог до якості соціальних послуг, які позначаються на діяльності соціальних служб, створюючи певні нові зразки роботи із соціально вразливими групами громадян, а також гостротою та невирішеністю низки соціальних проблем, пов'язаних із соціальним захистом вразливих груп населення. Для реалізації зазначеної вище мети використано такі загальнонаукові методи як узагальнення, аналогії, логічного аналізу. Інноваційні практики — це практики у сфері соціальної роботи, які виникли як нові способи задоволення актуальних потреб клієнтів соціальних служб і спрямовані на досягнення максимально ефективного результату як у вирішенні проблем конкретних осіб, що потребують підтримки, так і соціальних проблем суспільства загалом. Автор пропонує алгоритм формування інноваційної практики соціальної роботи з вразливими групами, який охоплює усі етапи від виявлення потреби у такій практиці до початку її функціонування. Установлено, що найпоширенішими серед інноваційних практик у сфері соціальної роботи в Україні є кейс-менеджмент та інтегровані соціальні служби. Проаналізовано специфіку цих практик, визначено та обґрунтовано шляхи їх подальшого розвитку. Обидві практики довели свою результативність і гнучкість у вирішенні конкретних соціальних проблем, а тому у найближчому майбутньому очікується розширення можливостей їх застосування (зокрема і в умовах новостворених територіальних громад). Разом ці практики можуть забезпе-

чити високу ефективність роботи вітчизняної системи надання соціальних послуг і підвищити професійний рівень соціальної роботи.

Ключові слова: соціальна робота, інноваційні практики, кейс-менеджмент, інтегровані соціальні служби.

Постановка проблеми та актуальність. Функціонування будь-якої сфери життєдіяльності суспільства рано чи пізно вимагає впровадження інноваційних практик діяльності для забезпечення її нормального розвитку. Не винятком є і сфера соціальної роботи. Зміна суспільних поглядів на основні потреби сучасної людини, гуманізація підходів до побудови відносин між людиною та системою соціального захисту, поява на державному рівні вимог до якості соціальних послуг позначаються на діяльності соціальних служб, створюючи певні нові зразки роботи із соціально вразливими групами громадян. Водночас гострота і невирішеність низки соціальних проблем, які негативно впливають на досягнення сталості розвитку держави, а також обмеженість ресурсів, що можуть бути використані з метою мінімізації руйнівних наслідків цих проблем, стають причинами пошуку інноваційних рішень для системи соціального захисту. Саме так створюється підґрунтя для появи інноваційних практик соціальної роботи з вразливими групами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти практик роботи з вразливими групами, зокрема інноваційних практик, розглядали багато дослідників, серед яких А. Гоней (A. Honay), О. Давидюк (O. Davydyuk), К. Дубич (K. Dubych), С. Крупа (S. Krupa), О. Макарова (O. Makarova) і Л. Черенко (L. Cherenko) [1], В. Новіков (V. Novikov) [2], К. Ньюмен (K. Newman). Питання кейс-менеджменту як інноваційної практики роботи з вразливими групами розглядали Р. Беркер (R. Barker) [3], В. Вандерпласцен (W. Vanderplasschen) [4], О. Савчук (O. Savchuk) [5], О. Галай (O. Halay) [5], Л. Паттоні (L. Pattoni) [6]. Налагодження роботи інтегрованих соціальних служб вивчали О. Безпалько (O. Bezpalko) [7], І. Зверева (I. Zvereva) [7], В. Кузьмінський (V. Kuzminskiy) [7], Г. Кучер (H. Kucher) [8], Ю. Попик (Yu. Poryuk) [9], Т. Світлична (T. Svitlychna) [10].

Попри високу наукову цінність їхніх досліджень, інноваційні практики роботи з уразливими групами здебільшого продовжують формуватись у вигляді поодиноких ініціатив переважно на низових рівнях, які не завжди можливо відстежити для подальшої систематизації. В Україні питання інноваційних практик соціальної роботи почали висвітлювати у 2006 р. Український фонд соціальних інвестицій¹ розглядав інноваційні практики як

¹ Опис кожної моделі соціальних послуг містить основні характеристики потреб цільової групи, на яку спрямована модель, аналіз зовнішньої ситуації та становища цільової групи у громаді, аналіз законодавства, присвяченого проблемам цільової групи і необхідних зовнішніх змін, зміст соціальних послуг, що надаються цільовій групі

моделі роботи з вразливими групами у конкретних організаціях. Протягом 2006—2007 рр. цей фонд видав три томи збірника «Інноваційні моделі соціальних послуг. Проекти Українського фонду соціальних інвестицій», присвячені найкращим тогочасним вітчизняним практикам надання соціальних послуг дітям-сиротам, дітям з інвалідністю, жінкам, які стали жертвами насильства, особам з інвалідністю, особам похилого віку, громадянам, що повернулись з ув'язнення, сім'ям та дітям, які опинились у складних життєвих обставинах, особам, що перебувають у хоспісах, бездомним і безпритульним особам.

Представлені моделі навіть у 2020 р. не втрачають актуальності і можуть бути зразками для створення аналогічних соціальних послуг державними і громадськими організаціями або удосконалення послуг, що вже існують [11—13].

Новизна роботи полягає у визначенні та обґрунтуванні алгоритму формування інноваційних практик соціальної роботи в сучасних умовах.

Метою статті є висвітлення найкращих зразків інноваційних практик соціальної роботи з вразливими групами в Україні й аналіз можливостей їх подальшого застосування.

Методи дослідження: узагальнення та аналогії, логічного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під інноваційними практиками роботи розуміємо практики у сфері соціальної роботи, які виникли як нові способи задоволення актуальних потреб клієнтів соціальних служб і спрямовані на досягнення максимально ефективного результату як у вирішенні проблем конкретних осіб, що потребують підтримки, так і соціальних проблем суспільства загалом. Такі практики повинні охоплювати усі вразливі групи населення в Україні: осіб з інвалідністю, громадян похилого віку, які потребують підтримки, внутрішньо переміщених осіб, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб, що опинились у складних життєвих обставинах, учасників АТО (ООС), безробітних, осіб без постійного місця проживання. Особливістю інноваційних практик роботи з уразливими групами є те, що вони не обмежуються конкретними організаційними формами чи методами роботи, тобто можуть існу-

у межах моделі, стандарти професійної діяльності організації — надавача послуг, етичні принципи та норми роботи з цільовою групою, огляд необхідних ресурсів для впровадження послуг, індикатори успішності проекту, індикатори життєздатності проекту після його завершення. Особлива роль у контексті практичної реалізації інноваційних моделей відведена місцевим громадам, які були одночасно замовниками і виконавцями проектів, описаних у збірниках соціальних послуг, а також органам місцевої влади, які, беручи участь у подібних проектах, не лише стають партнерами громадських, благодійних, волонтерських організацій і громадських активістів, а й зміцнюють свій інституційний потенціал у плануванні, фінансуванні, моніторингу та оцінці соціальних послуг [11—13].

вати у вигляді програм або проєктів, які реалізуються у межах чітко визначеного періоду або у вигляді послуг, які надають соціальні служби на постійній основі.

Варто зазначити, що поняття «інноваційна практика роботи з вразливими групами» є певною мірою відносним і відповідним національним особливостям соціальної роботи та надання соціальних послуг. Тобто практику, вже звичну для однієї країни, в іншій країні у адаптованому до локальних умов вигляді можна розглядати як інноваційну². Формування інноваційної практики роботи з вразливими групами відбувається у декілька етапів: від оцінки потреби у певній інновації до її реалізації у практичній діяльності соціальних служб (рисунок). Першим етапом формування інноваційної практики роботи з уразливими групами є оцінювання їхніх незадоволених потреб³. Після отримання оцінки потреб важливо сформулювати реалістичні уявлення про те, чи можуть виявлені потреби бути задоволені

² Наприклад, практика залучення отримувачів соціальних послуг до оцінювання цих послуг, яку активно застосовують у Великій Британії, Канаді, Італії від початку 2000-х років, в Україні стала реальною практикою лише у 2014-му році. Але індивідуальні інструменти оцінювання, застосовні у цих країнах, мають лише деякі спільні риси. Стан розробки і використання інноваційних практик соціальної роботи з вразливими групами населення, як і будь-яких інших інновацій, більшою чи меншою мірою зумовлений загальним рівнем соціально-економічного розвитку держави. До того ж у країні можуть виникати неочікувані політичні, економічні та соціальні потрясіння, які прямо не пов'язані з рівнем її соціально-економічного розвитку, однак змінюють уявлення про соціальну роботу в державі, її методи та призначення, змушуючи органи влади та громадськість звертатись до практик інших країн, які у минулому стикались із подібними потрясіннями, і, спираючись на їхній досвід, розробляти власні інновації. Зокрема, анексія Криму та бойові дії в деяких районах Луганської і Донецької областей змушують держані органи влади, органи місцевого самоврядування, громадські, благодійні та волонтерські організації звертатись до досвіду Грузії, Азербайджану, Молдови у питаннях роботи з внутрішньо переміщеними особами, особами, що постраждали внаслідок бойових дій, учасниками бойових дій, які повернулись додому, залучаючи їхні напрацювання для створення власних практик. Звичайно, до 2014 року Україна не мала потреби у таких специфічних практиках.

³ Таке оцінювання може бути здійснено на різних рівнях — від оцінювання потреб на рівні територіальної громади до загальнодержавного. Виявляє та оцінює незадоволені потреби вразливих груп як правило суб'єкт, що має намір реалізувати інноваційну практику, або суб'єкт, який є замовником соціальних послуг. Цими суб'єктами можуть бути центральні органи державної влади, органи місцевої виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, державні та недержавні органи організації, що працюють у сфері соціальної роботи: територіальні центри надання соціальних послуг, центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, громадські, благодійні та волонтерські організації. Зазначимо також, що оцінювання незадоволених потреб уразливих груп на місцевому рівні (рівні місцевої громади) має особливу цінність, оскільки саме на цьому рівні вони максимально наближені до організацій — надавачів послуг, тож можна припустити, що точність оцінки потреб є вищою.



за допомогою наявних традиційних практик роботи, а також — чи достатньо для цього ресурсів у соціальних служб (або громадських, благодійних чи волонтерських організацій), які потенційно можуть реалізувати інновацію. Аналіз можливостей упроваджених практик і достатності ресурсів для задоволення потреб уразливих груп населення призводить до таких варіантів результатів: виявлено, що матеріальних ресурсів у соціальних

служб і можливостей традиційних практик достатньо або недостатньо (достатньо лише частково), чи виявлено, що необхідні практики або ресурси відсутні. Якщо з'ясовано, що ресурсів соціальних служб і можливостей наявних практик недостатньо або немає, суб'єкт, який має намір реалізувати інноваційну практику, здійснює пошук надійних джерел інформації для формування практичного підходу до роботи з вразливими групами. Такими джерелами, як правило, є пропозиції органів влади, громадських, волонтерських і благодійних організацій, науковців щодо здійснення соціальної роботи, досвід інших країн у задоволенні аналогічних потреб уразливих груп, кращі практики вітчизняних організацій у вирішенні аналогічних питань. На основі одержаної інформації розробляють практичний підхід до роботи з уразливими групами та механізми його імплементації у діяльність соціальних служб або недержавних організацій, що надають соціальні послуги.

Практичні підходи до створення інноваційних практик роботи з вразливими групами повинні демонструвати: 1) конкретні способи вирішення проблем, 2) забезпечення дотримання інтересів уразливих груп, 3) фінансову доцільність. Механізми імплементації практичного підходу передбачають вирішення організаційних питань, зокрема: які фахівці необхідні для впровадження інноваційної практики, які органи чи організації відповідатимуть за впровадження практики, чи потрібно додатково навчати фахівців, скільки фінансових ресурсів потрібно тощо.

Після вирішення цих питань починається етап пошуку ресурсів для реалізації сформованого підходу на практиці. Ресурсами є державне фінансування, спонсорські кошти, благодійні внески, кошти від оплати платних соціальних послуг, матеріальні ресурси (приміщення, обладнання, технічні можливості). Під час пошуку ресурсів доцільним може стати використання механізму державно-приватного партнерства як форми угоди між державним і приватним секторами, що передбачає використання ресурсів приватного підрядника (гроші, обладнання, технологія, досвід тощо) та переведення на нього ключових ризиків (проект, будівництво, експлуатація) [14], а також порівняно нової бюджетної технології — «державного замовлення», сферою застосування якого є формування проектів бюджетів для планування бюджетних асигнувань на надання послуг державними установами соціальної інфраструктури [2, с. 126]. На завершальному етапі формується функціональна інноваційна практика.

Підсумком удосконалення традиційної практики стає поява інноваційної практики, що запозичила переваги традиційної практики, визнаної успішною, але відображає ці переваги іншими, новими способами. Так само як і оцінка потреб уразливих груп, аналіз можливостей наявних практик і ресурсів у соціальних служб для задоволення цих потреб буде більш точним і повним на місцевому рівні або рівні громади, де легше зібрати інфор-

мацію про ресурси державних служб і недержавних організацій — надавачів соціальних послуг⁴.

Дещо інакше ситуація виглядає, якщо виявлено достатню кількість матеріальних ресурсів у соціальних служб і достатні можливості традиційних практик задовольнити незадоволені потреби вразливих груп. Зрозуміло, у такому випадку треба проаналізувати необхідність удосконалення традиційної практики. Якщо практика функціонує добре, тобто охоплює усіх, хто потребує підтримки і має на неї право, характеризується високим рівнем задоволеності нею вразливих груп і достатньою мірою вирішення проблем цих груп, то така практика навряд чи потребує суттєвих удосконалень⁵.

З упровадженням інноваційних практик роботи з вразливими групами пов'язані і певні труднощі, основними з яких є складність пошуку ресурсів⁶ для реалізації на практиці розроблених підходів та узагальнення цих практик для подальшої розробки інновацій. Складність узагальнення інноваційних практик зумовлена їх великою кількістю у різних країнах і організаційною розрізненістю, особливо тих практик, що функціонують на низовому рівні. Крім того, інноваційні практики роботи з вразливими групами охоплюють багато питань, які не можна об'єднувати, що теж ускладнює їх систематизацію. Саме тому треба розглянути деякі конкретні інно-

⁴ З простотою та точністю виконання двох перших етапів формування інноваційних практик роботи з вразливими групами на місцевому рівні пов'язаний той факт, що багато інноваційних практик, виникаючи на рівні конкретних організацій, успішно реалізуються на місцевому рівні або рівні громади, однак не завжди поширюються на вищі рівні. Цікаво, що у межах територіальної одиниці може функціонувати лише одна організація, яка працює з вразливими групами, і тоді рівень конкретної організації під час реалізації інноваційних практик неможливо відділити від місцевого рівня або рівня територіальної громади.

⁵ Однак це — ідеальний варіант, а реальна робота з вразливими групами не часто співпадає з ідеальним баченням процесу, вірогіднішим є виявлення необхідності удосконалити традиційну практику. Наприклад, на надання соціальних послуг певній вразливій групі були виділені кошти з обласного бюджету і в області існують державні чи недержавні організації, які ефективно працюють з цією групою, гострої потреби в інноваціях нібито немає. Але з'ясовано, що значна частина представників цієї вразливої групи живе далеко від організацій, де можна отримати послуги, і не має змоги регулярно їх відвідувати. Отже йдеться про доступ до послуг і про раціональність використання коштів місцевих бюджетів, виникає потреба розробити підхід до удосконалення традиційної практики, який би дав змогу одержати згаданим громадянам доступ до послуг, і механізми імплементації цього підходу у діяльність соціальних служб. Проблему доступу до послуг вирішують за допомогою таких інноваційних підходів як організація роботи виїзних бригад, онлайн консультування.

⁶ З огляду на складність пошуку ресурсів можна констатувати, що не усі прогресивні підходи реалізуються у діяльності соціальних служб, громадських, благодійних і волонтерських організацій, тому окрім інноваційних практик роботи з вразливими групами, які функціонують, існують і потенційні інноваційні практики: розроблені, але поки що не застосовані.

ваційні практики роботи з вразливими групами, що вже функціонують в Україні і, вірогідно, будуть поширюватись.

Кейс-менеджмент. У соціальній роботі кейс-менеджмент визначають як метод, який передбачає оцінку ситуації та потреб клієнта, визначення цілей і планування заходів задля їх досягнення, моніторинг та оцінювання результатів роботи⁷ [15, с. 7]. Метою кейс-менеджменту є підвищення якості та забезпечення економічно обґрунтованої вартості потрібних послуг, а також надання необхідної отримувачу індивідуальної підтримки для продовження життя у власній громаді [3].

Професійна діяльність кейс-менеджера охоплює різні напрями⁸ роботи з вразливими групами, які стосуються старіння населення, поведінково-го здоров'я (проблеми психічного здоров'я, зловживання хімічними речовинами), захисту дитинства, інвалідності, навчання (зокрема інклюзивне навчання, навчання впродовж життя), працевлаштування, медичного догляду (амбулаторний, спеціалізована медична допомога, реабілітація, програми страхування), міграції та пошуку притулку, послуг для ветеранів і військовослужбовців тощо. Кейс-менеджери працюють у державному та громадському секторах, у міській та сільській місцевості і надають послуги в закладах та організаціях за місцем проживання клієнтів, контактуючи з ними особисто, телефоном або із застосуванням електронного зв'язку. Роботу цих спеціалістів фінансують за рахунок самих організацій, де вони працюють, державних коштів, програм страхування, грантів, фінансування діяльності третіми особами, чи за рахунок коштів самих клієнтів [15, с. 7].

Метод кейс-менеджменту забезпечує можливість соціальним працівникам та іншим фахівцям, які працюють у одній чи декількох організаціях, координувати зусилля у роботі з конкретним випадком. У межах цього випадку послуги можуть бути надані клієнту в одній або кількох організаціях, що впроваджують різні програми [15, с. 8]. Серед різноманітних про-

⁷ В Україні поряд з назвою «кейс-менеджмент» використовують термін «ведення випадку». Відповідно кейс (випадок) розглядають як проблемну ситуацію клієнта (окремої особи або сім'ї), яка негативно впливає на якість життя людини і погіршує її стан (фізичний, психічний, матеріальний тощо), а кейс-менеджера як соціального працівника або іншого фахівця, який здійснює оцінку ситуації й потреб клієнта, планування відповідних заходів щодо їх задоволення, пошук організацій та фахівців, які надають відповідні послуги в громаді, координує їх дії у процесі кейс-менеджменту, а також здійснює представництво інтересів клієнта / клієнтів [15, с. 7].

⁸ Хоча ролі та обов'язки індивідуальних кейс-менеджерів можуть значно розрізнятися залежно від програми або системи, у якій вони працюють, можна виділити деякі основні та загальні для всіх працівників функції [16, с. 18]: взаємодія з клієнтами; оцінка пріоритетів, сильних сторін клієнтів і викликів; розробка та впровадження план догляду; моніторинг надання послуг; оцінка результатів; згортання випадку (включаючи припинення відстеження випадку або перехід випадку в іншу організацію чи до іншого працівника).

грамних умов, назв, парадигм і цілей кейс-менеджмент вирізняє ряд характеристик [15, с. 9; 16, с. 17]: 1) наявність особистісно орієнтованих послуг⁹; 2) пріоритетність відносин соціального працівника з клієнтом¹⁰; 3) застосування підходу «людина в оточенні»¹¹; 4) орієнтація на сильні сторони¹²; 5) спільна робота у команді¹³; 6) втручання на мікро-, мезо- та макрорівнях¹⁴. Деякі дослідники, В. Вандерплассен, Дж. Вольф, Р. Рапп, М. Ріджіль, Е. Брейкерт, М. Вілленбрінг, вказують на існування чотирьох основних моделей кейс-менеджменту: модель інтенсивного втручання (*Assertive Community Treatment Model and Intensive Case Management*), клінічна модель (*Clinical Case Management*), модель сильних сторін (*Strengths-Based Case Management*), Універсальна брокерська модель (*Brokerage / Generalist Model*)¹⁵ [4, с. 82—83].

Модель інтенсивного втручання (*Assertive Community Treatment Model and Intensive Case Management*) передбачає комплексний підхід у роботі з клієнтом, наявність міждисциплінарної команди, що відповідає за результати¹⁶. У межах цієї моделі відбувається надання послуг, а не лише їх координація. Сам клієнт бере на себе менше відповідальності за результат і покладається на роботу мультидисциплінарної команди, яка сприяє не лише досягненню оптимального функціонування, але й розвитку клієнта [10, с. 71].

⁹ Кейс-менеджер залучає клієнта (за необхідності — й інших членів його родини) до усіх аспектів кейс-менеджменту, враховуючи під час планування роботи з клієнтом його потреби, вподобання та цілі.

¹⁰ Терапевтичний ефект стосунків клієнта і соціального працівника або їх партнерський характер є невід'ємною частиною допомоги клієнту у досягненні цілей.

¹¹ Кейс-менеджер виходить із того, що індивідуальний досвід клієнта впливає на його взаємодію з фізичним та соціальним оточенням і не може бути розглянутий окремо від загального контексту, усі події в житті клієнта розглядають як такі, що можуть впливати на роботу з випадком.

¹² Замість того, щоб зосереджуватись на патології, кейс-менеджер підтримує стійкість і потенціал клієнта для зростання і розвитку, спираючись на нього у роботі; сильні сторони клієнта можуть бути як внутрішньо особистісними, які виникли в його оточенні, так і такими, що з'явилися як реакція на оточення.

¹³ Соціальний працівник не працює ізольовано, а співпрацює з іншими фахівцями. Колаборація з іншими соціальними працівниками організації та спеціалістами з інших дисциплін — невід'ємна частина процесу управління випадком у кейс-менеджменті.

¹⁴ Кейс-менеджер використовує усе розмаїття підходів для досягнення змін на рівні особи, сім'ї, групи, громади, організації, системи та політики, адвокація для системних змін відіграє ключову роль.

¹⁵ Хоча ці моделі застосовують однакові основні функції (оцінка, планування, об'єднання, моніторинг і підтримка), їх можна розрізнити, виходячи з інших характеристик, ступеня забезпечення послугами, участі клієнтів і залучення кейс-менеджера.

¹⁶ Ця модель є актуальною для людей з проблемами психічного здоров'я, підлітків, які є активними споживачами наркотичних речовин, та бездомних. Один кейс-менеджер може одночасно опрацьовувати до 15 випадків.

На відмінну від моделі інтенсивного втручання, універсальна брокерська модель кейс-менеджменту (*Brokerage / Generalist Model*) означає координацію послуг і сервісів для клієнта. Сутність її — задоволення потреб клієнта і пошук додаткових ресурсів для його життєдіяльності¹⁷ [15, с. 12]. Ця модель продемонструвала значний, однак короткотривалий ефект у роботі з наркозалежними жінками та бездомними [4, с. 85].

Зосереджена на сильних сторонах модель кейс-менеджменту (*Strengths-Based Case Management*) ґрунтується на переконанні, що кожна особистість має достатній внутрішній ресурс для подолання складних життєвих обставин¹⁸ [5, с. 72] і може бути прийнятною для клієнтів, які мають ВІЛ-позитивний статус, та особливо успішна в роботі з ВІЛ-позитивними жінками [17]. Її часто застосовують у роботі з сім'ями у складних життєвих обставинах, та з родинами, що мають проблеми з вихованням дітей і потребують підвищення батьківського потенціалу [6].

Ядром клінічної моделі кейс-менеджменту (*Clinical Case Management*) є стосунки «клієнт — кейс-менеджер», оскільки соціальний працівник виконує роль терапевта. Найчастіше цю модель застосовують у роботі з людьми, що мають розлади психіки (у тому числі і бездомними), клієнтами з проблемами опорно-рухового апарату, особами похилого віку для зменшення кількості випадків госпіталізації¹⁹ [5, с. 72].

Варто зазначити, що етапи роботи кейс-менеджера з клієнтом однакові в усіх моделях: встановлення контакту, оцінювання ситуації клієнта, планування, реалізація плану та моніторинг, оцінювання результатів, завершення [15, с. 17]. Попри значну індивідуалізованість практик кейс-менеджменту (тобто реалізація кейс-менеджменту може здійснюватись по-різному навіть у організаціях, що працюють з однаковими вразливими групами) деякі країни, зокрема США та Австралія, все ж мають стандарти кейс-ме-

¹⁷ Мета моделі — стабілізація стану клієнта. При цьому співпраця клієнта і кейс-менеджера є менш інтенсивною, кейс-менеджер не залучає клієнтів особисто, а працює з тими, хто самостійно звернувся по допомогу. У межах моделі можливе ведення до 35 випадків одним фахівцем, оскільки вона не передбачає безпосереднього надання послуг клієнтові. За досягнення результатів відповідає сам клієнт і конкретні спеціалісти, а не уся мультидисциплінарна команда [15, с. 12].

¹⁸ З огляду на складність пошуку ресурсів можна констатувати, що не усі прогресивні підходи реалізуються у діяльності соціальних служб, громадських, благодійних і волонтерських організацій, тому окрім інноваційних практик роботи з вразливими групами, які функціонують, існують і потенційні інноваційні практики: розроблені, але поки що не застосовані.

¹⁹ Клінічна модель може бути застосована і у роботі з особами, що повернулись із місць позбавлення волі. Фахівці з соціальної роботи розвивають навички клієнта для успішного формування його самостійності та функціонування у суспільстві. Враховуючи значення терапевтичних взаємин між клієнтом і кейс-менеджером, кількість випадків, якими займається один працівник, не може перевищувати 10 [5, с. 72].

неджменту або вимоги, встановлені на національному рівні та розроблені національними асоціаціями соціальних працівників (Національна асоціація соціальних працівників у США та Австралійська асоціація соціальних працівників)²⁰ [16].

Сьогодні у діяльності вітчизняних територіальних центрів надання соціальних послуг передбачено здійснення оцінювання потреб клієнтів і складання індивідуальних планів, але поки що повноцінним кейс-менеджментом ця практика не стала, у зв'язку з тим, що діяльність центрів обмежена наданням чітко встановленого переліку соціальних послуг (а кейс-менеджмент є мультидисциплінарним підходом, оскільки потреби клієнта можуть виходити за межі переліку послуг однієї організації) і зорієнтована більше на групові, ніж на індивідуальні потреби. Крім того, для повноцінного впровадження кейс-менеджменту необхідно здійснити професійну підготовку працівників, що зараз досить складно. Проте можна констатувати, що початок використання кейс-менеджменту як інноваційної практики роботи з вразливими групами в українських державних організаціях, які надають соціальні послуги, вже відбувся завдяки міжнародній підтримці, у тому числі ініціативі «Впровадження підходу «Кейс-менеджмент» у роботі з вимушено переміщеними особами», яка реалізується Програмою розвитку ООН в межах проекту «Швидке реагування на соціальні та економічні проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні», проекту «Підходи до соціальної реформи: від інновації до традиції», що здійснює ЮНІСЕФ від 2016 року, проекту «Підтримка реформи соціального сектору в Україні», яку реалізує також Програма розвитку ООН з 2011 р. за підтримки Міністерства соціальної політики України. З метою запобігання довготривалому безробіттю практику кейс-менеджменту з 2017 р. активно реалізовує Державна служба зайнятості України.

Одним із основних напрямів використання кейс-менеджменту в Україні є робота з ВПО²¹. З огляду на розмаїття потреб і проблем ВПО до них

²⁰ Такими стандартами визначено етичні норми, якими керуються кейс-менеджери, зміст та обсяг послуг у межах стандарту, необхідна кваліфікація працівників, норми стосовно планування та впровадження послуг, міждисциплінарної та міжорганізаційної співпраці, здійснення адвокації та фіксації випадку, робочого навантаження працівників і удосконалення практики [16].

²¹ Ця цільова група характеризується множинними потребами (матеріальними, соціальними, житловими, юридичними, освітніми, медичними). На вразливість ВПО можуть впливати і такі фактори: дискримінація через статус ВПО, відсутність можливості працевлаштування та забезпечення достатнього рівня проживання, ризик потрапляння у ситуацію торгівлі людьми, наявність хронічних захворювань. Водночас ВПО мають низку джерел стресу, що може призвести до погіршення соціального самопочуття та емоційного стану: тривале перебування в місцях, де існувала реальна загроза життю, віддаленість від постійного місця проживання; відсутність розуміння та (чи) підтримки державних чиновників та (чи) урядовців; упередження і во-

застосовують усі чотири моделі кейс-менеджменту, однак найбільш вдалими визнано застосування зосередженої на сильних сторонах та універсальної брокерської моделей. Розглянемо практику використання кейс-менеджменту у роботі з ВПО на прикладі конкретної організації.

«Світло надії» — благодійна організація, яка працює у м. Полтава з 1999 року. Її діяльність охоплює різні вразливі групи : ВІЛ-інфіковані особи, жінки у складних життєвих обставинах, наркозалежні особи, бездомні та звільнені з місць позбавлення волі особи, особи, що постраждали від насильства, особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи. За сприяння ПРООН «Світло надії» втілює у своїй практиці метод кейс-менеджменту у роботі з ВПО²². Організація розробила та подала обласну Комплексну програму допомоги внутрішнім переселенцям на 2015 р. Кейс-менеджери «Світло надії» забезпечують індивідуальні консультації для ВПО, допомагають із вирішенням побутових питань, а також поширюють гуманітарну допомогу від ПРООН [18, с. 30]. Працівники організації, застосовуючи метод кейс-менеджменту²³ у роботі з ВПО, працюють за стандартною для методу схемою²⁴.

рожість за ознакою етнічної приналежності, релігії, політичних поглядів і мови спілкування; обмеженість доступу до культурних та (чи) релігійних установ; безробіття чи неповна зайнятість; важкодоступність медичних послуг та освіти [5, с. 72].

²² Організація налагодила роботу ряду консультаційних центрів у Миргороді, Комсомольську, Полтаві та Кременчузі та реалізувала ведення 1571 випадків ВПО у 2015 році. «Світло надії» здійснює координацію та поширення гуманітарної допомоги, проведення масштабної інформаційної кампанії (інформування про можливість соціальної адаптації, важливість підтримки та толерантності один до одного) [18, с. 30].

²³ Реалізація методу кейс-менеджменту в роботі з ВПО у благодійній організації «Світло надії» відбувається шляхом надання даній вразливій категорії послуг кейс-менеджерів у вирішенні соціально-побутових питань; послуг денного центру перебування дітей; індивідуальних консультацій; надання гуманітарної допомоги; сприяння у відновленні документів; надання транзитного житла (за наявності місць у Центрі адаптації); надання тимчасової реєстрації за адресою Центра адаптації; сприяння у пошуку тимчасового житла і у працевлаштуванні [18, с. 30].

²⁴ Етапи схеми: 1) опис випадку — збір інформації про ВПО: життя (ПІБ, вік, сімейний стан, попереднє місце проживання, освіта, зайнятість); проблеми; стан здоров'я (опис здійснюється зі слів клієнта та спостережень консультанта); 2) аналіз випадку: оцінювання проблем (усвідомлених і неусвідомлених), потреб, ресурсів клієнта і організації, куди звернувся клієнт; 3) розробка індивідуального плану допомоги, який передбачає підбирання послуг та їх постачальників, складання і погодження індивідуального плану дій, визначення періодичності консультацій, укладання угоди, підписання поінформованої згоди; 4) виконання плану, яке забезпечують: самостійні дії клієнта щодо виконання індивідуального плану та/або супровід, переадресація клієнта, періодичні робочі зустрічі клієнта і фахівця, що веде випадок (кейс-менеджера), моніторинг виконання пунктів індивідуального плану (за необхідності — його перегляд і корегування); 5) завершення роботи, тобто закінчення відносин з клієнтом, аналіз результатів або за необхідності — складання нового індивідуального плану [18, с. 30—31].

Очевидно, що досвід організації «Світло надії» у кейс-менеджменті становить практичний і науковий інтерес у контексті формування й впровадження інноваційних практик роботи з уразливими групами і може бути використаний для надання подібних послуг іншими організаціями, що працюють з ВПО. Ця практика вже довела свою ефективність.

Завдяки орієнтації на індивідуалізованість кейс-менеджмент може стати одним із основних інструментів упровадження адресних програм соціальної підтримки, які так само тяжіють до індивідуального підходу у роботі з вразливими групами. До вразливих груп належать і ВПО, значна частина яких не мають джерел доходів для забезпечення достатнього рівня життя собі та своїм родинам, а отже є бідним населенням. Кейс-менеджмент допомагає цим особам не лише долати побутові труднощі, а й знаходити роботу, яка стає джерелом доходу. Цей метод, як зазначено вище, використовує у роботі і Державна служба зайнятості.

Інтегровані соціальні служби — це комплекс спеціалізованих соціальних служб, що створюються відповідно до потреб членів громади, реалізують певні напрями соціальної роботи, орієнтовані на надання адресної допомоги особам (часто сім'ям і дітям) у подоланні складних життєвих обставин на основі інтегрованого підходу (тобто такого способу ставлення до індивіда та ведення справ стосовно нього, у разі застосування якого не тільки індивід адаптується до громади, але й громада робить необхідні кроки, докладает певних зусиль, аби пристосуватися до нього) [7, с. 70—71]. У діяльності інтегрованої соціальної служби усі установи²⁵, що входять до її складу, зберігають свою автономність, оскільки ідея інтегрованого підходу базується не на злитті служб, а на пошуку оптимального шляху для партнерства у забезпеченні покращення становища вразливих груп у громаді, країні. Окрім потенційного зростання ролі громади у наданні вразливим

²⁵ Деякі дослідники вказують на існування певного узагальненого алгоритму налагодження роботи інтегрованих соціальних служб [10; 11, с. 104]: вивчення ситуації в громаді — аналіз проблем і потреб у громаді, обґрунтування доцільності створення комплексу спеціалізованих соціальних служб, їх кількості; визначення цільових груп клієнтів спеціалізованих соціальних служб; визначення мети, завдань і пріоритетних напрямів роботи спеціалізованих соціальних служб, переліку послуг; окреслення кола партнерів із числа державних і неурядових організацій і налагодження з ними тісної взаємодії; вирішення організаційних питань (зокрема створення «єдиного вікна звернень»), матеріально-фінансове та ресурсне забезпечення; планування роботи; укомплектування служб кадрами тощо; проведення інформаційної кампанії з метою інформування населення про створення та роботу комплексу спеціалізованих соціальних служб, перелік послуг, можливості їх отримання, а також виявлення потенційних клієнтів служб тощо; здійснення основної діяльності — надання послуг (проведення початкової оцінки, ведення випадку, моніторинг та оцінювання результату ведення випадку); моніторинг та оцінювання діяльності кожної спеціалізованої соціальної служби, а також інтегрованих соціальних служб загалом.

групам соціальних послуг, головними причинами, що зумовлюють необхідність створення інтегрованих соціальних служб, є відсутність комплексності у наданні соціальних послуг державними і недержавними організаціями та недостатній рівень співпраці між ними, незрозумілість для громадян і недостатня прозорість взаємодії різних державних служб, пов'язаних із наданням соціальних послуг, потреба у підвищенні якості соціальних послуг, складовою чого є оперативність роботи спеціалістів. Загальною метою функціонування інтегрованих соціальних служб є гарантований захист прав клієнтів, який конкретизується в системі комплексного надання різних видів соціальних послуг, матеріальної допомоги, здійсненні соціального обслуговування, профілактичній роботі й реабілітації дітей і сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах [7, с. 73]. До ключових завдань інтегрованих соціальних служб належать: забезпечення послідовності та прозорості дій у процесі надання соціальних послуг; одночасне запровадження комплексного, особистісно орієнтованого, індивідуального підходів у наданні соціальних послуг [9, с. 194].

Діяльність інтегрованих соціальних служб здійснюється шляхом функціонування спеціалізованих соціальних служб як структурних підрозділів, що реалізують соціальні послуги на рівнях: громади (акції, рекламно-інформаційні кампанії, масові освітньо-виховні та профілактичні заходи тощо); групи (школа усвідомленого батьківства; тренінги; волонтерські групи тощо); клієнта (консультації, бесіди, інформації тощо) [7, с. 80]. Методами роботи соціальних служб є бесіда, інтерв'ю, анкетування, тестування, переконання, стимулювання, навчання, особистий приклад, надання натуральної та грошової допомоги, встановлення пілг, підготовка запитів, листів, клопотань, звернень, організація зустрічей, груп взаємопідтримки, представлення інтересів клієнта, направлення клієнта до інших установ, відвідування сім'ї тощо [10].

Вирішальним фактором, який впливає на ефективність функціонування інтегрованих соціальних служб, є підтримка місцевих органів влади (виконавчих органів та органів самоврядування). Дані органи, по-перше, є найбільш близькими до отримувачів соціальних послуг — членів громади і відносно добре поінформованими про їхні потреби, по-друге, вони реалізують загальнодержавну соціальну політику на місцевому рівні, що спрямовується на підтримку вразливих верств, і, по-третє, вони визначають доцільність створення таких служб у своїх громадах і ухвалюють відповідні рішення. Крім того, саме місцеві органи влади у багатьох випадках створюють, координують, планують соціальні послуги на підвідомчій території та здійснюють моніторинг цих послуг. На часі розробка єдиної моделі інтегрованих соціальних служб у громаді, яка допоможе місцевим органам влади у разі потреби оперативно створювати інтегровані соціальні служби та сприятиме підвищенню професійного рівня соціальної роботи, якості соціальних

послуг і раціональності використання коштів для допомоги вразливим групам.

Нині основним полем діяльності інтегрованих соціальних служб в Україні є робота з соціально вразливими дітьми та родинами ²⁶. Діяльність інтегрованих соціальних служб для дітей і сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, побудована на загальних принципах надання соціальних послуг ²⁷ з урахуванням специфіки груп отримувачів, а саме: пріоритет інтересів дитини, гуманність, комплексність, адресність і доступність, застосування оцінки і аналізу потреб дитини або родини, їхня участь у плануванні послуг та ухваленні рішень. Експерти наголошують, що з огляду на поширення явища соціальної вразливості серед сімей із дітьми та пов'язану з цим значну потребу в послугах соціального супроводу, важливо забезпечити їх належні якість та ефективність. Передумови для цього: належне оцінювання потреб у послугах із боку соціально вразливих сімей із дітьми, дотримання стандартів якості, налагоджена система обліку, система моніторингу та оцінювання, ефективний механізм фінансування [1, с. 669].

Ядром інтегрованої соціальної служби для дітей і сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, як правило, є центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, який об'єднує спеціалізовані служби, зокрема службу супроводу сімейних форм виховання (ССФВ), службу раннього втручання (СРВ), службу супроводу дітей, які перебувають у конфлікті з законом (ССДКЗ), службу реінтеграції та соціалізації вихованців інтернатних закладів (СРС), службу підтримки сім'ї (СПС) ²⁸.

²⁶ Отримувачами послуг цих служб є сім'ї та діти, що опинились у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно подолати їх, зокрема діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, вихованці інтернатних закладів та їх випускники (віком до 23 років); вихованці шкіл та училищ соціальної реабілітації, виховних колоній; діти, що перебувають у притулках для неповнолітніх служби у справах дітей, центрах соціально-психологічної і медико-соціальної реалізації.

²⁷ Інтегровані служби для дітей і сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, покликані втілювати комплексний та індивідуальний підхід у наданні соціальних послуг дітям і родинам, які мають потребу в допомозі одразу кількох служб, забезпечити належну послідовність дій під час такого обслуговування відповідно до повноважень кожної сторони, яка бере участь в обслуговуванні. Принципи роботи та завдання інтегрованих соціальних служб для дітей і сімей реалізуються на основі таких стратегій роботи [16]: підтримка сімей з дітьми, формування засад відповідального батьківства; раннє виявлення та подолання причин, що породжують сімейне неблагополуччя; запобігання вилученню дитини із сім'ї; розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; реінтеграція та соціалізація вихованця інтернатного закладу.

²⁸ Це не повний перелік служб, які у разі потреби можуть бути організовані у межах такої інтегрованої служби. Так, центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у ході надання соціальних послуг вразливим громадянам може співпрацювати з територіальними центрами надання соціальних послуг, юридичними консультаціями, на-

У структурі Міністерства соціальної політики України функціонує Управління інтегрованих соціальних послуг, яке опікується розвитком соціальних послуг для дітей і сімей, осіб з інвалідністю та громадян похилого віку, однак робота управління розпочалась не так давно. Перші кроки зі створення інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей в Україні реалізовано ще у 2005—2007 рр. благодійною організацією «Кожній дитині» за сприяння Європейської комісії у межах проекту програми ТАСІС «Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей». Тоді досвід створення інтегрованих соціальних служб отримали громади Київської області. Головна мета проекту полягала у зменшенні кількості дітей, які перебувають у інтернатних закладах Київської області, шляхом розробки та впровадження інтегрованих соціальних служб, здатних забезпечувати ефективну підтримку та соціальний супровід соціально незахищених сімей з дітьми. У ході реалізації проекту розроблено і реалізовано пакет соціальних послуг для вразливих сімей і дітей²⁹ [19].

Водночас можна стверджувати, що попри успішність даного проекту у 2008—2016 рр. інтегровані соціальні служби в Україні не набули достатнього поширення і на сьогодні є лише однією з інноваційних практик. Масштабне повернення до ідеї створення інтегрованих соціальних служб відбулось у 2017 р., коли Міністерство соціальної політики України за під-

віль з комунальними службами. Кількість і напрями діяльності спеціалізованих служб у межах інтегрованої соціальної служби для дітей та сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, визначається потребами цих громадян і можливостями громади задовольнити ці потреби.

²⁹ Ці послуги надані соціальними працівниками центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, у тому числі службою раннього втручання та службою підтримки сім'ї у 35 районах, службою альтернативних форм виховання у 21 районі та інтегрованими соціальними службами у трьох районах. На момент виконання проекту на 63 % (тобто зі 103 у 2005 р. до 279 наприкінці лютого 2007 р.) відбулось збільшення кількості соціальних працівників, взятих на роботу до центрів соціальних послуг для сім'ї, дітей та молоді у районах, містах і селах. Увагу приділено і підвищенню професійного рівня соціальних працівників. Так, до лютого 2007 року відбулось 39 тренінгів, у яких взяло участь 1349 осіб. Протягом 2006 року соціальні працівники забезпечили соціальний супровід сімей з метою запобігти 43 % потенційних відмов від дітей. Йдеться про 44 випадки, де матері виявили бажання відмовитись від батьківських прав щодо немовлят. Ці діти потенційно могли б потрапити до державних інституцій, однак зі своїми матерями. Проект має й інші досягнення, зокрема: 174 дитини з інтернатних закладів реінтегровані до своїх сімей або сімей їхніх родичів, чи залучені до альтернативних форм сімейного виховання; завдяки проекту створено 21 прийомну сім'ю, куди влаштовано 31 дитину. Загалом можна констатувати високу успішність проекту: на 50 % зменшено кількість дітей, влаштованих в інтернатні заклади (в конкретизованих цілях проекту було передбачено зниження на 15 %). 2005 року 293 дитини влаштовані до інтернатних закладів у Київській області, а 2006 року ця кількість суттєво зменшилась (151 дитина) [18].

тримки проекту Світового банку «Модернізація системи соціальної підтримки населення» почало реалізацію пілотних проектів щодо запровадження інтегрованої моделі адміністрування надання послуг з соціальної підтримки населення та захисту прав дітей в діяльності об'єднаних територіальних громад. 2017 року у 40 пілотних територіальних громадах організовано навчання персоналу та облаштовано комп'ютерами 172 робочих місця спеціалістів структурних підрозділів з питань соціального захисту населення, служб у справах дітей і фахівців з соціальної роботи [20]. Міністерство соціальної політики України спільно зі Світовим банком і ЮНІСЕФ забезпечили пілотування 39 сільських та селищних ОТГ для впровадження нової інтегрованої моделі надання соціальних послуг громадянам на базовому рівні — рівні територіальної громади. При цьому створені у пілотних регіонах центри надання інтегрованих соціальних послуг функціонують за принципом адресності та комплексності. Під одним дахом зосереджено представників різних структур соціального захисту та надавачів послуг кейс-менеджерів, які надають послуги за рахунок коштів Державного бюджету України та Державної служби зайнятості України [21].

Інтегровані соціальні послуги (здебільшого для дітей і сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах) реалізуються і в межах згаданого вище проекту «Підходи до соціальної реформи: від інновації до традиції». Пілотним регіоном проекту у 2016—2017 рр. стало м. Одеса. Установи, що надають соціальні послуги в Одесі, представлені: департаментом праці та соціальної політики Одеської міської ради з його структурними підрозділами; чотирма управліннями соціального захисту населення; управлінням реалізації міських соціальних програм; управлінням праці; комунальними установами: чотирма територіальними центрами соціального надання соціальних послуг м. Одеса; Міським центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; Міським центром обліку бездомних громадян; Міським центром гуманітарної допомоги, інформаційного та господарського забезпечення; Центром матері і дитини; Центром реабілітації осіб з вадами психофізичного розвитку; Міським центром реінтеграції осіб без певного місця проживання [22]³⁰. Сьогодні інтегровані соціальні служби активно розвиваються у багатьох містах України³¹. Такі служби

³⁰ З метою отримання максимальної кількості соціальних послуг в одному приміщенні, постійного поліпшення їхньої якості, забезпечення відкритості та прозорості 2 вересня 2017 року відкрито фронт-офіс Центру інтегрованих соціальних послуг на базі будівлі мерії. Фактично центр є ядром інтегрованої соціальної служби, він об'єднує діяльність установ, які надають соціальні послуги в Одесі.

³¹ Програму надання інтегрованих соціальних послуг з питань сім'ї, дітей та молоді, попередження насильства в сім'ї та протидії торгівлі людьми на 2018—2020 рр. має і м. Луцьк [23]. Важливі кроки щодо впровадження інтегрованих соціальних служб здійснюються також у м. Умань. За сприяння проекту Програми Розвитку ООН

здатні охопити більшість отримувачів соціальних послуг. Особливу цінність інтегровані соціальні служби становлять для віддалених від районних центрів сільських громад.

Треба зауважити, що перспективним напрямом розвитку обох інноваційних практик (інтегрованих соціальних служб і кейс-менеджменту) є механізм державно-приватного партнерства. Він є доцільним під час пошуку ресурсів для реалізації інноваційних практик. Зокрема, у випадку з функціонуванням інтегрованих соціальних служб може йтися про надання партнером із приватного сектору приміщень для роботи служб в оренду на пільгових умовах або безоплатно. Також припустима участь приватного сектору у конкурсах з облаштування таких приміщень або тендерах щодо закупівель для інтегрованих соціальних служб товарів і послуг, необхідних для соціальної роботи у громаді. У випадку з кейс-менеджментом може йтися про залучення роботодавців до надання послуг безробітним, приватних психологів для надання психологічної допомоги, власників хостелів та інших житлових приміщень для вирішення проблеми тимчасового розміщення осіб, які цього потребують. Загалом механізм державно-приватного партнерства пропонує широкі можливості у роботі з вразливими групами, тому у контексті подальших досліджень інноваційних практик соціальної роботи його вивчення виглядає досить

«Підтримка реформ соціального сектору в Україні» у місті почав працювати підхід «єдиного вікна» з надання соціальних послуг населенню. Уманська міська рада першою в державі шляхом реорганізації приєднала до управління праці та соціального захисту населення міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (рішення міської ради від 26.12.2014 № 2.5-65/6). У результаті створено єдиний центр соціальних послуг [8]. Від вересня 2018 р. у 10-ти пілотних об'єднаних територіальних громадах і двох містах Східної України вже згаданим консорціумом, утвореним ЮНІСЕФ, компанією *Oxford Policy Management* та благодійною організацією «Кожній дитині» за фінансової підтримки Європейського Союзу реалізується проєкт «Впровадження моделі інтегрованих соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах» [24]. Між організаціями консорціуму та громадами — Іллінівською, Миколаївською, Соледацькою ОТГ, Бахмутською та Дружківською міськими радами Донецької області; Новопокровською та Троїцькою ОТГ Луганської області; Томаківською ОТГ Дніпропетровської області; Преображенською ОТГ Запорізької області; Малинівською ОТГ Харківської області — підписано Меморандуми про наміри та взаємодію щодо впровадження моделі інтегрованих соціальних послуг. У ході проєкту планується здійснити аналіз забезпечення прав дитини та соціально-демографічного стану громад, визначити потреби кожної конкретної громади у соціальних послугах, розробити і впровадити модель управління наданням соціальних послуг населенню громад, визначити потреби у навчанні спеціалістів соціальної сфери та провести відповідні тренінги, організувати форуми громад, спрямовані на обговорення актуальних пріоритетних напрямів розвитку соціальних послуг для дітей, сімей та молоді з усіма місцевими зацікавленими сторонами та організаціями громадянського суспільства [8].

плідним³². Описані інноваційні практики можуть бути інтегровані і у політику подолання наслідків пандемії коронавірусної хвороби. Так, на законодавчому рівні може бути введене «право на короткострокове отримання соціальних послуг для осіб, що постраждали від коронавірусної хвороби». Таким правом у випадку хвороби могли б скористатись особи, які доглядають за родичами, нездатними до самообслуговування, пенсіонери, що проживають самотньо і раніше не звертались до соціальних служб (або не мали права на соціальні послуги), сім'ї з дітьми, які тимчасово не мають можливості здійснювати догляд за дітьми через хворобу батьків. Період надання таких послуг повинен становити 1—2 місяці, а їх надавачем може стати інтегрована соціальна служба, яка, користуючись методом кейс-менеджменту, здатна визначити потреби отримувачів і обрати ефективний шлях роботи з ними.

Висновки. Формування інноваційних практик соціальної роботи з уразливими групами має спільний алгоритм, проте самі практики складно узагальнити. Очевидно, що дві найпоширеніші практики роботи з вразливими групами в Україні — кейс-менеджмент та інтегровані соціальні служби, розвивались відповідно до описаного алгоритму. Після виявлення недостатності наявних практик і ресурсів для вирішення ряду проблем вразливих груп з'явилися ідеї звернення до популярних у розвинених країнах ідей мультидисциплінарного підходу та інтеграції кількох важливих служб в одну. Наступний етап алгоритму — оцінка потреб отримувачів, у кожному конкретному випадку дає змогу зрозуміти, як повинна бути організована інтегрована соціальна служба у конкретній громаді та які саме моделі кейс-менеджменту прийнятні у кожному випадку. Успіху сформованих моделей сприяла їх ефективність і порівняно невисока вартість. Нинішня реформа місцевого самоврядування в Україні, у ході якої частина функцій у сфері надання соціальних послуг може бути передана на рівень громади, актуалізувала необхідність налагодження роботи інтегрованих служб як однієї з ключових інноваційних практик роботи з уразливими групами. Фактично інтегрована служба для громадян означає можливість отримання доступу одразу до кількох ключових служб у разі звернення лише до одної. Застосування кейс-менеджменту у роботі з вразливими групами позитивно впливає на життєстійкість цих груп шляхом формування та виконання індивідуальних планів. Для підвищення життєстійкості вразливих груп найдоцільнішою є зосереджена на сильних сторонах модель кейс-менеджменту. Завдяки роботі кейс-менеджерів вразливі особи та родини навчаються са-

³² Предметом подальших досліджень можуть стати і менш поширені в Україні практики інноваційної роботи з вразливими групами: короткострокове проживання дітей, позбавлених батьківської опіки, у фостерних сім'ях і залучення отримувачів до зовнішнього оцінювання якості соціальних послуг.

можливо долати власні проблеми (зокрема фінансові) і отримують доступ до важливих ресурсів. Велике значення кейс-менеджмент має для роботи з сім'ями з дітьми, що опинились у складних життєвих обставинах (особливо родинami ВПО). Найчастіше батьки, що звернулись до кейс-менеджерів з множинними проблемами, такими як відсутність доходів, безробіття, потреба у гуманітарній та медичній допомозі, отримують підтримку і у вихованні дітей. На значний соціальний ефект у майбутньому можна сподіватись від поєднання двох інноваційних підходів, тобто реалізації кейс-менеджменту інтегрованими соціальними службами для забезпечення максимальної ефективності надання соціальних послуг у громаді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макарова О.В., Черенько Л.М. Соціальні послуги для сімей з дітьми: нові виклики та напрямки вдосконалення. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 10. С. 697—700.
2. Новиков В.Н. Совершенствование финансирования социальной инфраструктуры на основе новых бюджетных технологий. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1. С. 121—132. <https://doi.org/10.15407/dse2014.01.12>
3. Barker R. The social work dictionary. [5th ed.]. Washington, DC: NAWA Press, 2003. 493 p.
4. Vanderplasschen W., Wolf J., Rapp R.C., Broekaert E. Effectiveness of Different Models of Case Management for Substance-Abusing Populations. *Journal of Psychoactive Drugs*. 2007. № 39 (1). P. 81—95.
5. Савчук О.М., Галай А.О. Кейс-менеджмент у роботі з внутрішньо переміщеними особами. *Наукові записки НАУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2016. 188. С. 70—74.
6. Pattoni L. Strengths-based approaches for working with individuals. *Insights. Institute for research and innovation in social services*. 2012. 6. P. 45—54.
7. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: Навч.-метод. комплекс / За ред. І.Д. Звереві, Ж.В. Петрович. Київ: Фенікс, 2007. 528 с.
8. Кучер Г. Створення оптимальної моделі надання соціальних послуг у громаді в умовах децентралізації (на прикладі м. Умань). *Social Work and Education*. 2016. 3, № 2. С. 15—25.
9. Попик Ю. Організація діяльності інтегрованих соціальних служб в територіальних громадах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2016. Вип. 2. С. 193—196.
10. Світлична Т.В. Розвиток інтегрованих соціальних служб як інноваційної моделі надання соціальних послуг населенню. *Державне будівництво*. 2009. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_29 (дата звернення: 18.03.2020).
11. Інноваційні моделі соціальних послуг. Проекти Українського фонду соціальних інвестицій/ За ред. Н.В. Кабаченко. Київ, 2006. 320с.
12. Інноваційні моделі соціальних послуг. Проекти Українського фонду соціальних інвестицій. Т. 2 / За ред. Н.М. Шкуратової. Київ, 2007. 159 с.
13. Інноваційні моделі соціальних послуг. Проекти Українського фонду соціальних інвестицій. Т. 3 [Авт. кол.: Бондарчук Л.В., Дума Л.П., Кабаченко Н.В. та ін.; За ред. Шкуратової Н.М.]. Київ, 2007. 320 с.
14. Звонар В.П. Особливості реалізації в Україні соціального замовлення як моделі державно-приватного партнерства (на матеріалах Волинської області). *Проблеми*

- позвищення ефективности функціонування підприємств різних форм соб-
ственности. Донецьк, 2009. Вып. 2, т. 1. С. 117—128.
15. Гусак Н.Є. Кейс-менеджмент внутрішньо-переміщених осіб: методичні рекомен-
дації. Київ, 2015. 62 с.
 16. NASW Standards for Social Work Case Managemen (2013) / National Association for
Social Workers, 2013. 62 p. URL: <https://www.socialworkers.org/LinkClick.aspx?fileticket=acrzqmEfhlo%3D&portalid=0> (дата звернення: 20.03.2020).
 17. Strengths-Based Case Management: A Manual for HIV-Positive Women Working as Peer
Case Managers. URL: <http://sgdwebsites.com/clients/wHealth/wp-content/uploads/2013/09/wHEALTH-Manual-FINAL.pdf> (дата звернення: 20.03.2020).
 18. Практики громадських ініціатив. Допомога та підтримка внутрішньо переміще-
них осіб в Україні / Проєкт ПРООН «Оперативне реагування на соціальні та еко-
номічні потреби ВПО в Україні». Київ, 2015. 46 с.
 19. Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей. Проєкт ЄС.
Звіт про результати діяльності за період 29 грудня 2006 р. — 29 березня 2007 р. /
Консорціум «Кожній дитині». URL: http://archive.p4ec.org.ua/upload/library/pdf/Progress%20Report_ukr.rar (дата звернення: 20.03.2020).
 20. У Мінсоцполітики обговорили питання модернізації системи соціальної підтрим-
ки населення. *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/9216> (дата
звернення: 17.03.2020).
 21. Створення мережі центрів надання адміністративних послуг у форматі «Прозо-
рий офіс». / Асоціація сільських, селищних рад та об'єднаних громад України. URL:
[https://assogu.org.ua/stvorenniya-merezhi-tsentriv-nadannya-administratyvnyh-poslug-
u-formati-prozoryj-ofis/](https://assogu.org.ua/stvorenniya-merezhi-tsentriv-nadannya-administratyvnyh-poslug-u-formati-prozoryj-ofis/) (дата звернення: 18.03.2020).
 22. В Одесі впроваджують інтегровану систему соціальних послуг. *Офіційний сайт
міста Одеса*. URL: <https://www.omr.gov.ua/ua/news/217091> (дата звернення: 17.03.2020).
 23. Про затвердження Програми надання інтегрованих соціальних послуг з питань
сім'ї, дітей та молоді, попередження насильства в сім'ї та протидії торгівлі людьми
на 2018—2020 роки: рішення міської ради м. Луцьк від 29.11.2017 № 34/12. URL:
[https://www.lutskrada.gov.ua/documents/pro-zatverdzhennya-programy-nadannya-
integrovanyh-socialnyh-poslug-z-pytan-simy-ditey](https://www.lutskrada.gov.ua/documents/pro-zatverdzhennya-programy-nadannya-integrovanoyh-socialnyh-poslug-z-pytan-simy-ditey) (дата звернення: 19.03.2020).
 24. 12 громад розпочнуть впровадження моделі інтегрованих соціальних послуг.
Партнерство «Кожній дитині». URL: http://www.p4ec.org.ua/ua/news_article/1296
(дата звернення: 20.03.2020).

REFERENCES

1. Makarova, O.V. & Cherenko, L.M. (2016). Social services for the families with children:
new challenges and areas of the improvement. *The global and national problems of eco-
nomic*, 10, 697-700 [in Ukrainian].
2. Novikov, V.N. (2014). Improving financing of social infrastructure on the basis of new
budgetary technologies. *Demography and social economy*, 1, 121-132. <https://doi.org/10.15407/dse2014.01.121> [in Russian].
3. Barker, R. (2003). *The social work dictionary*. Washington. DC: NAWS Press.
4. Vanderplasschen, W., Wolf, J., Rapp, R. & Broekaert, E. (2007). Effectiveness of Different
Models of Case Management for Substance-Abusing Populations. *Journal of Psychoactive
Drugs*, 39(1), 81-95.
5. Savchuk, O.M. & Galay A.A. (2016). Case-management in work with internally displaced
persons. Scientific notes of NaUKMA. *Pedagogical, psychological sciences and social work*,
Vol. 188, 70-74 [in Ukrainian].

6. Pattoni, L. (2012). Strengths-based approaches for working with individuals Insights. *Institute for research and innovation in social services*, Vol. 16, 45-54.
7. Zvereva, I. D. & Petrochko, Zh. V. (Eds.). (2007). *Integrated social services: theory, practice, innovation: Educational and methodical complex*. Kyiv: Phoenix [in Ukrainian].
8. Kucher, H. (2016). Creating an optimal model of social services in the community under decentralization (based on Uman). *Social Work and Education*, Vol. 3, 2, 15-25 [in Ukrainian].
9. Popyk, Yu. Organization of Integrated Social Services in Territorial Communities (2016). *Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Pedagogy. Social work*, 2, 193-196 [in Ukrainian].
10. Svitlychna, T.V. (2009). Development of integrated social services as an innovative model of providing social services to the population. *State Construction*, 1 [in Ukrainian].
11. Kabachenko, N. (Eds.). (2006). *Innovative models of social services*. Projects of the Ukrainian Social Investment Fund. Kyiv: VIPOL [in Ukrainian].
12. Shkuratova, N. (Eds.). (2007). *Innovative models of social services*. Projects of the Ukrainian Social Investment Fund. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
13. Shkuratova, N. (Eds.). (2007). *Innovative models of social services*. Projects of the Ukrainian Social Investment Fund. Vol. 3. Kyiv [in Ukrainian].
14. Zvonar, V.P. (2009). Features of social order implementation in Ukraine as a model of public-private partnership (based on Volyn region materials). *Problems of increase of efficiency of functioning of enterprises of different forms of ownership*, Vol. 1, 2, 117-128 [in Ukrainian].
15. Gusak, N. E. (2015). *Case management of internally displaced persons: guidelines*. Kyiv [in Ukraine].
16. NASW Standards for Social Work Case Management (2013). <https://www.socialworkers.org/LinkClick.aspx?fileticket=acrzqmEfhlo%3D&portalid=0>
17. *Strengths-Based Case Management: A Manual for HIV-Positive Women Working as Peer CaseManagers*(2013).<http://sgdwebsites.com/clients/wHealth/wp-content/uploads/2013/09/wHEALTH-Manual-FINAL.pdf>
18. *Practices of community initiatives* (2015). Assistance and support for internally displaced persons in Ukraine. Kyiv. UNDP Project “Responsive to the Social and Economic Needs of IDPs in Ukraine” [in Ukrainian].
19. EU project “Development of integrated social services for vulnerable families and children”. Performance report for the period December 29, 2006 (2007). http://archive.p4ec.org.ua/upload/library/pdf/Progress%20Report_eng.rar [in Ukrainian].
20. *The Ministry of Social Policy discussed the modernization of the system of social support for the population* (2018). <https://decentralization.gov.ua/news/9216> [in Ukrainian].
21. *Establishment of a network of administrative service centers in the format “Transparent Office”* (2018). <https://assogu.org.ua/stvorennnya-merezhi-tsentriv-nadannya-administratyvnyh-poslug-u-formati-prozoryj-ofis/> [in Ukrainian].
22. *An integrated system of social services is being implemented in Odessa* (2019). <https://www.omr.gov.ua/ua/news/217091> [in Ukrainian].
23. *Decision of the City Council “On approval of the Program for providing integrated social services on family, children and youth, prevention of domestic violence and combating trafficking in human beings for 2018-2020” from 29.11.2017 № 34 / 12* (2017). Lutsk. <https://www.lutskrada.gov.ua/documents/pro-zatverdzhennya-programy-nadannya-integrovanyh-socialnyh-poslug-z-pytan-simyi-ditey> [in Ukrainian].
24. *12 communities will start implementing the integrated social services model* (2018). http://www.p4ec.org.ua/en/news_article/1296 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.03.2020.

Yu. V. Horemykina, PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: refer5718@gmail.com
ORCID 0000-0003-1580-7993

INNOVATIVE SOCIAL WORK PRACTICES FOR VULNERABLE GROUPS OF THE POPULATION IN UKRAINE

This article is devoted to the issues of formation and functioning of innovative social work practices in Ukraine. Its purpose is to highlight the best examples of innovative social work practices for vulnerable groups in the country and to analyze the possibilities for their further application. The relevance of the study, on the one hand, is conditioned by the humanization of approaches to building relationships between the individual and the social protection system, the appearance at the state level of the requirements for the quality of social services, which are reflected in the activities of social services, creating certain new models of work with socially vulnerable groups of citizens, and on the other hand it is conditioned by the severity and unresolvedness of a number of social problems related to the social protection of vulnerable populations. Such general scientific methods as generalization and analogies logical analysis are used for realization of the purpose. Innovative practices are practices in the field of social work practices for vulnerable groups, which have emerged as new ways of meeting the urgent needs of social service clients and aiming to achieve the most effective result both in solving the problems of individuals in need and social problems in general. The author proposes the algorithm for the formation of innovative social work practice, which covers all stages from the identification of the need for such practice to the beginning of the functioning of an innovative practice. It is found that case management and integrated social services are the most widespread among innovative practices in the field of social work in Ukraine. The article analyzes the specifics of both innovative practices and identifies and justifies the ways of their further development. Both practices have proven their effectiveness and flexibility in solving specific social problems, and therefore the possibilities of their application (including in the newly created territorial communities) are expected to be expand in the future. Combined, these practices are able to ensure the high efficiency of the domestic social service delivery system.

Keywords: social work, innovative practices, case management, integrated social services.

Cite: Khmelevska, O. M. (2020). Educational Novations: Scaling Up and Institutional Practices. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 114-131.

УДК [303.425/.8/.732]:37

JEL CLASSIFICATION: Z00, I29

О.М. ХМЕЛЕВСЬКА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kh_o@ukr.net

ORCID 0000-0002-6982-1312

ОСВІТНІ НОВАЦІЇ: МАСШТАБУВАННЯ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ПРАКТИКИ

Одним зі шляхів покращення якості освіти в Україні є впровадження освітніх новацій, ефективність та значущість яких доведено на рівні пілотних проєктів, програм, практик, у тому числі у інших країнах. Для цього доцільно скористатися прикладним потенціалом концепції масштабування, яка допомагає обґрунтувати структуру і алгоритм взаємопов'язаних дій на різних інституційних та управлінських рівнях.

Актуальність статті обумовлена тим, що нині на міжнародному рівні масштабування у сфері освіти перебуває під впливом міждисциплінарних розвідок і швидкого накопичення емпіричних даних у нових сферах освітньої діяльності, зокрема з питань сталого розвитку, а серед вітчизняних науковців і фахівців цю тематику досі недооцінено. Це зумовлює доцільність узагальнення концептуальних рамок та інституційних практик масштабування для подальшої концептуалізації його процесу.

Мета статті — формулювання багатовимірної концептуалізації масштабування освітніх новацій з урахуванням сучасних теоретичних та емпіричних досліджень масштабування у соціально значущих сферах, а також логіки узгодженості ключових компонентів, процесів і результатів масштабування.

Новизну дослідження засвідчує те, що дістала подальшого розвитку багатовимірна концептуалізація масштабування освітніх новацій, де як об'єкт масштабування запропоновано розглядати новацію, оскільки це поняття є ширшим за інновацію та охоплює більший діапазон освітньої діяльності, зокрема щодо імплементації принципів сталого розвитку. Обґрунтовано необхідність введення у вітчизняний науковий обіг англomовного поняття «сайт масштабування» (*scaling site*), що є важливим для розуміння й інтерпретації концепції масштабування.

Серед результатів дослідження варто відзначити запропоновану автором візуалізацію моделі масштабування, яка генерує різні міждисциплінарні ідеї та структури процесу масштабування з системної точки зору, охоплюючи ключові етапи та цикли. Увагу сфокусовано також на елементах та стратегіях масштабування (суб'єктах,

контекстах, вимірах, ресурсах і фінансових моделях, підходах і драйверах), сценаріях адаптації (сайтах, рівнях, секторах, циклах і термінах) і сценаріях трансформації об'єкта (включно із моніторингом та оцінкою). Зроблено висновок про доцільність використання концепції масштабування у сферах освітньої діяльності, для яких критично важливими є результативність і темпи впровадження відповідних нововведень.

Ключові слова: освітня новація, концепція масштабування, об'єкт масштабування, суб'єкт масштабування, сайт масштабування, стратегія масштабування, сценарій масштабування.

Постановка проблеми та актуальність. Для України, як і більшості країн, що приєдналися до виконання Цілей Сталого Розвитку до 2030 року (ЦСР), забезпечення якісної, справедливої та інклюзивної освіти не лише не втрачає актуальності, а й вимагає пошуку сучасних інструментів і механізмів щодо прискореного оновлення усієї освітньої екосистеми, які, поряд із іншими перевагами, дають змогу оптимізувати ресурсний потенціал суспільства шляхом впровадження нововведень, ефективність та значущість яких доведено на рівні пілотних проєктів і програм в Україні або за її межами.

Як свідчать багаторічні міжнародні дослідження, у соціально значущих сферах (охорона здоров'я та санітарія, освіта, соціальний захист, продовольча безпека) автоматичне перенесення таких одноразово тестованих новацій у «тканину» ширшого соціального буття практично неможливе через контекстуальні, інституційні, фінансові, політичні, соціальні або інші фактори, а результати необґрунтованих впливів і утручань дуже часто виявляються обмеженими, нетривалими чи несталими, зокрема з точки зору функціональних, управлінських і міжсекторальних міркувань. Для уникнення цих та інших протиріч, а також прискорення процесу впровадження новацій, науковці та практики, включно із міжнародними структурами і донорами, застосовують концепцію масштабування і продовжують активну роботу над розробкою універсальних міждисциплінарних прикладних інструментів масштабування (методик, рекомендацій, дорожніх карт тощо).

Концепція масштабування допомагає обґрунтувати структуру і порядок складного комплексу взаємопов'язаних дій на різних інституційних і управлінських рівнях, що є важливим для освіти, оскільки сфера її застосування постійно розширюється (наприклад, освітні компоненти міжнародних, регіональних і національних програм боротьби з бідністю, збереження репродуктивного здоров'я, протидії домашньому насиллю, охорони навколишнього середовища тощо).

Корисність концепції масштабування засвідчує і можливість пролонгації активності інвестицій. Так, за оцінками фахівців *The World Bank*, близько 90 % інвестицій міжнародних донорів, зроблених до 1995 року у штаті Баїя (Бразилія) для впровадження нової моделі надання соціальних послуг, залишалися активними і у 2000 році через вагомий соціальний ефект для бідних верств населення у сфері охорони здоров'я і освіти [1, с. 24].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує значний прикладний потенціал концепції масштабування, через що за останні десятиліття стрімко зростають обсяги секторальних, тематичних, міждисциплінарних та інших досліджень і публікацій. Мейнстрімом є збільшення теоретичних та емпіричних знань про те, що саме робить масштабування успішним і забезпечує довготривалий вплив — загальні підходи, вибір стратегій для оптимальної траєкторії масштабування, універсалізм об'єкта масштабування, апробація інструментів для уникнення потенційних перешкод. Концепція масштабування є відносно новою для ландшафту освіти (на відміну від бізнесу, охорони здоров'я, міжнародних програм розвитку, соціального підприємництва), але нині вона викликає значну зацікавленість у наукових і фахових колах.

Серед публікацій, що дали поштовх і натхнення автору для виконання цього дослідження, варто відзначити розробки міжнародних організацій і структур: *The World Bank* [1—3], *UNDP* [4, 5], *ExpandNet-WHO* [6—10], *FAO UN* [11], *UNICEF* [12], *UNESCO* [13], *USAID* [14, 15], *Brookings Institution* [16, 17], а також науковців і експертів [18—25].

Уваги заслуговують розробки міжнародної мережі *ExpandNet-WHO* щодо просування науки і практики масштабування, у тому числі поліпшення стратегічного планування та управління процесом масштабування у сфері охорони здоров'я. У публікації [8] 2009 року представлено концептуальні рамки масштабування, у [7] (2010) — детальний алгоритм процесу масштабування, а [19] (2011) обґрунтовано необхідність визначення кінцевої мети масштабування ще на етапі планування пілотних проєктів або програмних досліджень з метою збільшення їхнього потенціалу для майбутніх великомасштабних впливів.

У публікації [4] (2013) запропоновано концептуальну основу і дорожню карту для масштабування ініціатив *UNDP* на національному, регіональному та глобальному рівнях, у тому числі політичні цикли та сценарії масштабування. Надано хронологію концепцій масштабування (1995—2013), включно із еволюцією змісту, визначень і шляхів застосування.

Фахівцями *USAID* 2015 року на основі бізнес-підходу обґрунтовано принципи, придатні для глобального масштабування міжнародними донорами та партнерами-виконавцями інновацій у сфері охорони здоров'я (а фактично, будь-якого медичного продукту — приладдя, ліків, діагностичних засобів, вакцин тощо) [14].

Що стосується безпосередньо сфери освіти, то, насамперед, акцентуємо увагу на роботі С.І. Кобурн (С.Е. Coburn) [19]. Для обґрунтування стратегій освітніх реформ і дизайну відповідних досліджень вона одна з перших запропонувала концептуалізацію масштабування, що спирається на чотири взаємопов'язані виміри — глибину, сталість, поширеність і зрушення у сфері відповідальності за реформу. Піддаючи критиці досліджен-

ня, зосереджені лише на кількісному відтворенні освітньої діяльності (показники охоплення, кількості), С.І. Кобурн наголошує на необхідності включення інституційних аспектів і соціальних мереж, що допомагають глибоко і осмислено змінювати практику.

Дж. Перлман Робінсон (J. Perlman Robinson), Р. Уінтроп (R. Winthrop) та Е. МакГівней (E. McGivney) [17] розглядають масштабування як дієвий інструмент прискорення прогресу ЦСР у сфері освіти, зокрема щодо досягнення рівних можливостей для дітей і молоді у країнах із низьким та середнім рівнями доходів. Вони обґрунтували важливість підходу до освітньої інновацій з точки зору масштабування, а також запропонували інструменти для оцінювання потенціалу масштабування та розробки ефективної стратегії масштабування. Центральним для дослідників стало також питання успішного масштабування якісного навчання (*successful scaling of quality learning*), зокрема процесу поширення основних принципів ефективних моделей навчання та їхньої адаптації у різних контекстах, а також покращання результатів навчання за компетентнісним підходом.

Підходи UNICEF до відбору фіналістів міжнародного конкурсу «Інновації в освіті» за допомогою інструмента оцінки масштабування *International Systems Management (MSI)* висвітлено [12], що також дає змогу оцінити реалістичність масштабування інновацій програмними менеджерами і визначати особливості фінансування інновацій донорськими організаціями.

М. Мікелсон (M. Mickelsson) та Г. Денісон (A. Danielsson) [21] дослідили концепцію масштабування крізь призму проблематики суб'єктизації освітніх проєктів і пропонують розглядати масштабування як процес навчання (*learning process*) суб'єктів, що упроваджують або поширюють освітні інновації у нові контексти, сайти, діяльність. За цим підходом, на їхню думку, можна дослідити можливості та обмеження освітніх інновацій, фокусуючись на масштабуванні об'єкта, суб'єкта і сайта.

М. Мікельсон (M. Mickelsson), Д.О. Кронлід (D.O. Kronlid) та Х. Лотц-Сісітка (H. Lotz-Sisitka) [22] розглядають масштабування «освіти для сталого розвитку» (ОСР) як процес навчання і пропонують виокремлювати ОСР-діяльність, зумовлену складністю, специфічністю та етичністю проблем сталості. Презентовано *Re-Solve* — інструмент ітераційного процесу нарощування потенціалу для побудови даних із масштабування ОСР-діяльності, масштабування ОСР-діяльності трактовано як рух і моменти реконтекстуалізації, адаптації й трансформації.

Ф. Спіра (F. Spira) та С. Тшинінгамве (S. Tshiningayamwe) [13] розглядають характеристики й особливості процесу масштабування ОСР, а також систематизують емпіричні знання про мережеве партнерство. Акцент зроблено на необхідності врахування варіативності об'єктів, суб'єктів і сайтів масштабування ОСР через багатофункціональність і різноспрямованість діяльності у сфері ОСР.

Таким чином, масштабування освітніх нововведень перебуває під впливом міждисциплінарних розвідок і швидкого накопичення емпіричних даних у нових сферах освітньої діяльності, що зумовлює доцільність подальшої концептуалізації процесу масштабування та комбінації його ключових компонентів.

Мета статті — формулювання багатовимірної концептуалізації масштабування освітніх новацій, що враховує сучасні теоретичні та емпіричні дослідження масштабування у соціально значущих сферах, а також логіку узгодженості ключових компонентів, процесів і результатів масштабування.

Новизна роботи. Дістала подальшого розвитку багатовимірна концептуалізація масштабування освітніх новацій, у тому числі візуалізація моделі масштабування. Як об'єкт масштабування запропоновано розглядати новацію, оскільки це поняття є ширшим за інновацію та охоплює більший діапазон освітньої діяльності, зокрема щодо імплементації принципів сталого розвитку. Обґрунтовано необхідність введення у вітчизняний науковий обіг англomовного поняття «сайт масштабування» (*scaling site*), що є важливим для розуміння та інтерпретації концепції масштабування.

Методи дослідження. Дослідження виконано у два етапи. На першому проаналізовано сучасні академічні дискурси і систематизовано теоретико-методологічні підходи, концептуальні рамки й інституційні практики масштабування у соціально значущих сферах, зокрема щодо імплементації принципів сталого розвитку. Це дало змогу на другому етапі дослідження розвинути багатовимірну концептуалізацію масштабування освітніх новацій. Запропонована концептуалізація генерує різні міждисциплінарні ідеї та структури процесу масштабування з системної точки зору, охоплюючи усі етапи та цикли масштабування.

У роботі використано сукупність загальнонаукових методів дослідження: узагальнення, синтезу, аналогій, а також абдуктивний метод, за допомогою якого системний і логічний аналіз поєднано з розвитком теорії та науковим моделюванням на основі графічних символів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У різних галузях досліджень термін «масштабування» є одним із найуживаніших у широкому спектрі визначень загальної концепції масштабування / масштабу, провідну ідею якої науковці трактують як процес перенесення або розширення / збільшення діяльності, продукції, функцій, доступу, впливу / інтервенцій тощо, зокрема за рахунок ефективнішого використання чи додавання певних ресурсів, а також модифікації системи, у якій чи для якої здійснюють масштабування.

У соціально-економічному контексті активне обговорення концепції масштабування розпочалося ще з 1970-х років. Але огляд публікацій останніх років показав не лише розмаїття інтерпретацій самої концепції, а й відсутність консенсусу щодо дефініції масштабування. Навіть до самого

терміну застосовують низку синонімічних понять, що ускладнює переклад. Так, серед найживіших англійських слів і словосполучень: *scaling*, *scaling out*, *scaling deep*, *scale* (один із варіантів перекладу українською — масштабування), *scaling up*¹ (*Idem* або збільшення / підняття масштабу), *expansion*, *expanding* (розширення, збільшення), *growing*, *explosion* (зростання), *rolling out*, *going to scale* (розгортання), *spreading*, *spread*, *diffusion* (розповсюдження, поширення, збільшення), *replication*, *replicating* (тиражування, реплікація), *mainstreaming* (актуалізація, інтеграція), *developing* (розвиток, освоєння).

Через обмежені обсяги статті наведемо кілька визначень масштабування, що стосуються сфери освіти.

У рамках ОСР у роботі [22, с. 136] запропоновано розглядати масштабування (*scaling*, *scaling up*) через включення кількісних та якісних вимірів розширення ОСР і визнання того, що масштабування ОСР відбувається у різних вимірах, масштабах та на багатьох рівнях.

У дослідженні [13, с. 199], також у рамках ОСР, масштабування (*scaling*) пропонують розглядати як цілеспрямований заздалегідь підготовлений процес, завдяки якому ОСР змінює систему, де її застосовують, шляхом поглиблення впливу на конкретну локацію чи цільові групи і контексти інституціонального управління в інших локаціях.

Стосовно масштабування доступної якісної освіти терміном «масштабування» (*scaling*) у роботі [17, с. 35] визначають діапазон шляхів, які розширюють і поглиблюють ефективні підходи (такі як політика, практики, ідеї), що призводять до довготривалого поліпшення життя людей. У цій роботі наголошено, що саме дефініція масштабування визначатиме, як будуть розробляти політику полісмейкери, якими будуть дизайн та імплементація програм і політик, як донори будуть фінансувати втручання / інтервенції, а вчені — досліджувати ці проблеми.

Розрізняють вузький і широкий підходи до трактування масштабування. За вузьким підходом його розглядають у традиційному значенні цього терміну, тобто як лінійний, механістичний перенос практик, знань або втручань, що довели свою ефективність у невеликих локаціях, умовах, ландшафтах. У цьому випадку розширення проєктів, програм, реформістських заходів тощо означає охоплення більшої кількості бенефіціарів, спільнот, регіонів або інституційних одиниць. За ширшим підходом процес масштабування повинен ураховувати якомога більше взаємозалежних і контекстуальних вимірів (економічних, соціальних, політичних, історич-

¹ Саме це поняття часто використовують у документах і публікаціях UNESCO, UNDP, FAO UN, ExpandNet-WHO, The World Bank, The Brookings Institution та ін. Так, UNESCO трактує термін «*scaling up*» як вертикальне масштабування або інтеграцію ініціативи у розробку політики [13, с. 198].

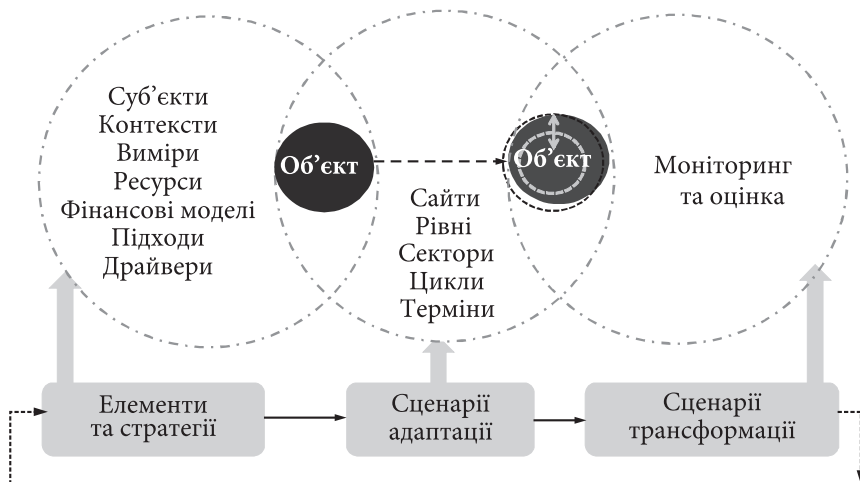


Рис. 1. Багатовимірна концептуалізація масштабування освітніх новацій
Джерело: розроблено автором на основі [4, 6—8, 10, 11, 13, 15, 17, 19—22, 24].

них, культурних, етичних, технологічних тощо) на різних рівнях (глобальному, регіональному, національному, місцевому). Методологічні наслідки такого підходу дають змогу оцінити глибину, сталість, потенціал та обмеження відповідних впливів або трансформацій [19, 24], при цьому критерії оцінювання будуть набагато складнішими (не просто кількісними), і будуть змінюватися, а розробка й узагальнення таких критеріїв потребуватиме спільного напрацювання знань [24]. Таким чином, процес масштабування досліджується як багатовимірне та динамічне явище.

На рис. 1 представлено багатовимірну концептуалізацію масштабування освітніх новацій, яка генерує різні міждисциплінарні ідеї щодо структури процесу масштабування з системної точки зору. Увагу сфокусовано на сценаріях трансформації об'єкта масштабування та логіці узгодженості передумов, процесів і результатів масштабування. Перетинання трьох сфер вказує на можливість ітерацій ключових компонентів на кожному з етапів масштабування. Наприклад, відібрані фінансові моделі можуть бути додатково скориговані з урахуванням рівнів або термінів масштабування, а моніторинг — застосований у процесі адаптації об'єкта масштабування на різних сайтах і циклах.

Елементи та стратегії. У рамках нашого підходу *об'єктом масштабування* є освітня новація. Цей термін (від лат. *novatio* — оновлення, зміна) використано для позначення самого факту появи нововведення, нового нематеріального явища або матеріального об'єкта, які, у порівнянні з їхніми аналогами (якщо такі є), мають абсолютно нові якості чи властивості. На нашу думку, у сфері освіти з'являється все більше новацій, які мають абстрактний характер (наприклад, імплементація цінностей сталості). На на-

ступних етапах масштабування новація може еволюціонувати у інновацію (як-от втілення нових педагогічних підходів, освітніх програм тощо), а отже почне містити компонент процесності та «підпорядковуватися» теорії дифузії інновацій Е.М. Роджерса (E.M. Rogers).

Контентний аналіз теорії і практики масштабування показав, що об'єктом можуть бути: ідея, принцип, підхід, експеримент, модель, захід, метод, ініціатива, методика, практика, послуга, технологія, проєкт, програма, політика, реформа тощо. Наразі об'єкти можуть бути цифровими (наприклад, онлайн доставка цифрових технологій) і стосуватися одночасно формальної та неформальної освіти.

Освітні проєкти з питань ОСР частіше за все масштабують не повністю, а як конкретні аспекти проєкту (як-от принципи, норми і цінності, модель процесу навчання, технологію управління, модель інституційного підходу), при цьому сам об'єкт масштабування також можна змінювати. За цим підходом увага фокусується на одній ініціативі чи аспектах ініціативи ОСР, які успішно пілотують на одному сайті, а потім переносять у інші локації чи цільові групи. Проте такий підхід наразі піддають критиці, адже метою масштабування не є спрощене тиражування програм або розширення індивідуальних ініціатив у різних локаціях. Масштабування повинно зосередитися на тому, як працюють організації для досягнення колективного впливу, як діють мережі організацій-партнерів для трансформації системи [13, с. 200]. Також міжнародний досвід свідчить, що діяльність із масштабування ОСР може містити декілька об'єктів масштабування одночасно [22].

Суб'єкти масштабування — це всі учасники процесу масштабування — його ініціатори, донори, спонсори, провайдери, а також користувачі, бенефіціари, потенційні отримувачі та інші стейкхолдери. Суб'єктами можуть бути міжнародні структури й організації, національні та місцеві інституції, недержавні та громадські організації, фахівці, полісмейкери, дослідники, члени професійних спільнот тощо. Суб'єкти можуть створювати різноманітні конфігурації (інститути державного сектора та мережа приватних провайдерів [8]), займати декілька позицій під час процесу масштабування (як ініціатори та/або партнери та/або бенефіціари [13]), а також знаходитися на різних функціональних та управлінських рівнях (від досліджень до політики і практики [22]). Важливим питанням є визначення повноважень щодо схвалення управлінських рішень і загального керівництва, а також порядку координації між суб'єктами [7, 10].

Контексти масштабування. Масштабування не відбувається у вакуумі, тому, за підходом *ExpandNet-WHO* [7, 8, 10], як один із ключових елементів масштабування варто розглядати «середовище, що оточує» (*environment*) — умови та інституції, що є зовнішніми по відношенню до користувачів, проте взаємодіють між собою та принципово (як можливості або обмеження) впливають на елементи, процеси і перспективи масштабуван-

ня. Це політична система і політика; бюрократичні структури та бюрократична культура; обсяги та тривалість донорської підтримки; цільовий сектор масштабування та інші релевантні інституції; соціоекономічний, культурний, гендерний та інші соціокультурні контексти; права людини та потреби населення. Розуміння «середовища, що оточує» допомагає збалансувати різні (подеколи конфліктні) інтереси і впливи, полегшує розробку та управління стратегіями масштабування, прискорює адаптацію об'єкта масштабування.

Для освіти це особливо актуально, оскільки вона є контекстуальною за своєю суттю, дослідники розглядають її як процес і результат інтерактивного процесу (взаємодії, обміну досвідом, практик, емпатії та ін.), що може мати ситуативну специфіку (наприклад, особливості комбінаторики заходів для покращення якості освіти у різних країнах, наслідки децентралізації відповідальності за здобуття освіти, існування соціального консерватизму щодо впровадження програм сексуального виховання) [17, 23].

Виміри / типи масштабування належать до сфери стратегічного вибору процесу масштабування. Звичайно виокремлюють три виміри, що плануються, — горизонтальний, вертикальний та функціональний. Існує також незаплановане / некероване масштабування — спонтанна дифузія. Оскільки для успішного масштабування використовують різні комбінації вимірів, універсальної системи масштабування досі не розроблено.

Горизонтальне — це масштабування на нові географічні локації або охоплення нових цільових груп, спільнот тощо.

Вертикальне (або інституціоналізація) — це масштабування через ухвалення політичних зобов'язань, офіційних урядових рішень для адаптації ініціатив тощо, які призводять до інституалізації шляхом національних / міжнародних механізмів планування, зміни / адаптації політики, законодавства, регулювання чи інших юридичних дій. Обрання цього виміру масштабування передбачає розуміння політичних процесів, дотичних до сфери масштабування. Цей вимір стосується масштабування за інституціональною шкалою / рівнями (від місцевого, локального до субнаціонального, загальнонаціонального, міжнародного рівнів чи навпаки) і, як правило, охоплює багатьох стейкхолдерів [10, 13, 17, 20].

Функціональне масштабування (або диверсифікація [7, 10]) фокусується на збільшенні сфер та/або видів діяльності внаслідок виявлення нових потреб.

Виокремлюють також **організаційне** масштабування [17] щодо зміцнення потенціалу, збільшення ефективності, результативності та сталості діяльності (за рахунок участі інших організацій або створення нової організації, мережі тощо).

Ресурси масштабування — це організаційні та управлінські можливості, логістичні та інформаційні системи, фінанси та технічна допомога, ін-

ституційні та партнерські структури, людські ресурси, система навчання персоналу, тобто різні види ресурсів, що використовують як заплановані або мобілізують додатково у процесі масштабування [7, 12, 17, 22].

Фінансова модель передбачає джерела та види інвестицій для масштабування. Наприклад, для ініціатив ОСР використовують [13, с. 204]:

- державні субсидії, що надаються переважно як гранти під конкретні проекти. Кошти можуть надходити від міністерств і відомств різних профілів (освітнього, екологічного, економічного);
- приватні кошти або гранти у вигляді щомісячних пожертвуваль, доходів від кампаній, заявок на участь у великих приватних фондах;
- зароблені кошти — важливе джерело фінансування для неприбуткових організацій, що діють як соціальні підприємства. У таких випадках ініціатива пропонує продукти і послуги, які (частково) оплачують цільові групи.

Вибір джерела фінансування залежить, насамперед, від контексту ініціативи ОСР, підприємницького досвіду та ноу-хау персоналу. У країнах, де переважно державний сектор освіти, важливим джерелом фінансування ініціатив ОСР є національний чи місцевий уряди. Якщо ініціативу позиціонують як засіб сприяння здійсненню державної політики та програм, то вірогідніша мобілізація урядового фінансування. Державні субсидії та приватне спонсорство є важливими джерелами фінансування ініціатив для цільових груп, що не здатні самостійно фінансувати діяльність у рамках ОСР. Стратегії самостійного заробляння коштів спрацьовують краще у випадках, коли цільова група здатна оплатити послуги, а ініціатива здатна поєднати логіку впливу з бізнес-логікою [13].

Як показує міжнародний досвід, фінансові зобов'язання, насамперед донорів, у процесі масштабування можуть скорочуватися та переводитися на регулярну бюджетну основу [4]. Тому масштабування потребує стабільного та довгострокового фінансування, у тому числі через застосування багаторівневої моделі фінансування на різних етапах масштабування [6].

Підходи до масштабування відображають конкретні варіанти його здійснення. Наприклад, у роботі [13, с. 201] наведено класифікацію підходів для ініціатив ОСР за такими п'ятьма доменами: партнерство; відкритість; інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ); адвокація; фінансова модель². Ці підходи є позаорганізаційними, тобто сфокусованими лише на контексті «навігації» ініціативи (на відміну від внутрішньо організаційних підходів, націлених на підготовку персоналу, удосконалення систем управління, зміцнення команди).

Партнерство передбачає співпрацю ініціативи ОСР з іншими акторами (політиками, недержавними організаціями, компаніями) шляхом: авто-

² Фінансові моделі ми розглядаємо як самостійний елемент масштабування.

номної роботи, без будь-якої залежності від партнерських організацій; двосторонніх партнерств, зокрема у формі соціальної франшизи / ліцензії; роботи через мережі. *Відкритість* відображає ступінь відкритості знань і досвіду для інших (збереження знань, у тому числі через товарні знаки чи авторські права; обмін знаннями лише зі стратегічними партнерами; вільний доступ до знань). *Використання ІКТ* як: ядра масштабування (всеохопного використання ІКТ у діяльності й організаційній стратегії); асистента (ІКТ як технологія лише підтримує роботу ініціативи); оффлайн (ініціатива відмовляється використовувати ІКТ для доставки та поширення її проєктів, програм, а знання передають через семінари, лекції) [13].

Драйвери масштабування — це функції, події, обставини, діяльність, заходи, агенти, лідери, які сприяють або покращують масштабування [16, 22, 23].

Сценарії адаптації дають змогу корегувати структури, параметри і характер масштабування з використанням стандартизованих і гнучких підходів, процедур.

Сайт масштабування. Одним із структурних елементів теорії масштабування є поняття «сайт масштабування» (англомовний варіант — *scaling site*), тобто «місце» (положення, розташування, знаходження), де безпосередньо масштабують об'єкт. Це може бути установа, локація, сектор, інституція, позиція, цільова група населення тощо. З точки зору логіки поняття «сайт масштабування» доцільно розглядати як гіперонім, що має узагальнений зміст щодо всієї множини його інтерпретацій, які, у свою чергу, мають різні ознаки, властивості, характеристики (наприклад, фізичні, географічні, матеріальні).

Вибір сайту має вагомий вплив на успіх масштабування. У роботі [22] запропоновано також розрізняти ресурсний (*source*) та цільовий (*target*) сайти, між якими «еволюціонує» об'єкт масштабування.

Рівні. Масштабування, як ітеративний та інтерактивний процес, може відбуватися за різними сценаріями та охоплювати різні рівні. Наприклад, національну ініціативу починають упроваджувати як пілот на локальному рівні, результати якого згодом оцінює інституція (мезорівень) та адаптує нормативні акти (національний рівень). Після цього на інших сайтах масштабування (локальний рівень) досліджують вплив змін, у разі необхідності, змінюють інституційні налаштування (мезорівень), та, нарешті, упроваджують програму / політику на національному рівні. За іншим сценарієм масштабування може стартувати з локального пілотного проєкту або інновації, що через інституційне оцінювання, адаптацію на інших сайтах і врахування результатів моніторингу упроваджують у національну програму / політику [4, с. 9—10].

Сектори. Масштабування може охоплювати галузеві та інституційні сектори або їх комбінацію (наприклад, одночасно сфери освіти та охорони

здоров'я із залученням державних, приватних і неурядових інституцій). Важливо також урахувати, що інституціоналізація об'єкта масштабування у приватному секторі може бути простішою, ніж у державному, з його складними управлінськими, бюрократичними, програмними процедурами, політичною конкуренцією та опором [7, 9, 10].

Цикли. Як зазначає С. Бенет (S. Bennett) [15, с. 8—18], масштабування об'єкта (наприклад, пілотного проєкту) може відбуватися у будь-якій точці циклу реалізації загальнонаціональної секторальної реформи, тобто такі цикли не ідентичні. Упродовж повного циклу реформи мета та стратегії пілотного проєкту можуть змінюватися — від генерації запиту на реформу до емпіричного дослідження переваг та недоліків альтернативних планів / механізмів реформи у конкретному контексті.

Терміни. Масштабування «великого» об'єкта (наприклад, реформи, одним із завдань якої є інституціональна розбудова) вимагає довготривалого часового горизонту — від трьох до 15 років. Тому вірогідність зміни урядів, джерел фінансування, пріоритетів донорів тощо зумовлює розгляд масштабування як системного та заздалегідь скоординованого процесу [4, 8, 11, 15, 16].

Сценарії трансформації. П. Суторіс (P. Sutoris) [24], досліджуючи етичні аспекти масштабування втручань в освіту, пропонує застосовувати концепцію інтерфейсу щодо взаємодії таких втручань і контекстуальних факторів, які формують реалізацію масштабування. При цьому він розрізняє два компоненти втручань. З одного боку, це елемент втручання, який масштабується, — власно це й є об'єкт масштабування (прикладом об'єкта може слугувати впровадження інноваційного педагогічного підходу для викладання екологічної освіти у школі). З другого боку, успіх цього елемента залежить від інших компонентів на кожному сайті масштабування, що можна визначити як фактори підтримки, які, в свою чергу, можуть змінюватися чи адаптуватися залежно від обставин. Так, на одному сайті масштабування фактором підтримки буде готовність вчителів змінити свої підходи до викладання, на іншому — знадобиться програма перепідготовки вчителів. Як зазначає П. Суторіс, ураховуючи багатовимірність освітніх заходів, що можуть масштабуватися, фактори підтримки, на відміну від багатьох об'єктів масштабування, навряд чи будуть вимірюватися як кількісні.

У роботі [24] наведено декілька з можливих сценаріїв трансформації об'єкта масштабування (рис. 2).

За *першим* сценарієм об'єкт масштабування не змінюється, але сайт масштабування не пропонує фактори підтримки щодо такого втручання. У такому випадку можна говорити про те, що сайт масштабування був обраний невдало, а масштабування навряд чи буде успішним за відсутності факторів підтримки. За *другим* сценарієм точність об'єкта масштабування зменшується пропорційно доступним факторам підтримки, отже успіх

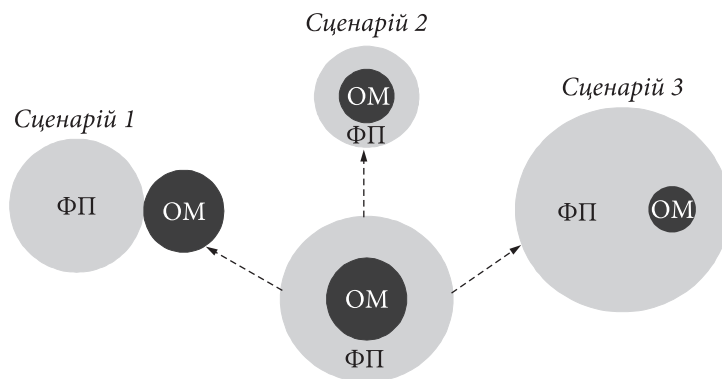


Рис. 2. Можливі сценарії трансформації об'єкта масштабування: ОМ — об'єкт масштабування, ФП — фактори підтримки
Джерело: [24, с. 401].

масштабування залежатиме від того, чи вистачить потенціалу втручань на конкретному сайті масштабування. За *третьім* сценарієм точність об'єкта масштабування зменшується попри великі обсяги підтримки сайту масштабування. Такий сценарій, імовірно, є наслідком недоліків із боку агента з упровадження, таких як низька інституційна спроможність, неадекватний моніторинг, корупція тощо. Отже, на думку П. Суторіса, хоча вибір належного сайту масштабування (як це демонструє перший сценарій), безсумнівно, важливий, інтерфейс між об'єктом масштабування та факторами його підтримки є ключовим для успіху втручання у всіх цих випадках.

Для виокремлення явищ, які відбуваються в цьому інтерфейсі як предмет вивчення, аналітична база має передбачати, що масштабування об'єктів реалізується з високою точністю на сайтах і що на кожному сайті є відповідні фактори підтримки [24].

На можливості зміни об'єкта масштабування через взаємодію з новим контекстом акцентують увагу й інші дослідники [13, 22], зокрема щодо актуальності розробки концепції масштабування об'єкта [22].

Моніторинг та оцінка. Окрім налагодження системи звітності (зокрема для генерації накопиченого досвіду і знань про масштабування), важливими є методика, процедури, інструменти та логістика збору інформації для оцінювання безпосереднього (*output*) та довгострокового (*outcome, impact*) результатів масштабування. Отримання доказів успіху є найскладнішим завданням, оскільки відстеження повного ефекту, зокрема соціально-го, може потребувати багато років [12, 18, 23].

Висновки. Гіпотеза цього дослідження враховувала, що масштабування освітніх новацій не може відбуватися автоматично, а потребує ретельного стратегічного планування. Результати дослідження показали, що підготовка для впровадження освітніх новацій вимагає одночасного визначення

кінцевої мети масштабування, нарощування організаційного та інституційного потенціалів, забезпечення стабільного фінансування на більші терміни, ніж типові проектні цикли, а також планування потенційних проблем, зокрема врахування наслідків трансформації об'єкта масштабування. Незалежно від обраних елементів і стратегій масштабування, адаптація та трансформація об'єкта масштабування навряд чи будуть відбуватися за спрощеним, лінійним сценарієм. При цьому суб'єкти та сайти масштабування також можуть зазнавати змін. Отже, процес масштабування необхідно досліджувати як багатовекторне та динамічне явище за допомогою багатовимірної концептуалізації масштабування.

Перспективи подальших досліджень. По-перше, прикладні розробки з питань моніторингу і оцінки масштабування, у тому числі критерії та типи оцінки, стандартизовані процедури для відстеження прогресу масштабування. По-друге, науковий аналіз емпіричних досліджень стосовно можливих сценаріїв трансформації об'єктів, суб'єктів і сайтів масштабування у різних видах освітньої діяльності.

Також, на нашу думку, дослідження соціального інвестування у сфері освіти крізь призму концепції масштабування дасть змогу розглядати освіту як довгострокову нематеріальну інвестицію, виокремити фінансові та нефінансові інструменти соціального інвестування, у тому числі соціальні компоненти процесу змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Scaling up poverty reduction. Special report / Development OUTREACH. World Bank Institute. October 2004. Vol. 6, № 3. 44 p. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/308651468216967934/pdf/263900NEWS0REP1o0A2005100101PUBLIC1.pdf> (дата звернення: 12.06.2019).
2. Duflo E. Scaling Up and Evaluation / Annual World Bank Conference on Development Economics 2004. P. 341—369 URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/146321468782136917/pdf/28101.pdf> (дата звернення: 12.06.2019).
3. Improving Health Service Delivery in Developing Countries: From Evidence to Action / ed. by David H. Peters ... [et al.]; The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank. Washington, 2009. 366 p. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-7888-5>
4. Guidance note. Scaling up Development Programmes / UNDP. January 2013. 32 p. URL: https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/poverty-reduction/participatory_localdevelopment/guidance-note--scaling-up-development-programmes.html (дата звернення: 12.12.2019).
5. Spark, Scale, Sustain. Innovation for the Sustainable Development Goals: 2016 Year in Review / UNDP. 2016. 80 p. URL: [https://www.undp.org/content/dam/undp/library/innovation/Version 24 web friendly - August 2 - Annual Report 2016 V17.pdf](https://www.undp.org/content/dam/undp/library/innovation/Version%2024%20web%20friendly%20-%20August%202016%20Annual%20Report%20V17.pdf) (дата звернення: 17.01.2020).
6. Beginning with the end in mind. Planning pilot projects and other programmatic research for successful scaling up / WHO, ExpandNet. 2011. 26 p. URL: https://www.who.int/reproductivehealth/publications/strategic_approach/9789241502320/en/ (дата звернення: 12.06.2019).

7. Nine steps for developing a scaling-up strategy / WHO, ExpandNet. 2010. 44 p. URL: https://www.expandnet.net/PDFs/ExpandNet-WHO_Nine_Step_Guide_published.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
8. Practical guidance for scaling up health service innovations / WHO, ExpandNet. 2009. 64 p. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44180/9789241598521_eng.pdf;jsessionid=763465865FC99FE0B1366249D5A1ADDD?sequence=1 (дата звернення: 12.06.2019).
9. Scaling Up Educational Interventions in Nigeria: A Call to Action / The Education Partnership Centre (TEP), ExpandNet. 2016. 11 p. URL: https://tepcentre.com/wp-content/uploads/2017/05/TEPCentre-ExpandNet-Scaling-Up-WhitePaper_11Aug2016.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
10. Worksheets for developing a scaling-up strategy / ExpandNet-WHO, 2012. 23 p. URL: https://expandnet.net/PDFs/ExpandNet-WHO_Worksheets_-_July_2012.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
11. Scaling up / FAO UN: Investment Learning Platform. URL: <http://www.fao.org/investment-learning-platform/themes-and-tasks/scaling-up/en/> (дата звернення: 12.12.2019).
12. Journeys to Scale. Accompanying the Finalists of the Innovations in Education Initiative / Center for Education Innovations, UNICEF. 2016. 154 p. URL: https://www.educationinnovations.org/sites/default/files/Journeys_to_Scale_-_Full_Report.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
13. Spira F., Tshiningayamwe S. Scaling ESD / Issues and trends in Education for Sustainable Development; A. Leicht, J. Heiss, W.J. Byun (eds); UNESCO, 2018. P. 197—214. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0026/002614/261445e.pdf> (дата звернення: 21.09.2018).
14. Idea to Impact: A Guide to Introduction and Scale of Global Health Innovations / USAID. 2015. 80 p. URL: <https://www.usaid.gov/cii/guide-introduction-and-scale> (дата звернення: 12.06.2019).
15. The Role of Pilot Programs: Approaches to Health Systems Strengthening. MD: Partners for Health Reform *plus*, Bethesda, Abt Associates Inc. August 2004. 102 p. URL: <http://www.phrplus.org/Pubs/sp13.pdf> (дата звернення: 12.06.2019).
16. Hartmann A., Linn J.F. Scaling Up Through Aid — the Real Challenge / The Brookings Institution. Global Views. Policy Brief. 2008. 8 p. URL: <https://www.brookings.edu/research/scaling-up-through-aid-the-real-challenge/> (дата звернення: 12.06.2019).
17. Perlman J., Winthrop R., Winthrop R., McGivney E. Millions Learning. Scaling Up Quality Education in Developing Countries / Brookings Institution. 2016. 83 p. URL: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/04/FINAL-Millions-Learning-Report.pdf> (дата звернення: 12.06.2019).
18. Bradach J. Going to Scale. The Challenge of Replicating Social Programs (2003). *Stanford Social Innovation Review*. 2003. P. 18—25 URL: https://ssir.org/images/articles/2003SP_feature_bradach.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
19. Coburn C.E. Rethinking Scale: Moving Beyond Numbers to Deep and Lasting Change. *Educational Researcher*. 2003. Vol. 32, № 6. P. 3—12. URL: https://www.researchgate.net/publication/237932539_Rethinking_Scale_Moving_Beyond_Numbers_to_Deep_and_Lasting_Change (дата звернення: 02.03.2020).
20. Dunst C.J., Trivette C.M., Masiello T., McInerney M. Scaling Up Early Childhood Intervention Literacy Learning Practices / Center for Early Literacy Learning (CELL) papers. 2006. Vol. 1, № 2. 10 p. URL: http://www.earlyliteracylearning.org/cellpapers/cellpapers_v1_n2.pdf (дата звернення: 12.06.2019).
21. Mickelsson M., Danielsson A. Scaling and Subjectification in an ESD Educational Project. *Journal of Education for Sustainable Development*. 2018. 12 (1). P. 28—46. URL: <https://doi.org/10.1177/0973408218773268> (дата звернення: 12.06.2019).

22. Mickelsson M., Kronlid D.O., Lotz-Sisitka H. Consider the unexpected: scaling ESD as a matter of learning. *Environmental Education Research*. 2019. Vol. 25, Iss. 1. P. 135—150. <https://doi.org/10.1080/13504622.2018.1429572> (дата звернення: 02.03.2020).
23. Samoff J., Molapi Sebatane E., Dembélé M. Scaling Up by Focusing Down: Creating Space to Expand Education Reform / Revised for inclusion in the publication resulting from the Biennial Meeting of the Association for the Development of Education in Africa (Arusha, Tanzania, 7—11 October 2001). 2003. 36 p. URL: <http://www.rocare.org/SCALE7.pdf> (дата звернення: 12.06.2019).
24. Sutoris P. Ethically scaling up interventions in educational development: a case for collaborative multi-sited ethnographic research. *Comparative Education*. 2018. Vol. 54, Iss. 3. P. 390—410. <https://doi.org/10.1080/03050068.2018.1481622> (дата звернення: 02.03.2020).
25. Taylor L., Nelson P., Adelman H.S. Scaling-Up Reforms Across a School District. *Reading & Writing Quarterly*. 1999. № 15. P. 303—325. URL: [http://smhp.psych.ucla.edu/publications/21 scaling-up reforms across a school.pdf](http://smhp.psych.ucla.edu/publications/21%20scaling-up%20reforms%20across%20a%20school.pdf) (дата звернення: 12.06.2019).

REFERENCES

1. Scaling up poverty reduction. Special report (2004). *Development OUTREACH*. World Bank Institute, 6:3. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/308651468216967934/pdf/263900NEWS0REP100A2005100101PUBLIC1.pdf>
2. Duflo, E. (2004). Scaling Up and Evaluation. *Annual World Bank Conference on Development Economics 2004*, 341-369. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/146321468782136917/pdf/28101.pdf>
3. Improving Health Service Delivery in Developing Countries: From Evidence to Action (2009). David H. Peters ... [et al.] (Eds.). The International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank. Washington. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-7888-5>
4. *Guidance note. Scaling up Development Programmes* (2013). UNDP. URL: https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/poverty-reduction/participatory_localdevelopment/guidance-note--scaling-up-development-programmes.html
5. *Spark, Scale, Sustain. Innovation for the Sustainable Development Goals: 2016 Year in Review* (2016). UNDP. URL: [https://www.undp.org/content/dam/undp/library/innovation/Version 24 web friendly - August 2 - Annual Report 2016 V17.pdf](https://www.undp.org/content/dam/undp/library/innovation/Version%2024%20web%20friendly%20-%20August%202%20-%20Annual%20Report%202016%20V17.pdf)
6. *Beginning with the end in mind. Planning pilot projects and other programmatic research for successful scaling up* (2011). WHO, ExpandNet. URL: https://www.who.int/reproductivehealth/publications/strategic_approach/9789241502320/en/
7. *Nine steps for developing a scaling-up strategy* (2010). WHO. ExpandNet. URL: [https://www.expandnet.net/PDFs/ExpandNet-WHO Nine Step Guide published.pdf](https://www.expandnet.net/PDFs/ExpandNet-WHO%20Nine%20Step%20Guide%20published.pdf)
8. *Practical guidance for scaling up health service innovations* (2009). WHO. ExpandNet. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44180/9789241598521_eng.pdf;jsessionid=763465865FC99FE0B1366249D5A1ADDD?sequence=1
9. *Scaling Up Educational Interventions in Nigeria: A Call to Action* (2016). The Education Partnership Centre (TEP). ExpandNet. URL: https://tepcentre.com/wp-content/uploads/2017/05/TEPCentre-ExpandNet-Scaling-Up-WhitePaper_11Aug2016.pdf
10. *Worksheets for developing a scaling-up strategy* (2012). ExpandNet-WHO. URL: [https://expandnet.net/PDFs/ExpandNet-WHO Worksheets - July 2012.pdf](https://expandnet.net/PDFs/ExpandNet-WHO%20Worksheets%20-%20July%202012.pdf)
11. *Scaling up* (n.d.). FAO UN: Investment Learning Platform. URL: <http://www.fao.org/investment-learning-platform/themes-and-tasks/scaling-up/en/>

12. *Journeys to Scale. Accompanying the Finalists of the Innovations in Education Initiative* (2016). Center for Education Innovations, UNICEF. URL: [https://www.educationinnovations.org/sites/default/files/Journeys to Scale - Full Report.pdf](https://www.educationinnovations.org/sites/default/files/Journeys%20to%20Scale%20-%20Full%20Report.pdf)
13. Spira, F., & Tshiningayamwe, S. (2018). Scaling ESD. *Issues and trends in Education for Sustainable Development*. A. Leicht, J. Heiss, W.J. Byun (Eds.). UNESCO. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0026/002614/261445e.pdf>
14. *Idea to Impact: A Guide to Introduction and Scale of Global Health Innovations* (2015). USAID. URL: <https://www.usaid.gov/cii/guide-introduction-and-scale>
15. *The Role of Pilot Programs: Approaches to Health Systems Strengthening* (2004). MD: Partners for Health Reformplus, Bethesda, Abt Associates Inc. URL: <http://www.phrplus.org/Pubs/sp13.pdf>
16. Hartmann, A., & Linn, J.F. (2008). Scaling Up Through Aid - the Real Challenge. *The Brookings Institution. Global Views. Policy Brief 2008-03*. URL: <https://www.brookings.edu/research/scaling-up-through-aid-the-real-challenge/>
17. Perlman, J., Winthrop, R., Winthrop, R., & McGivney, E. (2016). *Millions Learning. Scaling Up Quality Education in Developing Countries*. Brookings Institution. URL: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/04/FINAL-Millions-Learning-Report.pdf>
18. Bradach, J. (2003). Going to Scale. The Challenge of Replicating Social Programs. *Stanford Social Innovation Review*. Spring 2003. 18-25. URL: https://ssir.org/images/articles/2003SP_feature_bradach.pdf
19. Coburn, C.E. (2003). Rethinking Scale: Moving Beyond Numbers to Deep and Lasting Change. *Educational Researcher*, August/September 2003, Vol. 32, No. 6, 3-12. URL: https://www.researchgate.net/publication/237932539_Rethinking_Scale_Moving_Beyond_Numbers_to_Deep_and_Lastling_Change
20. Dunst, C.J., Trivette, C.M., Masiello, T. & McInerney, M. (2006). Scaling Up Early Childhood Intervention Literacy Learning Practices. *Center for Early Literacy Learning (CELL) papers*, 1:2. URL: http://www.earlyliteracylearning.org/cellpapers/cellpapers_v1_n2.pdf
21. Mickelsson, M., & Danielsson, A. (2018). Scaling and Subjectification in an ESD Educational Project. *Journal of Education for Sustainable Development*, March 2018, 12(1), 28-46. <https://doi.org/10.1177/0973408218773268>
22. Mickelsson, M., Kronlid, D.O. & Lotz-Sisitka, H. (2019). Consider the unexpected: scaling ESD as a matter of learning. *Environmental Education Research*, 25:1, 135-150. <https://doi.org/10.1080/13504622.2018.1429572>
23. Samoff, J., Molapi Sebatane, E. & Dembélé, M. (2003). *Scaling Up by Focusing Down: Creating Space to Expand Education Reform*. Revised for inclusion in the publication resulting from the Biennial Meeting of the Association for the Development of Education in Africa Arusha, Tanzania, 7-11 October 2001. URL: <http://www.rocara.org/SCALE7.pdf>
24. Sutoris, P. (2018). Ethically scaling up interventions in educational development: a case for collaborative multi-sited ethnographic research. *Comparative Education*, 54:3, 390-410. <https://doi.org/10.1080/03050068.2018.1481622>
25. Taylor, L., Nelson, P. & Adelman, H.S. (1999). Scaling-Up Reforms Across a School District. *Reading & Writing Quarterly*, 15, 303-325. URL: [http://smhp.psych.ucla.edu/publications/21 scaling-up reforms across a school.pdf](http://smhp.psych.ucla.edu/publications/21%20scaling-up%20reforms%20across%20a%20school.pdf)

Стаття надійшла до редакції журналу 13.04.2020.

O.M. Khmelevska, PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: kh_o@ukr.net
ORCID 0000-0002-6982-1312

EDUCATIONAL NOVATIONS: SCALING UP AND INSTITUTIONAL PRACTICES

The educational novations that have already proven their effectiveness and relevance at the level of pilot projects, programs, practices, including in other countries, are considered as one of the ways to improve the quality of education in Ukraine. It demands using the applied potential of the concept of scaling up, which allows to justify the structure and algorithm of interrelated actions at different institutional and managerial levels.

The relevance of the article is determined by the fact that a scaling up in the field of education at international level is currently influenced by interdisciplinary intelligence and the rapid accumulation of empirical data in new areas of educational activities, including sustainable development. However, among domestic scientists and experts, the topic of scaling up still remains undervalued. This presupposes the expediency of generalizing the conceptual framework and institutional scaling up practices for further conceptualization of the scaling up process.

The purpose of this article is to formulate a multidimensional conceptualization of scaling up of educational novations, which takes into account modern theoretical and empirical studies of scaling up in socially significant areas, as well as the logic of consistency of key components, processes and results of scaling up.

The novelty of this study is characterized by the following provisions. The multidimensional conceptualization of scaling up of educational novations was further developed. It is suggested to consider novation as a scaling object, because this notion is broader than innovation and covers a wider range of educational activities, including the implementation of sustainable development principles. The necessity to introduce the English term “scaling site” into the domestic scientific circulation is grounded, which is important for understanding and interpretation of the scaling up conception.

Among the results of the study it is worth noting the author's proposed visualization of the scaling up model, which generates various interdisciplinary ideas and structures of the scaling up process from a systemic point of view and covers the key stages and cycles of scaling up. The focus is also on elements and strategies of scaling up (subjects, contexts, dimensions, resources and financial models, approaches and drivers of scaling up), adaptation scenarios (sites, levels, sectors, cycles and duration of scaling up) and object transformation scenarios (including the monitoring and evaluation). The study allows concluding that it is appropriate to use the scaling up conception in areas of educational activities, for which the effectiveness and rates of implementation of relevant novations are critical.

Keywords: educational novation, scaling up conception, scaling object, scaling subject, scaling site, scaling strategy, scaling scenario.

Cite: Menabdishvili, L. E., Menabdishvili, N. E., & Gomelauri, N. A. (2020). Peculiarities of Georgia's Student Youth's Self-Preservative Behavior. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 132-143.

УДК 314.5.063; 314.7; 314.743
JEL CLASSIFICATION: J11, J61

L.E. MENABDISHVILI, PhD (Econ.), Associate Researcher
Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili Str. 3/5
E-mail: lelamen@gmail.com
ORCID 0000-0003-3847-6250

N.E. MENABDISHVILI, PhD (Econ.), Assistant Researcher
Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili Str. 3/5
E-mail: nanamen@gmail.com
ORCID 0000-0002-3577-4888

N.A. GOMELAURI, Associate Researcher
Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University
0162, Georgia, Tbilisi, C. Cholokashvili Str. 3/5
E-mail: gomelaurinino@yahoo.com; nino.gomelairi@ilaiuni.edu.ge
ORCID 0000-0003-4796-4221

PECULIARITIES OF GEORGIA'S STUDENT YOUTH'S SELF-PRESERVATIVE BEHAVIOR

This paper is based on the sociological research — “Self-preservative behavior among students” — conducted directly by the authors with the participation of the students. Using random selection, we have interviewed 1200 students ranging between ages 18-24 from various universities of Tbilisi, inasmuch as 70 % of the higher educational institutions are located in the said city. The interview was conducted by the questionnaire method. The questionnaire included open and closed questions, and they were filled out with the help of trained interviewers. One of the significant factors of state national security and economic stability is population's health. It determines the demographic potential of a country on a macro level. Therefore, it is important to study the self-preservative behavior of the population. Our research is the first sociological study of Georgian students in the new century. It has enabled us to study the student youths' values, motives, attitudes, norms of behavior in terms of their health and to identify risk-factors affecting the same. The research has confirmed that in terms of health, there exist masculine and feminine models of behavior among the student youth. Women are prone to value their health less, care for it more and tend to have a higher life expectancy disposition than men, whose model of behavior is sharply opposite than that of the women. As for the men, they value their

health more and care for it less than the women. Furthermore, there emerged mistakes made during the upbringing of youth in terms of establishment of the culture of self-preservative behavior. Those students who developed habits of caring for their health in childhood stand out when evaluating their health, have a highly developed understanding of the importance of health, excel at caring for their health and avoid bad habits. Respondents from both sexes understand well that a constant care for health has a positive impact on life expectancy, however for the majority of students health-care has a medical character rather than a prophylactic one. A certain portion of them visit a doctor after their condition becomes worse or start self-medication. A person's attitude toward life expectancy is viewed as an individual's long-term necessity which entails a desire for a long life and appropriate self-preservative behavior. The research has confirmed a direct correlation between self-appraisal of one's health and the parameter of an estimated life expectancy. The respondents reckon that the lower the self-appraisal of their health the less the estimated life expectancy. In addition, caring for health has a big impact on the presumption of life expectancy. The indicator of an ideal, desired and estimated life expectancy is high among those respondents who always care for their health.

Keywords: self-preservative behavior, health, healthy lifestyle, risk-factors affecting health.

Description of the research problem and relevance of the article. Demographers allot a significant attention to studying self-preservative behavior, it is one of the aspects an important role in determining a demographic situation. Health condition of a population together with the population reduction, fertility decreasing and any other demographic factor determine a grave demographic situation. Caring for one's health is a necessary aspect of human development and means societal progress [3].

Self-preservative behavior or caring for one's own health starts when a person understands his/her capabilities and takes responsibility for his/her self. The self-preservative behavior is viewed as a system of activities and relations during the full cycle of life directed toward preserving health and prolonging a lifetime. An attitude of an individual toward their own health is the basis of the self-preservative behavior. It depends on the individual what kind of character his/her self-preservative behavior has: positive or negative. The violation of the rules, norms, activities and relations of the self-preservative behavior, transforms into a self-destructive behavior, which can endanger a society. Therefore, during the self-preservative behavior an individual is responsible for himself/herself as well as for the society. Social health reflects a potential of living of a person and their attitude toward themselves besides toward outer world. For this reason, it is equated to a moral activity. It is a human's behavior in a society.

The bodily self-preservation of an "I" is marked by such needs as preservation of a life, wholeness of an organism, health, which is related to necessity for a long-term life. The latter gives an opportunity to a person to undergo every stage of a life cycle and represents moving force behind the person's self-preservative behavior — the need for life until a certain time.

Health entails various aspects — biological, hygienic, psychological, social, it is a complex parameter. It is also clear that at the modern stage of societal de-

velopment there are two, micro and macro, factors which affect social health: globalization, ecological situation, technical and natural catastrophes, health policy of a state, family environment, conditions of labor, and many other.

Every society values the physical and spiritual health of their members. Therefore, one of the main functions of a state is to prevent diseases and protect the health of its population from harmful environmental factors. Joint effort of the state and every citizen determine the protection of the country's population. A citizen must understand the significance of the impact of bad habits and erroneous behavior, whereas a government must foster such an environment which will enable humans to take care of their health. Healthy society significantly determines not only the proliferation of its population's values but also the spread of material wealth and a nation's spiritual values.

Undeniably, one of the important factors of a state's national security and economic stability is the health of its population. It determines a country's demographic potential on the macro level, which is again confirmed by our current existence in the conditions of the world pandemic.

Studying self-preservative behavior is important during the research of the causes of mortality and it is urgent when analyzing the process of population reproduction. Consequently, understanding its essence is significant in order to correctly determine the measures of demographic policy.

Literature review. Attitude toward health is one of the fundamental characteristics of the existence of a person or society. Therefore, it is completely logical that scientists pay great attention to this issue. Analyzing health attitude and behavior was made successively within various theoretical paradigms: structural functionalism (T. Parsons, R. Robertson, and S. Brian); symbolic interactionism (E. Gallagher, E. Berkovich, E. Hoffman, A. Strauss, E. Becker); conflict theory (K. Marx, E. Friedson, I. Zola); poststructuralism (M. Foucault); postmodernism (N. Fox, V. Kokaram, T. Abel, P. Burdye). During the last decade innumerable researches have been conducted in the post-Soviet space by Russian, Ukrainian, Belarusian, Kazakh, Georgian and other countries' scientists (I. Zhuravlyova, T. Shushunova, I. Mironova, M. Igoshev, I. Karas, I. Vialov, E. Belyakova, A. Polenova, G. Tsuladze, A. Sulaberidze, M. Shelia, etc.).

The aim of the article and innovation character. The article is based on the sociological research which was conducted among the students of Georgian universities (state as well as private). The research was carried in the 2018-19 academic year and 1200 students were interviewed.

The aim of the studying of self-preservative behavior is to analyze problems related to health condition of student youth along with demonstrating risk-factors which affect their health. There is a very grave demographic situation in Georgia today. According to the UN, our country is among the dying nations. Thus, it is important to unveil the peculiarities of the youth's self-preservative behavior and search for the factors which influence it. This will help us find ways

to improve their demographic behavior which in turn will enable us to further perfect the measures of demographic policy aimed at the youth [1].

Choosing the social group of students for research purposes was determined by the fact that the student youth are one of the most significant strategic resources in any society that play an important role in the spheres of economy, culture, politics, etc. It defines the future of a country; the student youth accounts for 14–15 percent of the Georgian youth [5]; as experts have ascertained, the students say no to self-preservative behavior most often when they have to choose between success in studying and their health. They have also proven that deterioration of health during the whole course of a human's life occurs most often in university years. There are scientific researches, according to which, the third of the students had chronic diseases before enrolling at university, whereas the number of the students with chronic illnesses grew and amounted to a half after graduating [6].

In the opinion of Professor V.P. Yatsenko, nowadays, the problem of students' health is rather pressing. Statistics show that 60–70 % of the students have health issues. The occurrences increase, on average, 1–1.5 times annually. On top of that, 10 % of the students are dispensary patients, and from among them, 60 % have therapeutic profile [9].

The aim of the Georgian state youth policy is to create appropriate environment for the full-value development of the youth. In order to achieve the mentioned goal, the youth policy, among other measures, must ensure the establishment of healthy lifestyle, as well as provide access to medical services and increase their quality within the favorable environment for the youth. Health is one of the four strategic fields of the youth policy. It is important that the youth possess enough information regarding healthy lifestyle, realize its significance and make use of preventative services.

Georgian government aims to establish healthy lifestyle amid the youth. For the purpose of perfectly fulfilling this goal, it is essential to have some opinion about the existing situation. Our research offers us a clear picture with regard to the level awareness and education of the youth concerning healthy lifestyle. This is the first sociological research conducted in the course of a new century which offers complete information in regard to knowledge, values, views, motives, disposition, norms of behavior, risk-factors affecting health, which are related to the student youth's health. Furthermore, the following research is the first since the time the country implemented a universal health insurance and its citizens could look after their health better, with less costs. The results of the research will aid the state structures and contribute greatly to planning important events for the successful implementation of the state youth policy [10].

Data and methods. From among the research methods, we gave preference to the sociological method of quantitative research, which enables us to generalize the results over a wide population group. We prepared a special questionnaire

for the mass questioning method. In addition, we trained interviewers so that they could assist students while filling out questionnaires. When choosing between universities, we used the lottery selection method from the types of probability selection. Three state and five private higher educational institutions were selected. In the selected higher educational institutions we used spontaneous selection method in order to interview the students.

Basic results of the research. Health is an invaluable treasure. It emerges as the most important determining factor of the quality of a human's life. Subsequently, health must be the number one value in our life. However, the sociological research done by us among the students confirms that it is not so. Only the fourth of the number of the students mentioned health as their top value. At the same time, men were twice more prone to designate health as a top priority than women. For the $\frac{3}{4}$ of the interviewed students, there are other more valuable things than their health, for instance, happy family and freedom. Health is the most important determining factor of the quality of a human's life and if a young person holds other things as higher values than their health, it means that his/her behavior is directed less toward retaining-strengthening of health. This in turn is reflected on the quality and durability of his/her life. Happy family life, for which the students strive so eagerly, is impossible without a sound health.

It is also noteworthy that acknowledging of one's health as the number one priority does not always mean that a constant care is allotted for its strengthening and retaining. From amongst those students who mentioned health as their top value only 33 % pay constant attention to preserving it. In order to explain the phenomenon that certain number of the students acknowledge health as being their main priority, but do nothing to protect and preserve it, we can use the famous Georgian psychologist's Dimitri Uznadze's theory of attitude and set according to this theory: "Volition is a power of a subject, his/her ability to implement that which is deemed as expedient by their intellect...although humans cannot always manage to do that which is thought of as advisable. Some manage to pursue the advice of the mind when acting on something, and some are not able to do this" [8]. The latter category includes 16.3 percent of the students.

In the process of the interview, the students had to assess their health. There emerged three groups in terms of self-assessment of health: the students with "good" health (44.5 %), "satisfactory" health (47.5 %) and "bad" health (5.7 %). A small number of the students abstained from making their health assessment (2.3 %). The research has shown that the students with "good" health always (45 %) or, in any case, sometimes (37.4 %) care for their health, the students with "satisfactory" health sometimes (41 %) and during illness (27.5 %) look after their well-being, and the students with "bad" health care for their health only during illness (41 %) or never (20 %). This has its explanation. The students with "bad" health came from the families where its members looked after their well-being less (68 %), whereas the students with "good" health (91 %) learned

the culture of caring for one's own health in their families since childhood. It also became clear that those students who pay a systematic attention to their health, make a habit of it since childhood (83 %), whereas those who do not look after their health think that the time for it has yet to come, because a person must start caring for his/her health after the age of 40. Women (87.4 %) were more prone to acquire habits of caring for their health since childhood than men (78.5 %).

We must acknowledge that the whole system of a human's needs comes down to the need for self-preservative. It is utterly important for both a person and society to establish habits of self- preservative behavior in the early ages. The earlier the person establishes the self- preservative behavior the more likely and higher his/her chance for quality life with long expectancy. The research has demonstrated that the situation is not quite so enviable among the students in this regard [4].

Scientific literature characterizes the risk-factors which affect health as well as their activity share. Among the risk-factors are: lifestyle (49-53 %), genetics (18-22 %), environmental conditions (17-20 %) and healthcare (8-10 %) [2]. Studying the respondents' views with regard to the mentioned issue has shown that among the risk-factors which affect health the main significance is allotted to life conditions (36 %), the next place is occupied by care for health or self-preservative behavior, (32.3 %) after which come genetics (15 %) and ecology (14.8 %). The female respondents deem life conditions as the leading factor of health, whereas males think self-preservative behavior to be the most important factor. Women mention life conditions 1.3 times more than the men. On the other hand, men are prone to mention self-preservative 1.1 times more as opposed to the women.

Among the students special attention is paid to lifestyle out of all the factors of healthcare. They appreciate healthy lifestyle 5.4 times more than systematic medical checkup. From among the forms of self-preservative behavior healthy lifestyle is predominant for 83.8 % of the respondents. Its predominance is expressed more among the men (85.7 %) than among the women (81.0 %).

For the majority of the students caring for health does not have a preventive character, when during a correct self-preservative behavior it is absolutely important to undergo the preventive medical checkup and visit a doctor in a timely manner when one notices first signs of an illness. It is universally known that treatment is substantially more simple and effective when you go to the doctor at the

Table 1. The frequency of caring for one's own health according to the sex of the respondents (%)

How often do you care for your own health?	Male	Female
Always	28.5	29.9
Frequently	37.9	41.9
Only during illness	25.9	19.8
Do not care for it at all	7.0	7.7
Did not answer	0.7	0.7

Source: sociological research of the Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University, 2018.

first signs of a disease. The students do not understand this fact well because 22.8 % of them visit the doctor only in the extreme cases.

Fulfilling the recommendations of healthcare strongly depends on a person's volition and action. The female students are more consistent when implementing doctor's recommendations if they can afford it. The male students are more indolent to heed the doctor's recommendations (28 %).

From among the components of a healthy lifestyle the students, first of all, mention hygiene (41 %), healthy diet (32.5 %), sport (16 %) and recreation (10.5 %). In order to form the healthy lifestyle it is utterly significant to observe the rules of private hygiene. Otherwise, it is impossible to retain a good health even under the conditions of high level societal hygiene. This issue is very urgent as one person who does not maintain a private hygiene can become the cause of deterioration of another's health condition. Maintaining hygiene is precisely the main condition of avoiding infectious diseases. Nowadays, the world population faces this problem. The World Health Organization (WHO) announced the pandemic on 11 March of the current year. The number of the infected and deceased rises every day because of the new Corona Virus COVID-19 and it is impossible to predict final results. It is noteworthy that nobody knows about the long-term negative effects of this terrible pandemic. The WHO's primary recommendations are consistent and correct observance of the hygiene norms as well as maintaining social distance. The mentioned fact, once more, makes it clear that hygiene is of utmost importance. It is interesting that the students understand the significance of a private hygiene well, but they resort to those norms less (34.3 %). The female students maintain the rules of hygiene completely 1.2 times more than the male students. It is known that correct and rational nutrition, when it is necessary, is the prerequisite of the normal function of all systems of an organism. The students designated correct nutrition at the second place from

Table 2. Habits of caring for health according to the sex of the respondents (%)

Types of health care	Male	Female
Systematic medical checkups	12.4	16.2
Diet and moderation	21.2	29.3
Absolute fulfillment of the hygiene rules	31.3	37.2
Systematic sport activities	20.8	5.4
Recreation regime	11.7	9.3
Not indicated	1.9	2.2
Do not care	0.0	0.4

Source: sociological research of the Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University, 2018.

among the essential components of a healthy life. Nonetheless, a healthy nutrition is not their lifestyle because they systematically consume fast food and thus endanger their health. Medics systematically warn us of the negative influence of the fast food on our health. The female students observe correct regime of nutrition and moderation 1.4 times more than the men.

Some of the basic preconditions for a human's health are engagement in sport and regime of recreation. In order to support or renew one's spiritual and physical health it is crucial to employ these components systematically. The men are 3.9 times more prone to engage in sport activities compared to the women, moreover they pay 1.2 times more attention to their recreation regime than the women.

From amongst the many components of a healthy lifestyle, one of the basic parts is to say no to bad habits — tobacco, alcohol, drugs. Representatives of healthcare warn us, in various forms, of the destructive impact of these bad habits on our health. The mentioned problem also poses a threat in terms of demography, inasmuch as the bad habits endanger not only a user's health but also menace natural increase of population. They cause various anomalies in the newborns of the ill parents, prevent embryo development or become the reason for childlessness. In the period of difficult demographic conditions it is essential to diminish the impact of these factors to a minimum. For this, the will of a population is necessary. It is especially important to study the youth's attitude toward these acute problems. We encountered tobacco users among the students of both sexes. However, there emerged a tendency of quitting this bad habit. The share tobacco users decreased by 7.3 % among the respondents. It is interesting that there was a higher decrease among the male respondents than among the women (men — 9.3 %, women — 5.4 %).

Georgia is considered the homeland of viticulture, where production of wine has started eight thousand years ago. Despite the extensive production, distinct regulations have been imposed on the consumption of wine. We encounter a moderate use of the alcoholic beverages among the student youth. The percentage of those students who absolutely abstain from drinking alcohol is 14 % among the men and 49 % among the women. From among those who drink alcohol at various frequencies, the majority are those who drink once a month. The quan-

Table 3. Tobacco use among respondents (%)

Respondent's sex	Have you ever smoked?			Are you smoking currently?		
	Yes	No	No answer	Yes	No	No answer
Male	50.4	46.8	2.8	41.1	58.9	0
Female	23.6	73.0	3.4	18.2	81.3	0.5

Source: sociological research of the Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University, 2018.

tity of the latter exceeds 18.8 times the quantity of those who drink several times a week, in other words, the ones who are systematic users.

The percentage of the respondents who have a negative attitude toward drugs is 80 %. This negative attitude is more pronounced among the women. Every third among the men states that they have experimented with narcotics and it is a customary habit for every fifth of them. It must be noted that there are also frequent drug users among the women, although their quantity is 5 times less than that of the men.

It merits mentioning that the inclination to bad habits is less pronounced among the students with “good” health. For example, 75 % from this group do not use tobacco, whereas from among the students with “bad” health more than half are addicted to the tobacco. Amidst the students with “good” health 77 % have never used narcotics and 73 % of the students with “satisfactory” health have never done so, whereas the students with “bad” health are frequent users of drugs.

Effective self-preservative behavior significantly determines life expectancy. The individual desire life expectancy expresses a personal advantage. The demand for life expectancy is more pronounced among the men than among the women (the desired life expectancy for the men is 89 years, for the women — 83 years). The desired does not mean the possible. The respondents think that they will live less than what is desired. Moreover, the difference between the desired and life expectancy is larger among the men (11 years), than among the women (9 years) [7]. The interviewed student youth explain this distinction between the desired and possible life expectancy by health conditions and environment. The indicator of the possible life expectancy is the lowest amid those respondents who assess their health as being “bad”. The ideal life expectancy indicator for the latter exceeds the desired by 3.2 and the possible by 11.7. The desired life expectancy exceeds the possible one by 8.5 years. Among the students who assessed their health as being “good”, the difference between the indicators of the ideal and desired life expectancy is only 1.1, between the ideal and possible — 5.5 years. The desired life expectancy indicator exceeds by 2.2 the possible

Table 4. The impact of health care on the indicators of self-preservative behavior (%)

Indicators of self-preservative behavior	Health care frequency		
	Always	Sometimes	During illness
Ideal life expectancy	87.0	85.9	84.6
Desired life expectancy	84.2	84.1	80.9
Anticipated life expectancy	79.8	78.6	75.3

Source: sociological research of the Institute of Demography and Sociology of the Ilia State University, 2018.

one. With regard to the respondents who assessed their health as being “satisfactory,” the difference between their ideal and desired life expectancy is 2.0, between the ideal and possible — 6.9, between the desired and possible — 4.9 years. There is a clear indication of different views and expectations in terms of the parameters of self-preservative behavior among the respondents with various health conditions.

The more actively a respondent looks after their health, the higher their disposition toward life expectancy. The decrease of indicators is directly proportional to the quality and frequency of the respondent's health. Moreover, the higher health, as the main values in the value system, the higher the assessment of self-preservation behaviors indicators. Subsequently, there exists an important relationship between a person's attitude and the analyzed factors.

Conclusion. The research has demonstrated that the student youth's self-preservative behavior is characterized by a low culture. This is mainly determined by the mistakes made in their socialization. In order to overcome this setback, significant measures must be carried out. It is essential that the culture of self-preservative behavior be established in earlier years. Together with families, the mentioned process must involve pre-school and school education systems. A special attention must be paid to maintaining the norms of a private hygiene. Our current life situation has shown us that this is the most important issue that needs to be solved.

In order to preserve the nation's physical and psychological health, it is crucial to strengthen the role of school education in the process of fighting against bad habits. The youth must have access to information sources which alert them to the risk-factors influencing health. Mass media's role and their active participation is important in this regard. It is essential to strengthen the youth's sense of individual responsibility and to provide them with knowledge and skills that will offer them better means to care for their own health.

It is significant to ensure the establishment of health as the primary value within the value system, and to place formation of health care habits as topmost priority. The youth must be informed with regard to the importance of health for them personally, as well as for society as a whole. There must be implemented events in order to involve the youth in sport activities, foster popularization of healthy lifestyle by introducing mass campaigns for sport activities and by using other events. It is advisable to integrate youth recreation and entertainment programs with their physical activities.

It is crucial that health be established as a primary value within the system of a person's values and habits of caring for health must be set as a number one priority. Physical education of adolescents must be considered as one of the priorities. Nowadays, girls are less engaged in sport. It is important to remedy this problem, and the role of schools must be increased in this utterly crucial affair. It is essential to introduce an annual obligatory medical checkup in order to se-

cure health prophylactic of the youth. Today, each of us is obliged to take active steps so that our future generation becomes healthy. This is necessary for the country's demographic situation.

REFERENCES

1. Gomelauri, N. (2017). *Social health and social security of the youth*. Ilia State University Institute of Demography and Sociology Collection of works: problems of demography and sociology, Tbilisi.
2. Lisitsyn, U. P., & Sakhno, A. V. (1988). *Human's health — social value*. Moscow [in Russian].
3. Menabdishvili, L. (2019). *Georgia's student youth, social-demographic essays*. Polygraphic Center "Bartoni". Tbilisi.
4. Menabdishvili, N. (2017). *Students attitude toward a healthy lifestyle*. Collection of works of Ilia State University Institute of Demography and Sociology: problems of demography and sociology. Tbilisi.
5. *National research of the youth in Georgia* (2014). UNICEF. www.unicef.org/georgia
6. Shelia, M. (2017). *Peculiarities of Georgia's student youth's demographic behavior*. Collection of works of Ilia State University Institute of Demography and Sociology: problems of demography and sociology. Tbilisi.
7. Tsuladze, G. (2016). *Demographic Yearbook of Georgia 2015*. Tbilisi.
8. Uznadze, D. (2009). *Psychology of attitude and set*. IV edition. Tbilisi: Publishing House "Georgian herald".
9. *State Sport Policy Document. Developed by the Government of Georgia on May 22, 2013. State of Sports approved by Resolution N127*. (2014). Interagency Coordinating Council for Policy Support. [http://msy.gov.ge/files/veko/2014%20 wali/marathi/](http://msy.gov.ge/files/veko/2014%20wali/marathi/)
10. National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (2020). <http://kpi.ua/ru>

Стаття надійшла до редакції журналу 07.07.2020

Л.Е. Менабдишвілі, канд. екон. наук, асоц. дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: lelamen@gmail.com

ORCID 0000-0003-3847-6250

Н.Е. Менабдишвілі, канд. екон. наук, асист.-дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: nanamen@gmail.com

ORCID 0000-0002-3577-4888

Н.А. Гомеллаури, асоц. дослідн.

Інститут демографії та соціології Державного університету Ілії
0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. К. Чолокашвілі, 3/5

E-mail: gomelaurlinino@yahoo.com; nino.gomelairi@ilaiuni.edu.ge

ORCID 0000-0003-4796-4221

ОСОБЛИВОСТІ САМОЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ГРУЗІЇ

Стаття заснована на авторському соціологічному дослідженні «самозбережувальна поведінка студентів». Використовуючи випадкову вибірку ми опитали 1200 студентів віком від 18 до 24 років із різних університетів Тбілісі, оскільки 70 % вищих на-

вчальних закладів розташовані в цьому місті. Інтерв'ю проведено анкетними методом. Анкета містила відкриті і закриті питання, які опитувані заповнювали за допомогою навчених інтерв'юерів. Одним із важливих чинників державної національної безпеки і економічної стабільності є здоров'я населення, він визначає демографічний потенціал країни на макрорівні. Тому важливо вивчити самозбережувальну поведінку населення. Наше дослідження — перше у новому столітті соціологічне дослідження студентів Грузії. Ми змогли вивчити цінності, мотиви, установки, норми поведінки студентської молоді з погляду їхнього здоров'я і виявити фактори ризику, що впливають на нього. Дослідження підтвердило, що з точки зору здоров'я серед студентської молоді існують чоловічі і жіночі моделі поведінки. Жінки схильні менше цінувати своє здоров'я, але більше піклуються про нього, у них вища установка на тривалість життя, ніж у чоловіків, чия модель поведінки протилежна жіночій. Чоловіки більше цінують власне здоров'я, але менше піклуються про нього, ніж жінки. Крім того, в процесі виховання молоді були допущені помилки у формуванні культури самозбережувальної поведінки. Ті студенти, у яких в дитинстві виробилися звички піклуватися про своє здоров'я, акцентують увагу на ньому, добре розуміють важливість здорового способу життя, досягають успіху в турботі про своє здоров'я і уникають шкідливих звичок. Респонденти обох статей добре розуміють, що постійний догляд за здоров'ям позитивно впливає на тривалість життя, однак для більшості студентів турбота про здоров'я має скоріше лікувальний, ніж профілактичний характер. Ставлення людини до очікуваної тривалості життя розглядається як довгострокова потреба людини, яка визначає прагнення до довгого життя і відповідну самозбережувальну поведінку. Дослідження підтвердило прямий зв'язок між самооцінкою здоров'я та показником очікуваної тривалості життя. Респонденти вважають, що чим нижче самооцінка їх здоров'я, тим менша очікувана тривалість життя. Крім того, турбота про здоров'я сильно впливає на передбачувану тривалість життя. Показник ідеальної, бажаної та передбачуваної тривалості життя високий серед тих респондентів, які посякчас дбають про власне здоров'я.

Ключові слова: самозбережувальна поведінка, здоров'я, здоровий спосіб життя, чинники ризику, що впливають на здоров'я.

Cite: Cherevatskyi, D. Yu. (2020). Quality of Life Dependence on Energy Consumption: Intercountry Variations. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 144-157.

УДК 330.59:620.92

JEL Classification: I310

Д.Ю. ЧЕРЕВАТСЬКИЙ, канд. техн. наук, зав. відділом

Інститут економіки промисловості НАН України

03057, Україна, м. Київ, вул. Марії Капніст, 2

E-mail: cherevatskyi@nas.gov.ua

ORCID 0000-0003-4038-6393

ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ВІД ЕНЕРГОСПОЖИВАННЯ: МІЖДЕРЖАВНІ ВАРІАЦІЇ

Єдність і боротьбу протилежностей у контексті якості життя обумовлює використання первинних енергетичних ресурсів, викопних чи з альтернативних джерел, що пов'язано зі станом довкілля. Ефективна політика забезпечення сталого розвитку людства потребує витрат великої кількості енергоносіїв, щоб життя було гідним, і суворого обмеження витрат енергоносіїв, щоб зберегти довкілля. Метою статті є визначення залежності якості життя населення від споживання первинних енергетичних ресурсів у національних економіках. Новизна дослідження полягає у зіставленні якості життя населення у національних економіках зі споживанням первинних енергетичних ресурсів; застосуванні як мірила якості життя населення показника втрачених років здорового життя; введенні понять густини втрачених років здорового життя і екологічної густини (відношення національного значення Footprint до споживання енергетичних ресурсів). Методи дослідження: робота базується на використанні методики проекту Глобального тягаря хвороби; компаративних досліджень, математичної статистики (регресійного та кластерного аналізу); математичного моделювання. На підставі кластерного аналізу доведено нерівномірність питомого споживання енергетичних ресурсів у національних економіках різного типу, виявлено, що країни індустріального типу споживають більше енергоносіїв, ніж країни з теплим кліматом, але менше, ніж розвинені країни, велике споживання енергетичних ресурсів сприяє зменшенню кількості втрачених років активного життя, але набагато збільшує розмір екологічного Footprint. Показано феномен півостровів з якості життя, виконано аналіз густини втрачених років здорового життя і екологічної густини у національних економіках щодо витрат первинних енергоносіїв, доведена суттєва нелінійність отриманих залежностей, показано, що забезпечення вимог сталого розвитку неможливе без погір-

шення якості життя населення країн, які витрачають багато енергоносіїв, але за умов експоненціальних характеристик розвитку процесів навряд чи погіршення будуть катастрофічними.

Ключові слова: якість життя населення, втрачені роки здорового життя, споживання енергетичних ресурсів, густина втрачених років здорового життя, екологічна густина, національні економіки.

He lives long that lives well

Кому добре живеться, той довго живе

Англійська приказка

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Людина сучасної цивілізації претендує на інший життєвий шлях, ніж окреслений Робертом Пенном Ворреном (Robert Penn Warren)¹: «від пелюшки сморідної до смердючого савану». Розвинені країни Північної Америки і Західної Європи задали такі стандарти якості життя, про які решта людства навіть мріяти не сміє. Наприклад, збільшення споживання курячих яєць до 200 штук на рік на кожного китайця потребуватиме наявності 1 млрд 200 млн курей, на прокорм яких буде потрібен увесь урожай зернових Австралії; досягнення Китаєм японського рівня споживання морських продуктів потребувало б всього сучасного світового улову; а досягнення німецьких показників споживання автомобілів неможливо через брак планетарного виробництва металу і нафти [1]. Людство, як було сформульовано в ювілейній доповіді Римському клубу «Come On! Капіталізм, короткозорість, населення і руйнування планети» [2], розвивається не в умовах «порожнього світу», як воно це сприймало, — світу незвіданих територій і надлишку ресурсів, воно увійшло в «повний світ», заповнений по вінця, з вельми неясними перспективами подальшого розширення кордонів. Якщо і далі продовжувати жити за правилами «порожнього світу» колапс не забариться. «Ми живемо в Антропоцені — геологічній епосі, коли діяльність людини стає визначальною для планети: 97 % маси хребетних на Землі припадає на людей і худобу; а всіх інших, від кажанів до слонів, — 3 %».

У середині ХХ століття якість життя безпосередньо ув'язувалася з економічним добробутом і споживанням первинних енергетичних ресурсів (ПЕР) — вугілля, нафти, природного газу, ядерного палива та ін. У Франції, наприклад, лише за десятиліття 1960—1970 рр. національне споживання ПЕР зросло більше ніж у два рази (з 79 до 192 млн т н. е.) і не зупинилося у подальшому. У 2019 р. спожито 238,8 млн т н. е. Але феномен «кислотних дощів», з яким Європа зіткнулася через інтенсивне збільшення вугільної енергетики, зумовив визначення якості життя за формулою «Трьох Е» — Економіка, Енергетика, Екологія [3], спроба реалізації якої у ЄСРП призвела до формування політики так званої газової паузи (розширеного застосу-

¹ Воррен Р.П. Все королівське військо (*All the King's Men*). Київ: Дніпро, 1986. 536 с.

вання природного газу замість вугілля) в Україні, особливо на Донбасі — аж до планів повної відмови від вуглевидобування з ліквідацією шахт [4].

Але проголошена у 1987 р. доктрина сталого розвитку (*sustainable development*) у черговий раз принципово змінила парадигму якості життя — від «Трьох Е» до «економіка, соціальна сфера, екологія» [5]. Щоб нова формула стала реальністю, загальносвітове споживання ресурсів до 2050 р. необхідно знизити удвічі (в абсолютних величинах), що зафіксовано у Корнуельській декларації [6]. Для цього потрібно у 10 разів знизити споживання ПЕР розвиненими економіками. За цим не просто втрата гіпотетичної якості життя населення зазначених країн, а саме суспільного здоров'я найрозвиненіших націй.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Жодна методика з оцінювання якості життя населення, наприклад, Індекс людського розвитку (*Human Development Index, HDI*) [7] чи Міжнародний індекс щастя (*Happy Planet Index, HPI*) [8], прямо не застосовує енергетичних чинників. І категорія суспільного здоров'я у системі оцінки якості життя прямо не використовується. Хоча в останні роки отримав поширення показник *DALY* (*Disability-Adjusted Life Year*) — кількості років здорового життя, втрачених унаслідок хвороби або смерті (звичайно розраховують у роках на 100 тис. населення) [9, 10]. Показник *DALY*, що оцінює сумарний «тягар хвороби», в 1990-х роках було розроблено Гарвардським університетом для Світового банку. Тепер його широко використовує ВООЗ у суспільній охороні здоров'я. Показник є лінійною сумою потенційних років життя, втрачених через передчасну смерть і нездоров'я (страждання, тимчасова або стійка непрацездатність, неспроможність до звичної / нормальної життєдіяльності).

Приміром, очікувана тривалість життя становить 80 років. Але якщо в людини віком 70 років виявили хворобу Альцгеймера, то, нехай вона і проживе до 80 років, її життя на цьому відрізку часу не буде повноцінним. Тому за методикою *DALY* із зазначених десяти років відповідно до ваги наявної патології треба умовно відняти певну кількість років втраченого життя. У разі хвороби Альцгеймера це майже сім років.

На жаль, в Україні повна методика *DALY* застосовується тільки на національному рівні, — регіональні обстеження оперують лише даними щодо втрати років потенційного життя через передчасну смертність [11].

У принципі, в цій роботі доцільніше було б застосувати не показник *DALY*, а обернений до нього індикатор *HLY* (*Healthy Life Years*) — років здорового життя. *HLY*, що поєднує смертність і захворюваність, є узагальненим показником здоров'я населення, відомим як тривалість здоров'я — кількість років, що людина певного віку проживе без інвалідності [12]. Але цей індикатор, обчислення якого виконує *Eurostat*, є лише європейським структурним показником.

Мета дослідження: визначення залежності якості життя від споживання первинних енергетичних ресурсів у різних національних економіках.

Наукова новизна. Новизною виконаних досліджень є розгляд якості життя населення у різних національних економіках відповідно до споживання ПЕР і застосування як мірила якості життя населення кількість років здорового життя, втрачених унаслідок хвороби або смерті; введення понять густини якості життя (відношення втрачених років здорового життя до обсягів спожитих національною економікою енергетичних ресурсів) і екологічної густини (відношення національного значення *Footprint* до кількості спожитих енергетичних ресурсів).

Методи і матеріали. Робота базується на використанні методу *DALY* для інтегральної оцінки якості життя населення; компаративних досліджень — для зіставлення характеристик національних економік; математичної статистики (регресійного та кластерного аналізу) — для узагальнення зв'язків між величинами *DALY* та споживання ПЕР; математичного моделювання — для виявлення закономірностей густини якості життя та екологічної густини відносно спожитих економіками енергоносіїв.

Дослідження виконано на підставі національних даних щодо показника *DALY*, питомого споживання первинних енергетичних ресурсів і питомого розміру *Footprint*, які містяться в джерелах [13—15].

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Споживання енергетичних ресурсів є суттєво відмінним у різних країнах. Розподіл показників 44 національних економік, що знаходяться на різних континентах і в різних кліматичних поясах, за ознаками: «витрати ПЕР на душу населення»; «обсяг ВВП на душу населення» і «величина середньої температури січня (*Average January temperature*)», дав змогу сформувати три кластери [16] (табл. 1).

Таблиця 1. Економічні та енергетичні показники за кластерами

Кластер	Країна	Витрати ПЕР, кг н. е. / особу	ВВП, тис. дол. / особу	Середня температура січня, град. С
Перший	Австрія, Бельгія, Велика Британія, Ірландія, Корея, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Сінгапур, США, Фінляндія, Японія	4584	46,0	0,9
Другий	Аргентина, Гонконг, Ізраїль, Індія, Іспанія, Італія, Куба, Мексика, Панама, Португалія	1741	24,1	15,0
Третій	Азербайджан, Болгарія, Білорусь, Вірменія, Естонія, Казахстан, Киргизія, Китай, Латвія, Литва, Македонія, Монголія, Польща, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, Україна, Чехія	2543	17,9	-6,2

Джерело: [17].

У перший кластер увійшли 12 країн-локомотивів світової економіки з середньою річною витратою палива 4584 кг н. е./особу. Середній ВВП — 46 тис. дол./особу.

Другий кластер (10 країн) склали держави з теплим кліматом і відносно невеликим споживанням енергії (в середньому 1741 кг н. е./особу) — Аргентина, Італія, Іспанія, Індія та ін., з середнім ВВП на 1 особу 24 тис. дол.

Третій кластер (22 країни) об'єднує індустріальні економіки, включаючи Україну, Росію, Польщу, Туреччину, Китай. Незважаючи на відносно суворий клімат, енергоспоживання в цих країнах удвічі нижче, ніж у розвинених економіках (2543 кг н. е./особу), але набагато вище, ніж у країнах другого кластеру.

Наведені дані підтверджують вплив клімату на обсяги споживання ПЕР, але видно, що країни з розвиненими економіками, постіндустріальні та наближені до них, споживають набагато більше за економіки індустріального типу.

Вибірка даних 2016 р. щодо 47 країн, які знаходяться на різних континентах, у різних кліматичних поясах і мають різний рівень економічного розвитку, дає підстави вважати, що з вірогідністю 0,95 за даними 2016 р. показник *DALY* знаходиться в межах довірчого інтервалу від 26669 до 30605 років/100 тис. населення (математичне очікування 28637 років, мінімум 15000 років — Катар, максимум 49240 років/100 тис. населення — ПАР). Споживання ПЕР за вибіркою національних економік знаходиться в довірчому інтервалі від 2806 до 4578 кг н. е./особу (математичне очікування 3692, мінімум 405 — Філіппіни, максимум 19000 кг н. е./особу — Катар) [13, 14].

Україні властиві показники 46000 втрачених років здорового життя на 100 тис. населення і 2000 кг н. е./особу, РФ — 45000 років/100 тис. населення і 5000 кг н. е./особу, Польщі — 34000 років/100 тис. населення і 2500 кг н. е./особу.

Привертає увагу те, що всі країни Аравійського півострову, а також Ізраїль і Мальдіви, розташовані в безпосередній близькості від нього, мають вельми сприятливі характеристики тривалості життя, скоригованої з непрацездатності: Мальдіви — 15800 років; Бахрейн — 16900; ОАЕ — 17000; Кувейт — 19000; Ізраїль — 19600; Оман — 19900; Бруней — 20700; Саудівська Аравія — 21500 років на 100 тис. населення. Винятком із правил є Ємен зі значенням *DALY* 44900 років (за даними 2016 р.). І це зрозуміло, оскільки Ємен — одна з найбідніших у світі країн з безліччю гоłodних гірських селищ.

На відміну від Ємену, з його ВВП 2,4 тис. дол./особу за паритетом купівельної спроможності, інші країни Аравійського півострова за даними 2018 р. мають показники від 46,6 тис. дол./особу (Оман) до 79,5 тис. дол./особу (Бруней).

Такі економічні показники не властиві навіть Франції, питомий ВВП якої не перевищує 46 тис. дол./особу, не кажучи вже про Росію (29 тис. дол./особу), а тим більше Україну (трохи більше 9 тис. дол./особу).

Зв'язок здорового довголіття і кількості спожитих енергоресурсів демонструють не тільки країни спекотного Аравійського півострова, а й морозного Скандинавського: Норвегія — 26600 років/100 тис. населення і 9000 кг н. е., Ісландія — 27500 років/100 тис. населення і 16000 кг н. е./особу.

Є підстави наполягати, що висока якість життя є продуктом не тільки економічного, а й енергетичного достатку. На одного мешканця ОАЕ припадає 12000 кг н. е., саудівця — 8000 кг н. е. Значимість впливу енергоспоживання на якість життя підтверджує і досвід Канади — показник *DALY* 24500 років/100 тис. населення, 9000 кг н. е./особу. Але ще красномовнішим є досвід Сінгапуру: *DALY* — 17400 років на 100 тис. населення, споживання ПЕР — близько 15000 кг н. е./особу.

Розташоване на острові місто-держава Сінгапур з населенням близько 5 млн осіб має одну з найвисокорозвиненіших у світі економік. Це фінансовий, торговельний і транспортний центр з найпотужнішим морським портом. У світовому таблиці про ранги Сінгапур посідає третє місце з переробки нафти, четверте — з виробництва напівпровідників, його ВВП, обчислений за ПКС, 2018 року становив 100,3 тис. дол./особу.

Є резон припустити, що велике споживання національною економікою ПЕР є запорукою міцного суспільного здоров'я і високого рівня якості життя її населення.

У фізиці існує поняття густини (питомої маси), яку характеризує відношення маси речовини (матеріалу) до її об'єму. Густина відображає насиченість певного об'єму матеріалом речовини. Для демонстрації природи якості життя є сенс виміряти густину показника *DALY* стосовно обсягу спожитих країною енергетичних ресурсів:

$$\rho_{DALYk} = \frac{DALY_k}{E_k}, \quad (1)$$

де ρ_{DALYk} — густина *DALY* *k*-ї національної економіки, років/т н. е.; *DALY* — показник *DALY* *k*-ї національної економіки, років; E_k — споживання ПЕР *k*-ю національною економікою, т н. е.

Як видно з рис. 1, кожна одиниця спожитих слаборозвиненими економіками невеликих обсягів енергоносіїв буквально «насичена» втраченими роками здорового життя, тобто нездоров'ям і бідністю. Чим більше питома споживання ПЕР, тим меншою стає густина нездоров'я і вищим рівень якості життя. Якщо образно, це нагадує послідовні фазові перетворення води у процесі нагрівання: тверде тіло (лід) — рідина — пара (газ). Характеристика процесу має вид експоненціальної залежності:

$$\rho_{DALYk} = 0,301e^{-3 \cdot 10^{-4} f} \quad (2)$$

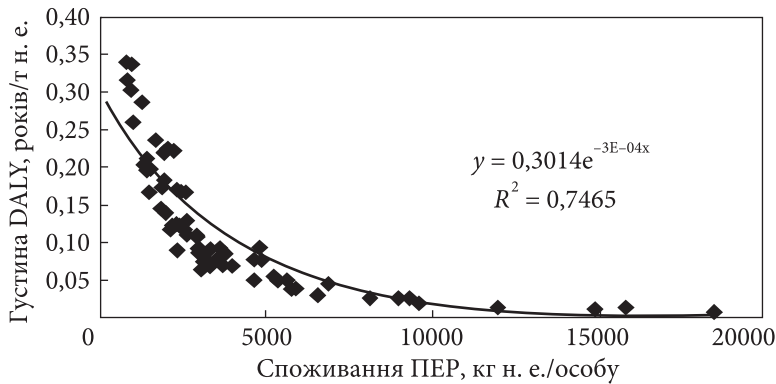


Рис. 1. Густина DALY

Джерело: на підставі авторських розрахунків.

де e — основа натурального логарифму; f — питоме споживання ПЕР особою k -ї національної економіки, кг н. е./особу.

Певну підказку щодо феномену активного довголіття згаданих напівострівних країн дає специфіка їх енергетики. Той же Катар — потужний виробник і світового масштабу експортер природного газу, а Норвегія за виробництвом електроенергії на душу населення посідає перше місце в світі. При цьому, попри наявність великих запасів вуглеводнів, 99 % електроенергії виробляється на гідроелектростанціях. Сінгапур — велика нафтопереробна держава. Ісландія — країна, яка раніше була практично монокультурним господарством — рибальство й обробка риби, однак в останні роки економіка переживає інтенсивну диверсифікацію промисловості на основі дешевої поновлюваної енергії (в основному, геотермальні джерела, що формують гідроенергетику країни). Тобто, всі названі економіки використовують велику кількість відносно чистого палива, не вугілля. Аравійські монархії демонструють дивовижний за своєю глибиною і охопленням приклад «надолуження модернізації», зокрема у фінансовій сфері. З 1980-х років у країнах «аравійської шістки» докладають чималих зусиль для зменшення залежності від експорту вуглеводневих енергоносіїв як головного джерела зростання економіки, розвитку і добробуту. Політика зорієнтована на диверсифікацію економіки, розвиток обробних галузей і сфери послуг, зокрема фінансових послуг, вкладення нафтодоларів не в західні банки і державні цінні папери, а в створення нових галузей і розвиток різних економічних проєктів.

Зворотним боком енергетичного феномену країн із найвищим рівнем якості життя є найбільший екологічний слід (*Ecological Footprint*), одиницею вимірювання якого є глобальні гектари (гга, *gha*), що уможливорює відповідні порівняння. За наведеними Всесвітнім фондом дикої природи (WWF) даними, перше місце в світі за шкідливістю впливу на навколишнє

середовище посідає саме Катар (14,4 гга/особу), на другому місці ОАЕ, четверте — за Бахрейном, п'яте — за Кувейтом; Оман — на тринадцятому місці, Саудівська Аравія — на двадцятому, Сінгапур — на двадцять третьому (5,9 гга/особу). Ранг Російської Федерації — тридцять другий, України — вісімдесят сьомий (2,9 гга/особу), майже найкращій. В Ємені споживають 329 кг н. е./особу, зате країна майже не залишає екологічного сліду — 0,7 гга — 183 ранг зі 187.

Екологічний слід характеризує не шкоду довкіллю як таку, а можливість природного середовища цю шкоду компенсувати шляхом асиміляції. Під асиміляційним потенціалом природного середовища (що розглядається як екосистема) розуміють притаманний йому запас міцності («опірної здатності»), який дає їй змогу нейтралізувати негативні наслідки, тобто знешкоджувати чи переробляти шкідливі речовини без зміни її основних властивостей [18].

Найбільшими компонентами *Footprint* є земля, яка використовується для вирощування продуктів харчування, дерев і біопалива, руйнування або поглинання відходів, зокрема викидів вуглекислого газу, з викопного палива, і райони океану, використовувані для рибальства. *Footprint* вимірює, скільки земельної площі потрібно для підтримання певного населення за нинішнього рівня споживання, технологічного розвитку та ефективності використання ресурсів. Розміри *Footprint* для різних країн коливаються від понад 10 до менше 1 гга/особу [15]. Густину *Footprint* за обсягами споживання ПЕР доцільно розраховувати як відношення абсолютного значення екологічного сліду (*Total Ecological Footprint*) до абсолютного значення споживання ПЕР національною економікою:

$$\rho_{Footprint k} = \frac{Footprint_k}{E_k} \quad (3)$$

де $\rho_{Footprint k}$ — густина екологічного сліду k -ї національної економіки, гга/т н. е.; *Footprint* — розмір екологічного сліду k -ї національної економіки, гга; E_k — абсолютне значення споживання ПЕР k -ю національною економікою.

Наведена на рис. 2 діаграма характеризує густину екологічного показника світу залежно від питомого енергетичного споживання у національних економіках. Зменшення екологічної густини згідно зі зростанням енергоспоживання відбувається за експоненціальним законом:

$$\rho_{Footprint k} = 2,310e^{-1 \cdot 10^{-4} f} \quad (4)$$

Екологічна проблема потужного енергоспоживання навіть не стільки в тому, що Канада, Норвегія і Катар споживають багато ресурсів, а в тому, що той же Катар й інші країни Аравійського півострову мають дефіцит біопотужності, а Канада і Норвегія — резерв. Канада і Норвегія мають відповід-

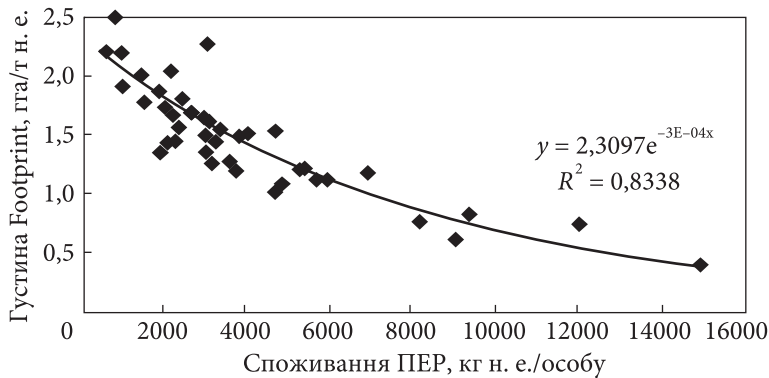


Рис. 2. Густина *Footprint*

Джерело: на підставі авторських розрахунків.

но 95 і 32%-й екологічний резерв, а екологічний дефіцит (*Biocapacity Deficit*) Катару сягає 1340 %, як, втім, вичерпаними є й екологічні потужності Кувейту (1350 %), Саудівської Аравії (1390 %), ОАЕ (1480 %), Ізраїлю (1840 %). Екологічний дефіцит Сінгапуру сягає 9950 % [15]. На відміну від Канади, попит США на біосферу перевищує наявну біологічну здатність національної економіки на 122 %. Дефіцит біоможливостей Германії сягає 199 %, Італії — 371 %, Нідерландів 487 %, Бельгії 696 %. Україна перевищує екоможливості своєї території на 2 %.

На перший погляд, економіки, що володіють біорезервом, «кредитують» біодефіцитні економіки, але це не так: вже у 2001 р. потреба людства в біосфері — її глобальний *Footprint* — становила 13,7 млрд гга, або 2,2 гга/особу, а біоємність Землі — близько 11,2 млрд гга, або 1,8 гга/особу і цей *overshot* далі збільшується. Біоємність планети виснажується швидше, ніж може відновитися. За даними 2014 р., екологічний слід людства перевищив можливості планети Земля в 1,6 раза.

Сучасне споживання Україною енергоресурсів за екологічними параметрами є майже задовільним, але рівень якості життя і стандарти суспільного здоров'я потребують нарощування ресурсних витрат, що зумовлює конфліктну ситуацію макроекономічного розвитку.

До COVID-19 темою сьогодення були проблеми змін клімату і наміри утримання підвищення глобальної температури на рівні 1,5—2 °С щодо показників доіндустріальної епохи. Для цього запропоновано стратегію прискореного переходу до суспільства та економіки, що застосовують маловуглецеві технології, і тактику прискореного переспрямування фінансових потоків від секторів із сильними викидами, особливо тих, де використовуються викопне паливо, до секторів, базованих на низьковуглецевій енергії.

Римський клуб схвалив підписання Паризької угоди щодо клімату, але при цьому вказав на розрив між прописаними цілями та взятими держава-

ми зобов'язаннями, навіть повне виконання яких буде недостатнім для їхнього досягнення. «Будьмо чесними: щоб досягти цілей Паризької угоди, світу потрібно пройти через швидку та фундаментальну трансформацію систем виробництва й споживання», «...один відсоток найбагатших американців генерує триста вісімнадцять тонн викидів CO₂ на людину у рік, тоді як середній житель землі — шість тонн (перепад у п'ятдесят три рази). Десять відсотків найбагатших домогосподарств світу продукують сорок п'ять відсотків загального обсягу викидів. Вони першими мають перейти до сталих моделей життєдіяльності...»

Виокремлюють три альтернативні підходи до забезпечення сталого розвитку: охоронний, модернізаційний і структуралістський [19]. Перший відомий прагненням зберегти нинішню модель розвитку економіки та верховенство великого капіталу; другий — наміром трансформувати соціальні системи й інститути відповідно до екологічних вимог без радикальної перебудови суспільства, але з посиленням державного регулювання; третій — визнанням згубності самого індустріального розвитку, відмовою від будь-яких спроб модернізації промисловості та підвищення ефективності використання енергоресурсів, на які орієнтуються ліберали та прибічники державного регулювання, вбачаючи в цьому лише відтермінування планетарного апокаліпсиса.

Паризька кліматична угода — зразок охоронного напрямку; «вони першими мають перейти до сталих моделей життєдіяльності» — модернізаційний підхід; загублений в океані шматочок суші, який пережив століття — патерн структуралістського підходу. Наприклад, у XVII столітті, розводячи свиней, аборигени острова Тікопі (*Tikopia*) у південній частині Тихого океану поставили під загрозу природне середовище власного місця проживання, але в них вистачило розсудливості відмовитися від цієї галузі господарства та вижити до наших днів, харчуючись рибою й молюсками... Із певним зниженням рівня якості життя, звісно.

Висновки та перспективи дослідження. Виконане дослідження дало змогу виявити залежність якості життя від споживання національними економіками енергетичних ресурсів. За результатами кластерного аналізу найбільше споживання первинних енергетичних ресурсів припадає на країни-локомотиви світової економіки. Менше за всіх питомі витрати енергоносіїв у країнах із теплим кліматом, до яких належить, наприклад, високорозвинена Італія (другий кластер). Індустріальні економіки (третій кластер) вживають на особу більше ПЕР, ніж країни з теплим кліматом, але набагато менше, ніж постіндустріальні економіки.

Відповідно до англійського прислів'я «Кому добре живеться, той довго живе», мірилом якості життя обрано показник *DALY* — кількість років здорового життя, втрачених унаслідок хвороби або смерті. За результатами зіставлення визначено, що чим більше ПЕР споживає середньостатистична

особа, тим в цілому нижчим є показник *DALY* і вищою якість життя населення певної національної економіки. Лідером за показниками 2016 року є Катар з індикатором *DALY* 15000 років на 100 тис. населення і питомим споживанням ПЕР 19000 кг н. е./особу, питомих споживання ПЕР в Україні складає 2000 кг н. е./особу на рік, а показник *DALY* — 46000 років на 100 тис. населення.

Існує певний феномен півостровів: національним економікам, що розташовані на спекотному Аравійському і морозному Скандинавському півостровах, властиві активне довголіття населення, висока якість життя і дуже високий рівень енергоспоживання.

Залежність густини *DALY* від споживання ПЕР має суттєво нелінійний графік.

Країни, розташовані на Аравійському півострові, майже всі є економіками, що справляють найнегативніший екологічний вплив. Розрахунки дають підстави стверджувати, що зменшення густини *Footprint* (Екологічного сліду націй) відповідно до зростання питомого споживання енергетичних ресурсів теж є суттєво нелінійним, експоненціальним.

Забезпечення вимог сталого розвитку, пов'язане із обмеженням споживання енергетичних ресурсів найбільш розвиненими економіками, скоріше за все, призведе до погіршення якості життя в зазначених країнах, але наслідки, в силу експоненціальних характеристик, не будуть катастрофічними.

За результатами виконаних досліджень є сенс розробити систему класифікації національних економік за якістю життя відповідно до властивих їм енерго-економічних показників з урахуванням екологічних ефектів.

Статтю підготовлено за результатами виконаного у 2019 р. проєкту «Енергетична складова якості життя населення», який є частиною Цільової програми наукових досліджень НАН України «Становлення нової якості життя» на 2019—2021 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ваганов А. Китайский дракон меж двух огней. *Независимая газета*. 14.01.2004. URL: https://www.ng.ru/ecology/2004-01-14/15_dragon.html (дата звернення: 26.05.2020).
2. Weizsaecker E. von. *Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet*. Springer, 2018, 220 p.
3. Коркоран Э. Очистка угля. *В мире науки*. 1991. № 7. С. 66—79.
4. Стырикович М.А., Синяк Ю.В. Исследования дальних перспектив развития энергетики. *Вести Академии наук СССР*. 1986. № 4. С. 46—54.
5. Кудрявцева О.В. Экологическая эффективность на макроуровне: потоки ресурсов, модель межотраслевого баланса и экспорт воды в российской экономике. *Экономика и математические методы*. 2008. 44, № 4. С. 39—48.
6. Schmidt-Bleek F. *Future Beyond Climatic Change* URL: http://www.factor10-institute.org/files/FUTURE_2008.pdf (дата звернення: 12.06.2019).

7. Kummu M., Taka M., Guillaume J.H.A. Gridded global datasets for gross domestic product and Human Development Index over 1990–2015. *Scientific data*. 2018. С. 180004.
8. Jeffrey K., Abdallah H.S. Wheatley The Happy Planet Index: 2016. A global index of sustainable well-being. London, 2016. 5 p. URL: <https://static1.squarespace.com/static/5735c421e321402778ee0ce9/t/57e0052d440243730fdf03f3/1474299185121/Briefing+paper+-+HPI+2016.pdf> (дата звернення: 26.05.2020).
9. Li Z. The use of a disability-adjusted life-year (DALY) metric to measure human health damage resulting from pesticide maximum legal exposures. *Science of the Total Environment*. 2018. 639. С. 438—456.
10. Панченко А.С. Сравнительный анализ общественного здоровья населения Российской Федерации и Республики Беларусь. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. 2018. 14, №. 10 (367). С. 1961—1974.
11. Рингач Н.О., Лущик Л.В. Особливості втрат років потенційного життя через передчасну смертність від основних причин в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 3. С. 39—55. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.039>
12. Bogaert P., Oyen H. van, Beluche I., Cambois E., Robine J.-M. The use of the global activity limitation Indicator and healthy life years by member states and the European Commission. *Archives of Public Health*. 2018. 76, № 1. P. 30. <https://doi.org/10.1186/s13690-018-0279-z>
13. Health statistics and information systems. URL: https://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html (дата звернення: 12.06.2019).
14. Energy use (kg of oil equivalent per capita). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.PCAP.KG.OE> (дата звернення: 12.06.2019).
15. Global Footprint Network. URL: <http://data.footprintnetwork.org/index.html#/> (дата звернення: 12.06.2019).
16. Боровиков В.П., Боровиков И.П. Statistica — Статистический анализ и обработка данных в среде Windows. Москва: Филинъ, 1997. 608 с.
17. Череватский Д.Ю., Солдак М.А. Кластерный анализ. Особенности национального потребления энергетических ресурсов. *Энергобизнес*. 2017. № 34. С. 3—5.
18. Яницкий О. Экологическая социология как риск-рефлексия. *Социологические исследования*. 1999. № 6. С. 50—60.
19. Глушенкова Е.И. Концепция устойчивого развития в контексте глобализации. *Мировая экономика и международные отношения*. 2007. № 6. С. 66—79.

REFERENCES

1. Vaganov, A. (2004). Chinese dragon between two lights. *Independent newspaper (Science)*. URL: https://www.ng.ru/ecology/2004-01-14/15_dragon.html [in Russian].
2. Von Weizsäcker, E.U., & Wijkman, A. (2017). *Come on!: capitalism, short-termism, population and the destruction of the planet*. Springer.
3. Korkoran, E. (1991). Coal cleaning. *V mire nauki*, 7, 66-79 [in Russian].
4. Styrikovich, M.A., & Sinyak, Yu.V. (1986). Studies of long-term prospects of energy development. *News of the USSR Academy of Sciences*, 4, 46-54 [in Russian].
5. Kudryavceva O.V. (2008). Macro-level environmental efficiency: resource flows, cross-sectoral balance model and water exports in the Russian economy. *Economics and mathematical methods*, 44 (4), 39-48 [in Russian].
6. Schmidt-Bleek, F. (2007). *Future Beyond Climatic Change*. URL: http://www.factor10-institute.org/files/FUTURE_2008.pdf
7. Kummu, M., Taka, M., & Guillaume, J. H. A. (2018). Gridded global datasets for gross domestic product and Human Development Index over 1990–2015. *Scientific data*. С. 180004.

8. Jeffrey, K., Wheatley, H. & Abdallah, S. (2016). *The Happy Planet Index 2016: A Global Index of Sustainable Wellbeing*. London, New Economics Foundation. URL: <https://static1.squarespace.com/static/5735c421e321402778ee0ce9/t/57e0052d440243730fdf03f3/1474299185121/Briefing+paper+-+HPI+2016.pdf>
9. Li, Z. (2018). The use of a disability-adjusted life-year (DALY) metric to measure human health damage resulting from pesticide maximum legal exposures. *Science of The Total Environment*, 639, 438-456.
10. Panchenko, A.S. (2018). Comparative analysis of public health of the population of the Russian Federation and the Republic of Belarus. *National interests: priorities and security*, 14 (10/367/), 1961-1974 [in Russian].
11. Ringach, N.O., & Lushik, L.V. (2018). Features of loss of years of potential life due to premature mortality from the main causes in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 3 (34), 39-55. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.039> [in Ukrainian].
12. Bogaert, P. et al. (2018). The use of the global activity limitation Indicator and healthy life years by member states and the European Commission. *Archives of Public Health*, 76(1), 30. <https://doi.org/10.1186/s13690-018-0279-z>
13. *Health statistics and information systems* (n.d.). URL: https://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/index1.html
14. *Energy use (kg of oil equivalent per capita)* (n.d.). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.PCAP.KG.OE>
15. *Global Footprint Network* (n.d.). URL: [http://data.footprintnetwork.org/index.html#/.](http://data.footprintnetwork.org/index.html#/)
16. Borovikov, V.P., & Borovikov, I.P. (1997). *Statistica - Statistical Analysis and Data Processing in Windows*. Moscow: Filin [in Russian].
17. Cherevatskyi, D.Yu., & Soldak, M.A. (2017). Cluster analysis. *Features of national energy consumption. Energy business*, 34, 3-5 [in Russian].
18. Yanickij, O. (1999). Environmental sociology as a risk reflection. *Sociological Case studies*, 6, 50-60 [in Russian].
19. Glushenkova, E.I. (2007). The concept of sustainable development in the context of globalization. *World Economy and International Relations*, 6, 66-79 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 28.05.2020.

D.Yu. Cherevatskyi, PhD (Tech.), Head of Department
Institute of Industrial Economics of NAS of Ukraine
03057, Maryy Kapnyst St., 2, Kyiv, Ukraine
E-mail: cherevatskyi@nas.gov.ua
ORCID 0000-0003-4038-6393

QUALITY OF LIFE DEPENDENCE ON ENERGY CONSUMPTION: INTERCOUNTRY VARIATIONS

The unity and struggle of opposites in the context of quality of life determines the use of primary energy resources, whether fossil or alternative sources, which is related to the state of the environment. An effective policy for the sustainable development of mankind requires the consumption of large amounts of energy to make life dignified, and the strict limitation of the consumption of energy to protect the environment. The purpose of the article is to determine the dependence of the quality of life of the population on the consumption of primary energy resources in national economies. The novelty of the research lies in the comparison of the quality of life of the population in national economies with the consumption of primary energy resources; application of the indicator of lost years of healthy life as a measure of the quality of life of the population; introduction of concepts of density of lost years of healthy life and ecological density (the ratio of the national value of Footprint to the energy

resources consumption). Research methods. The work is based on the use of the Global Disease Burden project methodology; comparative research, mathematical statistics (regression and cluster analysis); mathematical modelling. The uneven specific consumption of energy resources in national economies of different types is proved based on cluster analysis results, it is found that industrial countries consume more energy than countries with warm climates, but less than developed countries, high energy consumption reduces the number of lost years of active life, but greatly increases the size of ecological Footprint. The phenomenon of peninsulas in quality of life is demonstrated, the density of lost years of healthy life and ecological density in national economies in relation to primary energy consumption is analyzed, the significant nonlinearity of dependencies is proved, and it is shown that meeting the requirements of sustainable development is impossible without deteriorating the quality of life of countries with population that consumes a lot of energy, but under the conditions of exponential characteristics of the development deterioration is unlikely to be catastrophic.

Keywords: quality of life of the population, lost years of healthy life, consumption of energy resources, density of lost years of healthy life, ecological density, national economies.

Cite: Novak, I. M. (2020). Deprivation Energy Poverty Indicators. *Demography and Social Economy*, 3 (41), 158-172.

УДК 339.9:620.9(477)

JEL Classification: I32

І.М. НОВАК, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: novak@idss.org.ua

ORCID 0000-0003-4579-2470

ДЕПРИВАЦІЙНІ ІНДИКАТОРИ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БІДНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню ознак депривації як непрямих індикаторів енергетичної бідності населення в контексті сталого людського розвитку. На основі узагальнення підходів до розуміння та оцінювання енергетичної бідності запропоновано розглядати паливну бідність як частину ширшого поняття енергетичної бідності населення, що охоплює не лише доступність і забезпечення енергетичними ресурсами та послугами, але й задоволення комплексу життєво важливих соціальних, економічних та екологічних потреб людини. Метою дослідження є аналіз енергетичної бідності населення на основі консенсусного підходу до оцінювання ознак депривації та визначення груп населення, найуразливіших до ризиків енергетичної бідності. Науковою новизною даної роботи є формулювання нового підходу до розширеного трактування енергетичної бідності в контексті сталого людського розвитку та використання консенсусного підходу в аналізі ознак депривації для визначення найуразливіших до ризиків енергетичної бідності груп населення в Україні. Ця мета обумовила застосування таких методів дослідження: узагальнення та системного аналізу, що дало змогу вивчити наявний науковий доробок щодо визначення енергетичної бідності населення та обґрунтувати методологію дослідження; статистичного аналізу та порівняння — для збору й систематизації даних, визначення переліку ознак депривації; абстрактно-логічного — для формулювання висновків за результатами дослідження. Узагальнено світові та європейські підходи до розуміння і вимірювання енергетичної бідності. На базі доступних національних статистичних даних проаналізовані ознаки депривації як непрямі індикатори енергетичної бідності населення в Україні та визначені соціально-демографічні групи, які мають підвищені ризики енергетичної бідності. У контексті сталого людського розвитку визначено необхідність глибшого теоретичного розуміння енергетичної бідності населення, що має поєднувати доступність і забезпечення енергетичними ресурсами та послугами із задоволенням життєво важливих со-

ціальних, економічних та екологічних потреб людини. Аргументовано доцільність використання консенсусного підходу для оцінювання ознак депривації під час визначення найуразливіших до ризиків енергетичної бідності груп населення.

Ключові слова: енергетична бідність населення, паливна бідність, сталий людський розвиток, консенсусний підхід, ознаки депривації.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Розширення можливостей людського розвитку тісно пов'язано зі споживанням енергії, яке в останні півстоліття зростає швидше за чисельність населення. Парадигма сталого розвитку вимагає зменшення енергоемності людського добробуту для досягнення гармонійніших зв'язків між розвитком, рівнем життя людини та природним середовищем [1]. Водночас у світі до сучасних видів енергії не має доступу майже 25 % людей, а близько 85 % енергії все ще виробляється за рахунок використання викопних видів палива [2, с. 2].

Енергетична бідність (англ. *Energy poverty*) має наслідком відсутність доступу до базових енергетичних послуг, що дають людині можливість реалізувати власний потенціал і посилюють соціальну інтеграцію. Вона впливає на багато сфер суспільного життя, включно зі здоров'ям, довкіллям і продуктивністю. Саме тому практично всі країни Європи уклали програми подолання енергетичної бідності [3]. У деяких країнах, наприклад Великій Британії, Ірландії та Новій Зеландії, застосовують термін «паливна бідність» (англ. *Fuel poverty*) [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення сутності енергетичної бідності та розроблення індикаторів для її оцінювання є предметом наукових досліджень Г. Томсон і К. Снелл (H. Thomson and C. Snell) [5], П. Нуссбаумера (P. Nussbaumer) та ін. [6], а також С. Пая (S. Pye) та ін. [7]. Проблематика паливної бідності представлена в роботах Б. Боардмена (B. Boardman) [8], Д. Шарл'єр і Б. Легендр (D. Charlier and B. Legendre) [9], Дж. Гілза (J. Hills) [10]. В Україні дослідженням енергетичної бідності присвячені роботи Н. Писар (N. Pysar), яка запропонувала інтегральний показник оцінки енергетичної бідності [11].

Метою цього дослідження є аналіз енергетичної бідності населення на основі консенсусного підходу до оцінювання ознак депривації та визначення груп населення, найуразливіших до ризиків енергетичної бідності.

Науковою новизною роботи є формулювання нового підходу до розширеного трактування енергетичної бідності в контексті сталого людського розвитку та використання консенсусного підходу для аналізування ознак депривації і визначення найуразливіших до ризиків енергетичної бідності груп населення в Україні.

Методи і матеріали дослідження. Досягнення означеної мети обумовило застосування таких методів дослідження: узагальнення та системного аналізу, що дало змогу вивчити науковий доробок щодо визначення енергетичної бідності та обґрунтувати методологію дослідження; статистичного

аналізу та порівняння — для збору й систематизації даних, визначення переліку ознак депривації; абстрактно-логічного — для формулювання висновків за результатами дослідження. Матеріали дослідження — дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств щодо самооцінки доступності окремих товарів та послуг (Держстат України, жовтень 2017 р.) [12, с. 9].

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Поняття енергетичної бідності не має чіткого правового визначення у законодавстві Європейського Союзу (ЄС). Паливна бідність у Великій Британії вимірюється за допомогою індикатора низьких доходів і високих витрат (*Low Income High Costs, LIHC*). Згідно з ним, домогосподарство має паливну бідність, якщо його витрати на паливо перевищують середній (національний медіанний) рівень і при цьому дохід, що залишається після оплати палива, є нижчим від офіційної межі бідності. Отже, ключовими елементами для визначення паливної бідності є доходи домогосподарств, їх енергетичні потреби і ціни на паливо [13].

Енергетичну бідність розглядають як особливу форму бідності, комплекс умов, за яких домогосподарства неспроможні обігрівати або забезпечити собі інші енергетичні послуги у власних будинках за доступною ціною [7]. В офіційних документах членів ЄС відображено два види енергетичної бідності домогосподарств: пов'язані з витратами високої частки доходу на оплату енергії та недостатнім споживанням енергії [14, с. 8].

Для аналізу енергетичної бідності застосовують витратний і консенсусний підходи. За витратного підходу (Б. Боардмен (B. Boardman) [8] і Дж. Гіллз (J. Hills) [10]) енергетичну бідність домогосподарств звичайно пов'язують із низькими рівнями доходів та енергоефективності й високими цінами на енергію. Разом з тим, головною проблемою у вивченні соціальних наслідків використання енергії є брак адекватного емпіричного розуміння того, як забезпечення енергією пов'язано зі здатністю людини досягати добробуту. Результати багатовимірного регресійного аналізу свідчать, що оцінки енергозабезпеченості на суспільному рівні (використання енергії на душу населення) сильно корелюють з показниками якості життя (індекс людського розвитку, витрати на здоров'я тощо) [15].

Б. Совакул (B.K. Sovacool) зазначає, що аналізуючи витрати на енергоносії необхідно виходити із ширшого розуміння енергетичних «послуг» на відміну від «палива» або навіть «енергії», що має включати не лише власне споживання енергії, але і поняття корисності та достатності [16]. Дж. Гілі (J.D. Healy) [17], Г. Томсон і К. Снелл (H. Thomson and C. Snell) [18], С. Петрова та ін. [19] пропонують використовувати для кількісного оцінювання енергетичної бідності суб'єктивні показники. Цей метод ґрунтується на консенсусному підході до бідності, що дає змогу визначати нездатність дозволити собі предмети, що їх широка спільнота вважає основними життєвими потребами [20].

У 2010 р. до Індексу людського розвитку (англ. *Human Development Index, HDI*) був доданий Багатовимірний індекс бідності (англ. *Multidimensional Poverty Index, MPI*). Він визначає позбавлення на рівні домогосподарств за основними складовими *HDI* (охорона здоров'я, освіта та рівень життя) і є середньозваженим значенням десяти індикаторів. *MPI* показує частку людей, які є багатовимірними бідними, а також середню кількість позбавлень, що зазнає кожна бідна людина [21, с. 9], тоді як Багатовимірний індекс енергетичної бідності (англ. *Multidimensional Energy Poverty Index, MEPI*) сфокусований на позбавленні доступу до сучасних енергетичних послуг [6].

Таким чином, ключовими елементами у визначенні як паливної, так і енергетичної бідності є доходи домогосподарств, їхні енергетичні потреби та енергоефективність, ціни на паливо (енергію). Сучасні дослідження енергетичної бідності наголошують на необхідності ширшого розуміння енергетичних послуг із урахуванням їх корисності та достатності [16]. Концепція сталого людського розвитку акцентує увагу на забезпеченні можливостей для задоволення людиною своїх не лише економічних (в отриманні доходу), але й соціальних та екологічних життєвих потреб.

Теорія ієрархії потреб А. Маслоу (A.H. Maslow) [22] визначає базові, життєві, основні природні фізіологічні матеріально-енергетичні потреби людини у кисні, воді, їжі й інших джерелах енергії, одязі, житлі. Для різних процесів життєдіяльності (рухів, травлення, дихання, підтримання температури тіла тощо) організму потрібна енергія органічних речовин (білків, жирів і вуглеводів), що їх людина споживає як їжу. Енергетичні потреби людини повинні повністю покриватися за рахунок енергетичної цінності харчових продуктів, які входять до раціону. Також мають бути забезпечені умови теплового комфорту, за яких організм людини перебуває в стані рівноважного теплового балансу, не відчуваючи надмірного тепла або холоду. Ці умови створюються як завдяки теплоізоляційним властивостям одягу, так і за рахунок підтримання певної температури у помешканні. Причому останнє передбачає не лише обігрів житла впродовж опалювального сезону, але також і його охолодження в спекотну пору року.

З огляду на це, енергетична бідність населення в контексті сталого людського розвитку охоплює паливну бідність як частину ширшого поняття енергетичної бідності, а також задоволення життєво важливих соціальних, економічних та екологічних потреб людини (рис. 1).

Концептуально важливим питанням у дослідженні енергетичної бідності є визначення соціально-демографічних груп населення, які вважаються енергетично бідними. Так, у Бельгії, Великій Британії, Австрії, Франції та країнах Північної Європи політичний підхід ґрунтується на розгляді енергетичної бідності як явища, притаманного групам населення з низьким рівнем доходу, що означає розуміння енергетичної бідності як части-

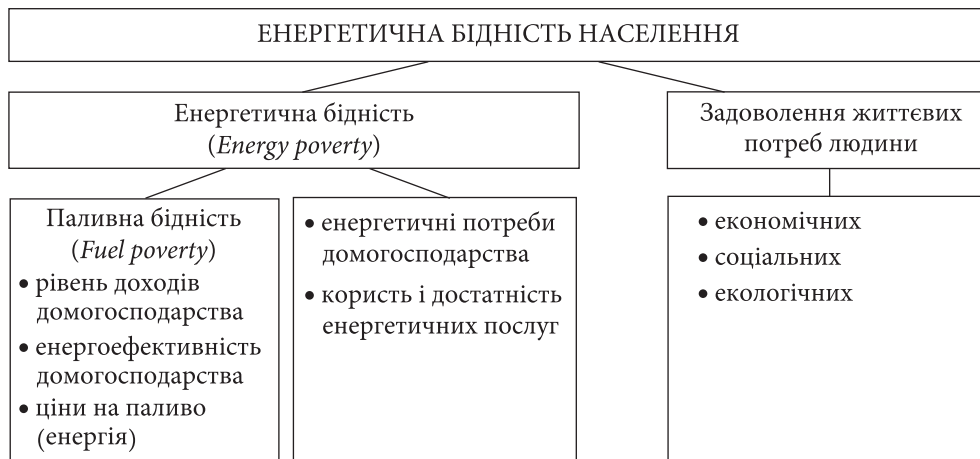


Рис. 1. Структурна схема енергетичної бідності населення
Джерело: складено автором за [8, 10, 16].

ни більшої проблеми бідності [7]. Іншим підходом є розгляд енергетичної бідності як корисної концепції для орієнтації політики на групи, які зазнають фінансового тиску через рахунки за енергію, але не вважаються бідними за загальними визначеннями бідності [10]. Зокрема, нижчі за середні або нормативні значення показника енергетичної цінності (калорійності) добового раціону (менше 2100 ккал), що застосовують для визначення рівня бідності, можуть свідчити як про недостатність коштів, так і про особливу культуру харчування з наданням переваги знежиреним, низькокалорійним продуктам або вегетаріанству як системі харчування. С. Полякова і Т. Новосільська вважають, що для 9 % населення України, яке належить до 7—9 децильних (10%-х) груп за доходами, низька енергетична цінність добового раціону радше є результатом споживчого вибору, тому пропонують урахувати це для точнішого та коректнішого виокремлення сукупності домогосподарств, бідних за споживчими можливостями [23, с. 26, 29].

У національному правовому полі немає формалізованих критеріїв енергетичної бідності, що ускладнює визначення частки населення, яке перебуває у стані енергетичної бідності. Законодавство про ринки природного газу та електричної енергії, спрямоване на імплементацію в Україні Третього енергетичного пакету ЄС, містить лише визначення терміну «вразливі споживачі» [24, с. 7]. Методика комплексної оцінки бідності (далі Методика) [25] також не дає змоги безпосередньо оцінювати власне енергетичну бідність, але визначає бідність загалом як неможливість людини підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період унаслідок нестачі коштів (монетарна бідність) та/або позбавлення чи обмеження доступу до матеріальних благ (послуг) (немонетарна бідність). Немонетарна бідність визначається за критерієм наявності

у домогосподарства через нестачу коштів чотирьох з дев'яти ознак депривації (лат. *Deprivatio* — втрата, позбавлення) — зменшення або повного позбавлення можливості задовольняти основні потреби (психофізіологічні або соціальні) [26].

Згідно з методологією ЄС, до ознак депривації за доходами належать: наявність у домогосподарства заборгованості з виплати іпотечного кредиту або орендних платежів, рахунків за комунальні платежі, платежів за придбання товарів і послуг на виплату або інших платежів за кредитами; нездатність домогосподарства оплатити тижневу щорічну відпустку далеко від дому; нездатність оплачувати підтримання належної температури в житлі, споживання страв з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день; нездатність оплачувати неочікувані фінансові витрати за рахунок власних ресурсів (у розмірі законодавчо встановленого прожиткового мінімуму в розрахунку на місяць у середньому на одну особу); нездатність дозволити собі мати телефон (зокрема, мобільний), кольоровий телевізор, пральну машину, автомобіль [25].

Дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств щодо самооцінки доступності окремих товарів та послуг (Держстат України, жовтень 2017 року) [12, с. 9], характеризують сприйняття населенням (суб'єктивна оцінка) і фактичне поширення ознак депривації у сфері споживчих можливостей за такими блоками, пов'язаними з енергетичною бідністю: економічна депривація (за харчуванням, непродовольчими товарами та житловими умовами, а також у сфері фінансових можливостей домогосподарства); характеристика фізичного середовища місцевості проживання домогосподарства (шум, забруднення тощо); розвиток інфраструктури як ознаки географічної доступності послуг і бар'єрів негеографічного характеру, що визначають позбавлення за доступом.

Перелік ознак депривації, що можуть вважатися непрямими індикаторами для характеристики енергетичної бідності населення в контексті сталого людського розвитку, охоплює ознаки матеріальної депривації, що виявляються через недостатність коштів для: задоволення потреб у харчуванні (споживання м'яса, курятини чи риби) та оновленні верхнього одягу і взуття для холодної пори року; придбання та/або користування побутовою технікою (телевізором, холодильником, телефоном, зокрема мобільним, комп'ютером, пральною машиною) та автомобілем; своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло й необхідні послуги з його утримання (або оплати газу для приготування їжі); підтримування належної температури у власному житлі протягом опалювального сезону; забезпечення нормального стану житла та наявності в ньому водогону, ванної або душевої кімнати. Також ураховані забруднення та інші екологічні проблеми, що характеризують фізичне середовище місцевості мешкання домогосподарства.

Середні показники енергетичної бідності в країнах ЄС перебувають у межах 8—20 % [3]. Близько 57 мільйонів людей не можуть дозволити собі взимку опалювати житло до комфортної температури. Несвоєчасно оплачують енергетичні послуги 52 мільйони європейців. У проблемному житлі мешкають 87 мільйонів осіб. При цьому найуразливішими є літні люди та родини з одним годувальником [27].

Порівняльний аналіз за конкретними ознаками депривації дає підстави для висновків щодо ситуації в Україні та країнах ЄС (табл. 1). Так, частка населення, яка повідомила про брак коштів для споживання страв з м'ясом в Україні, перевищувала відповідний показник 28 країн ЄС утричі, для підтримування належної температури у житлі — в 2,9, для своєчасної та в повному обсязі оплати житлово-комунальних послуг — в 2,7 раза. Українці частіше за європейців скаржились на відсутність: автомобіля — в 3,7 раза; пральної машини — в 7 разів; кольорового телевізора — в 4,3 раза; телефона (зокрема мобільного) — в 3,3 раза.

Ситуація в Україні щодо недостатності коштів для споживання страв із м'ясом приблизно відповідала рівню Румунії та була кращою, ніж у Болгарії. Недостатність коштів для підтримування належної температури у житлі в Україні відзначала майже така сама частка населення, як у Португалії та на Кіпрі, а гіршим цей показник був у Литві, Греції та Болгарії. За ознакою недостатності коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати житлово-комунальних послуг ситуація в Україні відповідала рівню Хорватії та Кіпру, а гіршою вона була в Болгарії й Греції. За ознаками відсутності приладів побутової техніки (автомобіля, пральної машини, кольо-

Таблиця 1. Ознаки депривації в країнах ЄС та Україні, 2016 рік, %

Показник	Україна	ЄС-28
Частка населення, яке повідомило про:		
<i>недостатність коштів для:</i>		
споживання страв з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день	24,5	8,3
підтримування належної температури у житлі	25,6	8,7
своєчасної та в повному обсязі оплати орендних / іпотечних платежів, платежів за споживчими кредитами або оплати житлово-комунальних послуг	28,3	10,4
<i>відсутність:</i>		
автомобіля	28,5	7,7
пральної машини	8,5	1,2
кольорового телевізора	1,7	0,4
телефона (зокрема мобільного)	2,0	0,6

Джерело: [12, с. 85].

рового телевізора, телефона, зокрема мобільного) Україну можна було порівняти з Болгарією та Румунією.

Протягом десяти років в Україні в 1,7 раза збільшилась енергетична бідність, пов'язана з недостатністю коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та послуги з його утримання (табл. 2).

У 2015—2017 рр. енергетична бідність населення зменшилась за такими ознаками депривації як споживання страв із м'ясом та оновлення за потребою верхнього одягу і взуття для холодної пори року, відсутність у зв'язку з недостатністю коштів комп'ютера, а також автомобіля (крім мешканців сільської місцевості), водогону і ванної (або душової) кімнати всередині житла, екологічні проблеми (табл. 3). Натомість енергетична бідність населення збільшилась за ознаками недостатності коштів для оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання, підтримування належної температури у власному житлі протягом опалювального сезону, відсутності у зв'язку з недостатністю коштів телевізора, телефона, пральної машини, а також холодильника (крім мешканців сільської місцевості).

Мешканці сільської місцевості найчастіше відзначали відсутність ванної або душової кімнати всередині житла (37,7 %), водогону в житлі (35,1 %), автомобіля (34,4 %), неможливість підтримувати належну температуру в своєму житлі протягом опалювального сезону (33,3 %), недостатність коштів для оновлення за потребою верхнього одягу та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на п'ять років (28,4 %), споживання страв із м'ясом (26,9 %), своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання, або оплати газу для приготування їжі (25,0 %).

Таблиця 2. Енергетична бідність населення в Україні за деякими ознаками депривації у 2007 та 2017 рр., %

Ознака депривації	2007	2017
Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів телевізора	4,2	2,0
Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів холодильника	6,2	2,6
Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів житла у нормальному стані (протікає дах, вологі стіни / фундамент, гнилі віконні рами чи підлога)	15,1	10,0
Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів можливості своєчасно та в повному обсязі оплатити житло та необхідні послуги з його утримання або газ для приготування їжі	15,8	26,5
Відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з краще розвинутою інфраструктурою	12,6	8,8

Джерело: [12, с. 13].

**Таблиця 3. Поширення деяких ознак депривації
серед осіб, які мешкають у домогосподарствах,
% від загальної чисельності населення відповідної групи**

Ознака депривації	Особи, які мешкають у домогосподарствах, і потерпали від позбавлення		У т. ч. мешкають			
			у міських поселеннях		у сільській місцевості	
	2015	2017	2015	2017	2015	2017
<i>Недостатність коштів для</i>						
Споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день	28,4	24,5	27,2	23,3	30,6	26,9
Оновлення за потребою верхнього одягу та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років	30,2	25,8	30,0	24,5	30,5	28,4
<i>Відсутність у зв'язку з недостатністю коштів</i>						
Телевізора	1,5	1,7	1,2	1,6	2,0	2,1
Холодильника	1,9	2,2	1,3	1,8	3,1	2,8
Телефона (зокрема мобільного)	1,6	2,0	1,0	1,3	2,8	3,2
Комп'ютера	14,9	14,0	9,6	9,5	25,1	22,9
Пральної машини	7,8	8,5	5,3	6,1	12,8	13,3
Автомобіля	28,8	28,5	26,5	25,6	33,4	34,4
Житла у нормальному стані (протікає дах, вологі стіни / фундамент, гнилі віконні рами чи підлога)	8,4	9,7	6,8	8,4	11,6	12,2
Водогону у житлі	16,6	15,1	5,2	4,9	38,5	35,1
Ванної або душової кімнати всередині житла	19,0	17,4	7,4	7,1	41,4	37,7
<i>Недостатність коштів для</i>						
Своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання, або оплати газу для приготування їжі	19,6	25,3	20,0	25,5	18,8	25,0
Підтримування належної температури у власному житлі (на придбання палива, обігрівача тощо) протягом опалювального сезону	24,2	25,6	20,1	21,7	32,3	33,3
<i>Характеристика фізичного середовища місцевості проживання домогосподарства</i>						
Забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо)	16,0	12,8	19,8	16,3	8,8	5,9

Джерело: [12, с. 16—17].

Поширення ознак депривації, проаналізоване з точки зору перевищення середніх в Україні показників, допомогло визначити соціально-демографічні групи, найуразливіші до енергетичної бідності. Так, для мешканців міст, перевищення середніх для України показників за 13-ма з 14-ти ознак мало місце у хлопців 14—15 років та жінок 59 років і старших. Також у жінок 59 років і старших — мешканців сільських територій перевищення середніх для України показників спостерігалось за 12-ма з 14-ти ознак.

Мешканці домогосподарств, що складаються з однієї та двох осіб, частіше, ніж у середньому в Україні, потерпали практично від усіх ознак депривації — 13 і 12 з 14 відповідно. У домогосподарствах з трьома і більше дітьми люди частіше потерпали від 11-ти з 14-ти ознак депривації. Особи, які мешкають самі, незалежно від працездатності, страждали від 12-ти з 14-ти ознак депривації більше, ніж у середньому в Україні. Домогосподарства, у яких працювала одна особа, були вразливішими за всіма ознаками депривації, окрім екологічних проблем. Люди, які мешкають у домогосподарствах, у складі яких немає працюючих осіб, більше ніж у середньому в Україні потерпали від 12-ти з 14-ти ознак депривації.

У домогосподарствах, середньодушові еквівалентні доходи яких у розрахунку на місяць (як грошові, так і загальні) не перевищували середнього рівня для країни, поширення всіх ознак депривації було більшим, ніж у середньому в Україні. При цьому частка осіб, які потерпали від певних ознак депривації у домогосподарствах, де середньодушові еквівалентні грошові та загальні доходи не досягали прожиткового мінімуму, максимально перевищувала середній показник для України і послідовно зменшувалась зі зростанням рівня грошових та загальних доходів до медіанного рівня, рівня фактичного прожиткового мінімуму та середнього рівня грошових і загальних доходів.

Поширення ознак депривації серед осіб, які мешкають у домогосподарствах, за децильними (10%-ми) групами домогосподарств залежно від розміру середньодушових еквівалентних грошових і загальних доходів загалом було подібним. У перших чотирьох децильних групах частка осіб, які потерпали від більшості ознак депривації, перевищувала середні в Україні показники. При цьому до всіх ознак депривації більше, ніж у середньому в Україні, були вразливими мешканці домогосподарств, що належали до третьої-четвертої децильних груп за грошовими середньодушовими еквівалентними доходами, і до третьої децильної групи — за загальними середньодушовими еквівалентними доходами, а особи, які мешкали у домогосподарствах з першої та другої децильних груп, потерпали від усіх ознак депривації, окрім екологічних проблем.

Розподіл сукупності областей України залежно від кількості ознак депривації, за якими частка вразливих осіб перевищує середні значення, загалом є подібним до нормального (рис. 2). При цьому перевищення середнього рівня лише за однією ознакою депривації мали Київська, Львів-

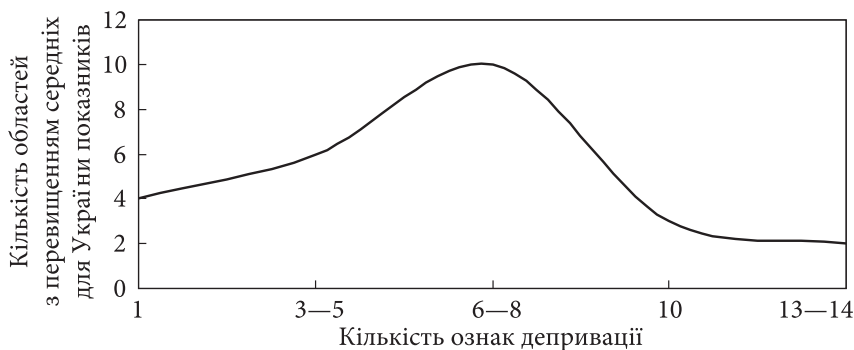


Рис. 2. Розподіл областей України за кількістю ознак депривації, за якими частка вразливих осіб перевищує середні значення
Джерело: [12, с. 50—51].

ська, Полтавська області й м. Київ, а за 13—14-ма ознаками — тільки Вінницька та Херсонська області відповідно.

Висновки. Аналіз енергетичної бідності населення в контексті сталого людського розвитку на основі узагальнення світових та європейських підходів до її розуміння та вимірювання дає підстави розглядати паливну бідність як частину ширшого поняття енергетичної бідності. Остання має охоплювати не лише доступність і забезпечення енергетичними ресурсами та послугами, але й задоволення ряду життєво важливих соціальних, економічних та екологічних потреб людини. З огляду на це, енергетична бідність населення може бути виявлена за допомогою непрямих індикаторів — ознак депривації, зокрема через недостатність коштів для задоволення потреб особи у споживанні м'яса й теплого одязі для холодної пори року, житлі в нормальному стані з доступом до води (зокрема, гарячої), підтримуванні належної температури у своєму житлі, оплаті рахунків за житло й необхідні послуги з його утримання, користуванні побутовою технікою та автомобілем, наявності екологічно безпечного довкілля.

В Україні, як і в країнах ЄС, найуразливішими до ризиків енергетичної бідності є літні люди та родини з одним годувальником, зокрема жінки, старші за 59 років, особи, які мешкають самотньо, домогосподарства, де є двоє і більше дітей, в яких працює одна особа або ніхто не працює, а середньодушові доходи нижчі від середнього для країни рівня, а також мешканці Херсонської та Вінницької областей. Отже, енергетична бідність населення в Україні є частиною загальної проблеми бідності, до якої вразливі соціально-демографічні групи з низьким рівнем доходу. З огляду на це, перспективи подальших наукових досліджень охоплюватимуть визначення пріоритетних напрямів політики для зменшення ризиків енергетичної бідності для вразливих груп населення, а також аналіз взаємозв'язку між використанням енергії та забезпеченням сталого людського розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jorgenson A., Alekseyko A., Giedraitis V. Energy consumption, human well-being and economic development in Central and Eastern European nations: A cautionary tale of sustainability. *Energy Policy*. 2014. № 66. С. 419—427.
2. Green Jobs: Towards Decent Work in a Sustainable, Low-Carbon World. 2008. URL: https://www.ilo.org/global/topics/green-jobs/publications/WCMS_158727/lang-en/index.htm (дата звернення: 10.10.2019).
3. Проблеми и пути решения энергетической бедности в Украине. *NovostiUA.org*. 09.02.2019. URL: http://novostiua.org/news/798334-problemy_i_puti_reshenija_energeticheskoy_bednosti_v_ukraine (дата звернення: 14.10.2019).
4. Fuel poverty. *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/fuel-poverty> (дата звернення: 15.10.2019).
5. Thomson H., Snell C. Definitions and indicators of energy poverty across the EU. In: *Energy poverty handbook* / K. Csiba (Ed.). Brussels, 2016. С. 101—117.
6. Energy Poverty: Focusing on What Matters / P. Nussbaumer, M. Bazilian, V. Modi, K.K. Yumkella. *OPHI Working Papers*. 2011. № 42. С. 27.
7. Pye S., Dobbins A. Energy poverty and vulnerable consumers in the energy sector across the EU: analysis of policies and measures. *INSIGHT_E*. May, 2015. 91 p. URL: https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/INSIGHT_E_Energy%20Poverty%20%20Main%20Report_FINAL.pdf (дата звернення: 20.10.2019).
8. Boardman B. Fuel Poverty: From Cold Homes to Affordable Warmth. London: Belhaven Press, 1991. 221 с.
9. Charlier D., Legendre B. Fuel Poverty: a Composite Index Approach. *FAERE Working Paper*. 2016. URL: <https://ideas.repec.org/p/fae/ppaper/2016.06.html> (дата звернення: 21.10.2019).
10. Hills J. Getting the measure of fuel poverty: Final Report of the Fuel Poverty Review. *CASE report 72*. 2012. URL: <http://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cr/CASEREport72.pdf> (дата звернення: 27.10.2019).
11. Писар Н.Б. Теоретико-методологічні засади формування і розвитку поляризованого економічного простору в умовах глобалізації: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.03. Івано-Франківськ, 2019. 43 с. URL: <https://www.nung.edu.ua/files/attachments/pysarnadiiaref.pdf#overlay-context=department/.../pdf> (дата звернення: 01.11.2019).
12. Самооцінка домогосподарствами України доступності окремих товарів та послуг (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у жовтні 2017 року). Статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 116 с.
13. Collection Fuel poverty statistics. 2013. *GOV.UK*. URL: <https://www.gov.uk/government/collections/fuel-poverty-statistics> (дата звернення: 04.11.2019).
14. Selecting Indicators to Measure Energy Poverty. Rotterdam: European Commission. DG Energy, Trinomics B.V, 2016. 130 с.
15. Lambert J.G., Hall C.A., Balogh S. Gupta A., Arnold M. Energy, EROI and quality of life. *Energy Policy*. 2014. № 64. P. 153—167. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.07.001>
16. Sovacool B. K. Conceptualizing urban household energy use: Climbing the “Energy Services Ladder”. *Energy Policy*. 2011. № 39. P. 1659—1668.
17. Healy J.D. Housing, Fuel Poverty and Health: A Pan-European Analysis. *Healy*. Aldershot: Ashgate, 2004. 250 с.
18. Thomson H., Snell C. Fuel Poverty Measurement in Europe: a Pilot Study. 2014. URL: <http://fuelpoverty.eu/wp-content/uploads/2014/06/Fuel-Poverty-Measurement-in-Europe-Final-report-v2.pdf> (дата звернення: 12.11.2019).

19. Petrova S., Gentile M., Mäkinen I.H., Bouzarovski S. Perceptions of thermal comfort and housing quality: exploring the microgeographies of energy poverty in Stakhanov, Ukraine. *Environment and Planning A*. 2013. № 45. P. 1240—1257.
20. Poverty and social exclusion in Britain / [D. Gordon, L. Adelman, K. Ashworth et al.]. York: Joseph Rowntree Foundation, 2000. 102 с.
21. Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update. *UNDP*. UNDP Human Development Report Office, New York. 2018. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf (дата звернення: 05.10.2019).
22. Maslow A.H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*. 1943. № 50. P. 370—396.
23. Полякова С.В., Новосільська Т.В. Бідність населення за споживанням: нові виміри. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. №1. С. 22—31. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.022>
24. Енергетична бідність: проблеми та підходи в ЄС та Україні. *Енергетичні реформи*. 07.02.2019. URL: <http://enref.org/books/analitichna-zapyska-enerhetychna-bidnist-problemy-ta-pidhody-v-es-ta-ukrajini/> (дата звернення: 15.10.2019).
25. Методика комплексної оцінки бідності. 2017. *Ліга-Закон*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE30596.html (дата звернення: 14.10.2019).
26. Климов И.А. Депривация. *Большая российская энциклопедия*. Т. 8. М., 2007. URL: <https://bigenc.ru/sociology/text/1948445> (дата звернення: 15.11.2019).
27. Як подолати енергетичну бідність в Україні: 7 ключових тез експертної дискусії. *Medium*. 07.02.2019. URL: <https://medium.com/@reforms/як-подолати-енергетичну-бідність-в-україні-7-ключових-тез-експертної-дискусії-991075ab4243> (дата звернення: 22.11.2019).

REFERENCES

1. Jorgenson, A., Alekseyko, A., & Giedraitis, V. (2014). Energy consumption, human well-being and economic development in Central and Eastern European nations: A cautionary tale of sustainability. *Energy Policy*, 66, 419-427.
2. *Green Jobs: Towards Decent Work in a Sustainable, Low-Carbon World* (2008). URL: https://www.ilo.org/global/topics/green-jobs/publications/WCMS_158727/lang--en/index.htm
3. Problems and solutions to energy poverty in Ukraine (2019) *NovostiUA.org*. URL: http://novostiua.org/news/798334-problemy_i_puti_resheniya_energeticheskoy_bednosti_v_ukraine [in Russian].
4. *Fuel poverty*. *Cambridge Dictionary* (n.d.). URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/fuel-poverty>
5. Thomson, H. & Snell, C. (2016). Definitions and indicators of energy poverty across the EU. *Energy poverty handbook*. K. Csiba (Ed.). Brussels.
6. Nussbaumer, P., Bazilian, M., Modi, V., & Yumkella, K. K. (2011). Measuring Energy Poverty: Focusing on What Matters. *OPHI Working Papers*, 42. University of Oxford.
7. Pye, S., Dobbins, A., Baffert, C., Brajković, J., Grgurev, I., & Miglio, R. et al. (2015). *Energy poverty and vulnerable consumers in the energy sector across the EU: analysis of policies and measures*. Policy report. INSIGHT_E. URL: https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/INSIGHT_E_Energy%20Poverty%20-%20Main%20Report_FINAL.pdf
8. Boardman, B. (1991). *Fuel Poverty: From Cold Homes to Affordable Warmth*. London: Belhaven Press.
9. Charlier, D. & Legendre, B. (2016). *Fuel Poverty: a Composite Index Approach*. FAERE Working Paper. URL: <https://ideas.repec.org/p/fae/ppaper/2016.06.html>

10. Hills, J. (2012). *Getting the measure of fuel poverty: Final Report of the Fuel Poverty Review*. CASE report 72. URL: <http://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cr/CASEREport72.pdf>
11. Pysar, N.B. (2019). Theoretical and methodological principles of formation and development of polarized economic space in the conditions of globalization. *Doctor's thesis*. Ivano-Frankiv's'k [in Russian].
12. *Self-assessment of the availability of certain goods and services to Ukrainian households (according to a sample survey of living conditions of households in October 2017)*. (2018). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine [in Russian].
13. *Collection Fuel poverty statistics* (2013). URL: <https://www.gov.uk/government/collections/fuel-poverty-statistics>.
14. *Selecting Indicators to Measure Energy Poverty*. (2016). Rotterdam: European Commission, DG Energy, Trinomics B. V.
15. Lambert, J.G., Hall, C.A.S, Balogh, S, Gupta, A., & Arnold, M. (2014). Energy, EROI and quality of life. *Energy Policy*, 64, 153-167
16. Sovacool, B.K. (2011). Conceptualizing urban household energy use: Climbing the "Energy Services Ladder". *Energy Policy*, 39, 1659-1668
17. Healy, J.D. (2004). *Housing, Fuel Poverty and Health: A Pan-European Analysis*. Aldershot: Ashgate.
18. Thomson, H., & Snell, C. (2014). *Fuel Poverty Measurement in Europe: a Pilot Study*. URL: <http://fuelpoverty.eu/wp-content/uploads/2014/06/Fuel-Poverty-Measurement-in-Europe-Final-report-v2.pdf>
19. Petrova, S., Gentile, M., Mäkinen, I. H., & Bouzarovski, S. (2013). Perceptions of thermal comfort and housing quality: exploring the microgeographies of energy poverty in Stakhanov, Ukraine. *Environment and Planning A*, 45(5), 1240-1257.
20. Gordon, D., Adelman, L., Ashworth, K., Bradshaw, J., Levitas, R., & Middleton, S., et al. (2000). *Poverty and social exclusion in Britain*. York: Joseph Rowntree Foundation.
21. *Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update* (2018). UNDP New York. Human Development Report Office. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf
22. Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.
23. Poliakova, S.V. & Novosil's'ka, T.V. (2015). Consumption poverty: new dimensions. *Demography And Social Economy*, 1 (23), 22-31. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.022> [in Russian].
24. *Energy poverty: problems and approaches in the EU and Ukraine*. (2019). Energy reforms. URL: <http://enref.org/books/analychna-zapyska-enerhetychna-bidnist-problemy-ta-pidhody-v-es-ta-ukrajini/> [in Russian].
25. *Methodology for comprehensive poverty assessment*. (2017). LigaZakon. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE30596.html [in Russian].
26. Klimov, I.A. (2007). *Deprivation*. *Great Russian Encyclopedia*. URL: <https://bigenc.ru/sociology/text/1948445> [in Ukrainian].
27. *How to overcome energy poverty in Ukraine: 7 key points of the expert discussion* (2019). Medium. URL: <https://medium.com/@reforms/як-подолати-енергетичну-бідність-в-україні-7-ключових-тез-експертної-дискусії-991075ab4243> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.05.2020.

I.M. Novak, PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: novak@idss.org.ua
ORCID 0000-0003-4579-2470

DEPRIVATION ENERGY POVERTY INDICATORS

The article is devoted to the study of the features of deprivation as indirect indicators of energy poverty of population in the context of sustainable human development. Based on a generalization of approaches to understanding and assessing energy poverty, it is proposed to consider fuel poverty as part of a broader concept of energy poverty of population, which includes not only access to and provision of energy resources and services, but also meeting a number of vital social, economic and environmental human needs. The aim of the study is to analyze the energy poverty of population based on a consensus approach to assessing the features of deprivation and identifying the groups of population, which are most vulnerable to the risks of energy poverty. The scientific novelty of this work is the formulation of a new approach to the expanded interpretation of energy poverty in the context of sustainable human development and the use of consensus approach in analyzing the features of deprivation to identify the most vulnerable groups of the population to the risks of energy poverty in Ukraine/ The following research methods are used: generalization and systematic analysis, which allowed to study the available scientific achievements in determining the energy poverty of population and justify the research methodology; statistical analysis and comparison - to collect and systematize data, to determine the features of deprivation; abstract-logical - to formulate conclusions based on the results of the study. A global and European approaches to understanding and measuring energy poverty are generalized. On the basis of available national statistics, the features of deprivation as indirect indicators of energy poverty in Ukraine are analyzed, and socio-demographic groups of the population within increased risks of energy poverty are identified. In the context of sustainable human development, the need for a broader theoretical understanding of the energy poverty of the population has been identified, which should combine the availability and provision of energy resources and also services to meet vital social, economic and environmental human needs. The expediency of using a consensus approach to assess the features of deprivation in determining the groups of the population that are most vulnerable to the risks of energy poverty is argued.

Keywords: energy poverty, fuel poverty, sustainable human development; consensual approach, features of deprivation

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основну мету дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та аббревіатури.

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет

посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатися на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається авторська довідка.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://www.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID identifier. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — **in two languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in July of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://www.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIA) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України (Uran Publish Servis, OJS)**, <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>.
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>, (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

<http://www.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *А.І. Радченко*

Технічний секретар редакційної колегії *Г.О. Москаленко*

Редактор-перекладач англ. тексту *Т.О. Охмакевич*

Комп'ютерна верстка *Н.М. Коваленко*

Підп. до друку 07.10.2020 р. Формат 70 × 100/16.

Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 14,63. Обл.-вид. арк. 15,05.

Тираж 150 пр. Зам. № 6103

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України

01004, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001